कोष

६१ औं वार्षिक विशेषाङ्क २०७९

अङ्क ८९

कर्मचारी सञ्चय कोष

केन्द्रीय कार्यालय, पुल्चोक, ललितपुर

www.epf.org.np

६१ औं वार्षिकोत्सव

गौरवमय
६१ औं वर्ष प्रवेश

कर्मचारी सञ्चय कोष स्थापनाको ६१ औं वर्ष प्रवेशको सुखद् अवसरमा कोषका सम्पूर्ण सञ्चयकर्ता तथा निवृत्तभरण योजनाका योगदानकर्ता

एवम्

शुभेच्छुकहरुमा हार्दिक मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

कर्मचारी सञ्चय कोष

कोष

६१ औं वार्षिक विशेषाङ्क २०७९, अङ्क ८९

संरक्षक

निमित्त प्रशासक — श्री जितेन्द्र धिताल

सल्लाहकार समूह

का.मु. सह-प्रशासक — श्री जीवन कुमार कट्वाल
का.मु. सह-प्रशासक — श्री भरतराज वस्ती

सम्पादन समूह

संयोजक

मुख्य प्रबन्धक — श्री ध्रुव भट्टराई

सदस्यहरु

का.मु. वरिष्ठ प्रबन्धक — श्री निर्मला हुमागाईं
प्रबन्धक — श्री हरि कृष्ण कार्की
उप-प्रबन्धक — श्री त्रिविक्रम पाण्डे
सहायक-प्रबन्धक — श्री निर्मला आचार्य
सहायक-प्रबन्धक — श्री अशोक रायमाझी

कर्मचारी सञ्चय कोष

Employees Provident Fund

(कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन बमोजिम स्थापित)

केन्द्रीय कार्यालय, पुल्चोक, ललितपुर

सञ्चालक समिति

कृष्णहरि पुष्कर
अध्यक्ष
सचिव, नेपाल सरकार

अरुण कुमार बि.सी.
सञ्चालक
प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक, नेपाल प्रहरी

बाबुराम सुवेदी
सञ्चालक
सहसचिव, अर्थ मन्त्रालय

हरिप्रसाद अधिकारी
सञ्चालक
सह-प्राध्यापक, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

गणेश सिंह भण्डारी
सञ्चालक
सहायक रथी, नेपाली सेना

राजु रमण पौडेल
सञ्चालक
कार्यकारी निर्देशक, बिमा समिति

जितेन्द्र धिताल
सञ्चालक
निमित्त प्रशासक, कर्मचारी सञ्चय कोष

उच्च व्यवस्थापन समूह

जितेन्द्र धिताल
निमित्त प्रशासक

जीवन कुमार कट्वाल
का.मु. सह-प्रशासक

भरत राज वस्ती
का.मु. सह-प्रशासक

रोचन श्रेष्ठ
मुख्य प्रबन्धक

ध्रुव भट्टराई
मुख्य प्रबन्धक

ध्रुव प्रसाद अधिकारी
मुख्य प्रबन्धक

दिनेश कुमार के.सी.
का.मु. मुख्य प्रबन्धक

राजेन्द्र शाक्य
का.मु. मुख्य प्रबन्धक

ठाकुर जंग थापा
का.मु. मुख्य प्रबन्धक

दामोदर प्रसाद सुवेदी
का.मु. मुख्य प्रबन्धक

सुवाष खड्का
का.मु. मुख्य प्रबन्धक

दर्शन भट्टराई
का.मु. मुख्य प्रबन्धक

वीरेन्द्र पौडेल
का.मु. मुख्य प्रबन्धक

महेश प्रसाद खनाल
का.मु. मुख्य प्रबन्धक

नेपाल सरकार

अर्थ मन्त्रालय

मा. जनार्दन शर्मा 'प्रभाकर'
अर्थमन्त्री

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल

शुभकामना

कर्मचारी सञ्चय कोष ६१ औं वर्षमा प्रवेश गरेको सुखद् अवसरमा सञ्चयकर्ता तथा कोष परिवारलाई हार्दिक बधाई तथा कोषको उत्तरोत्तर प्रगतिको शुभकामना दिन चाहन्छु ।

६० वर्ष पार गरिसकेको मुलुककै जेठो सामाजिक सुरक्षा प्रदायक संस्थाको रुपमा रहेको कोषले करिब ४५९ अर्ब वित्तीय स्रोतको व्यवस्थापन गर्दै वित्तीय क्षेत्रको सबैभन्दा ठूलो संस्थाको रुपमा रहेको छ । वित्तीय बजारमा आएको उतारचढाव तथा सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा भईरहेको विकासका बीचमा पनि वित्तीय स्रोतको व्यवस्थापन र सञ्चयकर्ता सेवाको दृष्टिकोणबाट कोषका गतिविधि सन्तोषजनक रुपमा अघि बढिरहेका छन् । आगामी दिनमा सञ्चयकर्तालाई प्रदान गरिने सेवा तथा सुविधाहरुको पुनरावलोकन गर्दै तिनीहरुको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्दै जाने विश्वास लिएको छु ।

सरकारी तथा सार्वजनिक निकायका कर्मचारीहरुको लागि लागू गरिएको योगदानमा आधारित निवृत्तभरण प्रणालीको व्यवस्थापनको जिम्मेवारी कर्मचारी सञ्चय कोषलाई प्रदान गरिसकिएको सन्दर्भमा सबै सार्वजनिक निकायलाई कर्मचारी सञ्चय कोषको कार्यक्षेत्रमा यथाशीघ्र समावेश गर्न कोषलाई सफलता मिलोस् भन्ने शुभकामना समेत दिन चाहन्छु ।

चुनौतिपूर्ण बनेको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय वातावरणमा कोषले सञ्चयकर्ताको सामाजिक सुरक्षा प्रदायकको भूमिका प्रभावकारी ढंगले पूरा गर्दै देशको अर्थिक वृद्धि तथा वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न थप सकारात्मक योगदान गर्नुपर्ने देखिएको छ । यसक्रममा कोषले स्व:नियमनकारीको भूमिकासमेत निर्वाह गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक सुरक्षा संस्थाले जारी गरेका मार्गदर्शन तथा अन्य सामाजिक सुरक्षा प्रदायक संस्थाहरुले अवलम्बन गरेका असल अभ्यासहरुको अनुसरण गर्दै संस्थागत सुशासनलगायत समग्र क्षेत्रमा आफूलाई अब्बल सावित गर्नेछ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

अन्त्यमा, कोषको ६१ औं वार्षिकोत्सवले कोष परिवारमा थप उर्जा प्राप्त होस् र सो उर्जा कोषको संस्थागत सुदृढीकरण र विकासमा उपयोग भई कोषको भूमिका सञ्चयकर्ता, सरकार तथा अन्य सरोकारवालाको अपेक्षा अनुरुप थप प्रभावकारी, परिणाममुखी र विश्वसनीय हुन सकोस् भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

२०७९ भाद्र ३१

जनार्दन शर्मा 'प्रभाकर'
अर्थ मन्त्रालय
मा. अर्थमन्त्री

नेपाल सरकार

अर्थ मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल ।

पत्र संख्या :-

च. नं. :-

शुभकामना

कर्मचारी सञ्चय कोषको ६१ औं वार्षिकोत्सवको अवसरमा कोषको सञ्चालक समितिको अध्यक्षको हैसियतले कोषमा आबद्ध सम्पूर्ण सञ्चयकर्ता तथा योगदानकर्ता, सञ्चय कोष तथा निवृत्तभरण कोषकट्टी गर्ने कार्यालय, कोषका वर्तमान तथा पूर्व कर्मचारी एवम् पदाधिकारीहरु लगायत सबै सरोकारवालाहरु प्रति हार्दिक बधाई तथा शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु । सार्वजनिक क्षेत्रको सामाजिक सुरक्षा प्रदायक संस्थाको रुपमा कोषमा सङ्कलित सञ्चय कोष तथा निवृत्तभरण कोषको कुशल व्यवस्थापन गर्दै सञ्चयकर्तालाई निरन्तर सुधार सहितको सेवा तथा सामाजिक सुरक्षा प्रदान गरी मुलुकको सुदृढ तथा विश्वसनीय संस्थाको रुपमा स्थापित भएको मैले महसुस गरेको छु ।

सञ्चयकर्ताको सन्तुष्टि र समृद्धिको लागि सेवा प्रवाहमा समसामयिक सुधारको साथै वित्तीय स्रोतको समुचित परिचालन गरी सञ्चयकर्तालाई थप सुविधा तथा प्रतिफल प्रदान गर्ने प्रमुख जिम्मेवारीप्रति सञ्चालक समिति सदैव सचेत र प्रतिबद्ध रहेको छ । वित्तीय स्रोतको दिगो परिचालन गरी कोषले पूर्वाधार तथा उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानीको माध्यमबाट मुलुकको आर्थिक विकासमा योगदान पुऱ्याउन समेत जरुरी रहेको छ। सूचना प्रविधिको उपयोगको माध्यमबाट सेवाग्राहीप्रतिको सेवालाई गुणस्तरीय, सरल र सहज बनाउनु समेत जरुरी रहेको छ। सञ्चयकर्ताले सञ्चित गरेको रकमको सुरक्षा र सही परिचालन गरी उच्चतम प्रतिफल प्रदान गर्नुका साथै वहाँहरुले प्राप्त गर्ने सापटी र बीमा लगायतका सुविधालाई थप प्रभावकारी बनाउन सञ्चालक समिति प्रतिबद्ध छ। स्वःनियमनका विधिहरुको पूर्ण पालना सहित जोखिम व्यवस्थापन, संस्थागत सुशासन र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई समेत थप प्रभावकारी र परिणाममुखी बनाउनु आवश्यक छ ।

सन्तुष्ट ग्राहक, चुस्त र मितव्ययी संरचना, पारदर्शी र वैज्ञानिक कार्यप्रणाली, गतिशील र सक्षम नेतृत्व तथा स्व-उत्प्रेरित र अनुशासित कर्मचारी नै सफल संगठनका आधारभूत तत्वहरु हुन् । कोष ६१ औं वर्षमा प्रवेश गर्दै गर्दा कोषको प्रभावकारी व्यवस्थापन तथा सञ्चालनमा क्रियाशील रहन सञ्चालक समिति, व्यवस्थापन लगायत सबै कर्मचारीमा थप उर्जा प्राप्त हुने विश्वास लिएको छु । अन्त्यमा, सम्पूर्ण सञ्चयकर्ता, कोष परिवार लगायत सबै सरोकारवालाप्रति पुनः एकपटक हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

धन्यबाद ।

भाद्र ३१, २०७९

कृष्णहरि पुष्कर
सचिव, अर्थ मन्त्रालय
एवं
अध्यक्ष, सञ्चालक समिति
कर्मचारी सञ्चय कोष

टेलिफोन नं.:- बजेट म. ४२११८०१, प्रशासन म. ४२११७४८, ४२११३००, राजस्व व्य.म. ४२११८६७, अ.आ.स.स.म. ४२११८३७, आ.नि.वि.म. ४२११८२६
योजना, अनुगमन तथा मू.म. ४२००५३७, कानून तथा फैसला का.म. ४२११८१३, वि.क्षे.व्य.सं.स.म. ४२११९९३, वित्तीय हस्तान्तरण म. ४२११३१६
फ्याक्स नं. ४२११११६४, ४२११३४८ (बजेट म.) ४२११११६५ (अ.आ.स.स.म.)
ईमेल : admindivision@mof.gov.np, वेव साईट : www.mof.gov.np

सुरक्षित भविष्यको लागि निवृत्तभरण तथा सञ्चय कोष

कर्मचारी सञ्चय कोषको ६१औं वर्ष प्रवेशको सुखद् अवसरमा सम्पूर्ण सञ्चयकर्ता तथा निवृत्तभरण योजनाका योगदानकर्ताको सन्तुष्टि प्रति सदैव समर्पित रहने संकल्प सहित कोषका सेवा तथा सुविधालाई थप गुणस्तरीय र दिगो बनाउने प्रतिवद्धता जनाउदै सम्पूर्ण सरोकारवालाहरुमा हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

क) संख्यात्मक विवरणः

विवरण	योगदानकर्ता	योगदानकर्ता कार्यालय
सञ्चय कोष	५ लाख ५५ हजार	२७ हजार ८ सय
निवृत्तभरण कोष	४५ हजार ८ सय ५०	१ हजार ९ सय ५०

ख) कोषका कार्यालयहरु :

- **केन्द्रीय कार्यालयः** पुल्चोक, ललितपुर **ठमेल कार्यालयः** त्रिदेवीमार्ग, ठमेल **लगनखेल कार्यालयः** लगनखेल
- **शाखा कार्यालयहरुः** विराटनगर, जनकपुर, हेटौडा, पोखरा, बुटवल, कोहलपुर, सुर्खेत र धनगढी
- **सेवा केन्द्रहरुः** धनकुटा, सिंहदरबार र लगनखेल

ग) आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को वित्तीय अवस्था :

सञ्चय कोषः रु. ४१६अर्ब ३६ करोड निवृत्तभरण कोषः रु. ३ अर्ब १७ करोड

जगेडा कोष तथा बचतः रु. ३४अर्ब२० करोड दायित्वहरुः रु. ५ अर्ब ७० करोड

कूल स्रोतः रु. ४५९अर्ब ४३ करोड कुल लगानीः रु .४४८ अर्ब ६४ करोड

घ) सञ्चयकर्तालाई उपलब्ध सेवाहरुः

ब्याज तथा मुनाफाः सञ्चय कोष तथा निवृत्तभरण कोषमा ब्याज दरः ८ प्रतिशत, सञ्चय कोषमा मुनाफाः०.९० प्रतिशत (आ.व. २०७७/७८ मा बितरित)

सापटी सुविधाः

विवरण	विशेष सापटी	घर सापटी	शैक्षिक सापटी	सरल चक्रकर्जा	घर मर्मत सापटी	जग्गा खरिद सापटी
सापटी सीमा	सञ्चय कोष रकमको ८० प्रतिशतसम्म	अधिकतम रु.१ करोड सम्म	रु १० लाख देखि रु २५ लाखसम्म	अधिकतम रु ३० लाखसम्म	अधिकतम रु. २५ लाखसम्म	अधिकतम रु.१ करोडसम्म
ब्याजदर (आ.व. ७८/७९ को लागि)	९.१० प्रतिशत	९.७५ प्रतिशत	९.७५ प्रतिशत	१०.२५ प्रतिशत	९.७५ प्रतिशत	१०.२५ प्रतिशत

ब्याजमा छुटः धितोमा आधारित कर्जाको ब्याज त्रैमासिक रुपमा भुक्तानी गरी नियमित गर्ने सञ्चयकर्ताको सम्बन्धित त्रैमासमा पाकेको ब्याजमा ०.२५ प्रतिशतले छुट दिने व्यवस्था गरिएको ।

सामाजिक सुरक्षा सुविधाहरुः

- **सञ्चयकर्ता स्वास्थ्योपचार योजना:** सञ्चयकर्तालाई साधारण रोग लागी उपचार गराएको हकमा प्रत्येक आर्थिक वर्षमा रू.१ लाखसम्म र घातक रोगको उपचारको हकमा सेवा अवधिभरिमा अधिकतम रु.१० लाखसम्म रकम सोधभर्ना प्रदान गरिने ।

- **अन्य सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरुः** सुत्केरी तथा शिशु हेरचाह कार्यक्रमः प्रति प्रसूति रु.७,५००, दुर्घटना क्षतिपूर्ति योजनाः निज वा निजको हकवालालाई रु.२ लाख, काजक्रिया अनुदानः हकवालालाई आर्थिक अनुदान स्वरुप रु.४० हजार प्रदान गरिने ।

कर्मचारी सञ्चय कोष
पुल्चोक, ललितपुर ।
फोन नं.: ५०१०१६५, ५०१०१६६
website: www.epf.org.np
Call Center: 5970041

सम्पादकीय

राष्ट्रसेवक कर्मचारीको अवकाश पश्चात्को जीवनलाई सुरक्षित बनाउने उद्देश्य अनुरुप कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ बमोजिम स्थापना भएको कोष आज ६० वर्ष पूरा गरी ६१ वर्षमा पदार्पण गरिरहेको छ । सञ्चयकर्ताको मासिक रुपमा कट्टी हुने सञ्चित रकम सुरक्षित तवरले जम्मा गर्ने उद्देश्यले स्थापित कोषको भूमिका र कार्यक्षेत्रमा हाल आएर व्यापक परिवर्तन हुनुका साथै कोषप्रतिको अपेक्षामा पनि वृद्धि भएको छ । कोष आफ्नो स्थापनाको यो ६ दशक बढीको अवधिमा विभिन्न आरोह अवरोहहरु पार गर्दै सञ्चयकर्ताको उच्चतम सन्तुष्टिका खातिर लागि परेको छ । समयक्रमले सिकाएको अनुभव र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरुको अवलम्बन गर्दै अघि बढेको कर्मचारी सञ्चय कोष अब तीनवटै तहका सरकारी सेवाका राष्ट्र सेवक कर्मचारीका अतिरिक्त सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेका तथा नेपाल सरकारको आर्थिक अनुदानमा सञ्चालन हुने सबै सार्वजनिक निकायका कर्मचारीहरुको सञ्चय कोष तथा निवृत्तभरण कोष व्यवस्थापन गर्ने निकायको रुपमा रुपान्तरित भएको छ । हाल कोषमा ५ लाख ५५ हजार सञ्चयकर्ता तथा ४५ हजार ८ सय योगदानकर्ताबाट जम्मा भएको रु. ४५९ अर्ब ४३ करोड कुल स्रोत रहेको छ र कोषले यस स्रोतको सुरक्षित तथा प्रतिफलयुक्त क्षेत्रमा परिचालन गरी प्राप्त प्रतिफल सञ्चयकर्तामा समानुपातिक रुपले वितरण गर्दै आइरहेको छ ।

मुलुकको अग्रणी र एकमात्र सामाजिक सुरक्षा प्रदायक संस्थाको हैसियतले २०४८ सालमा सञ्चयकर्ता काजक्रिया अनुदान योजनाबाट आरम्भ गरिएको सामाजिक सुरक्षाका योजनाहरु, दुर्घटना क्षतिपूर्ति योजना,सुत्केरी तथा शिशु स्याहार सुविधा तथा २०७५/०७६ मा सञ्चयकर्ता स्वास्थ्य बीमा योजना र हाल आएर सञ्चयकर्ता स्वास्थ्य उपचार योजना अन्तर्गत सामान्य रोगको हकमा एक आर्थिक वर्षमा रु. १ लाख र घातक रोगको हकमा जम्मा रु. १० लाखसम्म सोधभर्ना प्रदान गर्ने गरी सञ्चालन गरिरहेको छ । सामाजिक सुरक्षाका विभिन्न कार्यक्रम र योजनाका साथ अघि बढिरहेको कोषले आफ्ना अधिकांश काम कारवाहीहरु प्रविधिमा आधारित बनाउँदै लगेको छ । परम्परागत प्रक्रियाबाट सेवा प्रवाह गर्दा सुरक्षित,सहज,सरल तथा परिणाममुखी तवरबाट सेवा प्रवाह गर्न सकिंदैन भन्ने मान्यतालाई मनन गर्दै निरन्तर सुधारको मार्गतर्फ प्रेरित भएको कोषले एक वर्षको अवधिमा प्रविधिमा व्यापक सुधार गरी DTA (Direct Transfer to Account), अनलाईन सापटी, NCHL connect ips मार्फत अनलाईन र मोवाइलबाटै विभिन्न शीर्षकका सापटी तिर्न सक्ने प्रणालीको विकास र विस्तार गर्न सफल भएको छ । कोषले शुरु गरेको यो नयाँ व्यवस्थाबाट कोभिड-१९का कारण सिर्जित प्रतिकूल परिस्थितिमा समेत सञ्चयकर्ता आफू रहेबसेकै स्थानबाट कोषको सेवा सुविधाहरु निर्वाध रुपमा उपभोग गर्न सफल भएका छन् । यसले कोषको नगदर हित कारोबारमा समेत टेवा पुगेको छ भने सेवा प्रवाह चुस्त दुरुस्त, सरल, सहज र सुरक्षित रुपमा भई यसबाट आम सञ्चयकर्ता लाभान्वित हुनसक्ने विश्वास लिइएको छ ।

विगत तीन वर्ष अघिदेखि सञ्चयकर्ताको व्यक्तिगत विवरण (KYC) अद्यावधिक गर्ने कार्यलाई अभियानको रुपमा सञ्चालन गरेको कोषले सोही विवरणका आधारमा अहिलेको असहज अवस्थामा समेत अनलाईन प्रणालीबाट सेवा प्रवाह गर्न सफल भएको छ र कोभिडको समयमा कोषका केही सेवाहरु work from home विधिबाट पनि सम्पन्न गर्न कोष सफल भएको छ। सुनिश्चित र सुरक्षित ढङ्गले आफूले खोजेको सेवा खोजेको समयमा पायक पर्ने स्थानबाट बिना झन्झट प्राप्त गर्न सक्नु सञ्चयकर्ताको सन्तुष्टिका आधार हुन । सञ्चयकर्ताको सन्तुष्टितर्फ परिलक्षित हुँदै सञ्चय कोष र सामाजिक सुरक्षा सुविधाहरूको सुव्यवस्थापनद्वारा सञ्चयकर्तालाई सामाजिक सुरक्षणको प्रत्याभूति दिई कोषलाई सन्तुष्ट सञ्चयकर्ताको ठूलो परिवार (A Happy Big Family Of Satisfied Members) बनाउने कोषको दीर्घकालीन लक्ष्यलाई साकार बनाउनेतर्फ कोषका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरु केन्द्रित रहने गरेका छन् ।

यसको अलावा मुलुकको पूर्वाधार विकासको राष्ट्रिय अभियानमा कोषले आफ्नो आर्थिक श्रोतको यथासम्भव परिचलन गर्दै आएको व्यहोरा सर्वविवदित नै छ । यसै सन्दर्भमा मुलुकलाई अन्धकारबाट मुक्त गरी उर्जाको क्षेत्रमा आत्मनिर्भर बनाउन विभिन्न जलविद्युत आयोजनाहरुमा लगानीका लागि आन्तरिक स्रोत परिचालन गर्न कोष सफल भएको छ । त्यसैगरी अन्य विभिन्न उत्पादनशील क्षेत्रहरुमा गरेका लगानी समेतबाट सञ्चयकर्तालाई उचित. प्रतिफल प्रदान गर्दै त्यस्तो प्रतिफलको केही अंशबाट विभिन्न जगेडा कोषहरु सृजना गरी सञ्चयकर्ताकै हितमा आकर्षक एवम् दिगो र भरपर्दो सामाजिक सुरक्षा सुविधाहरुको निरन्तरताका लागि आवश्यक वित्तीय व्यवस्था गर्न कोष सफल भएको छ ।

यसैगरी कोषले आफूलाई सुदृढ र गतिशील संस्थाको रुपमा विकास गर्नका लागि कार्य क्षेत्र र दायरा विस्तार,वित्तीय स्रोतको दिगो व्यवस्थापन, सञ्चयकर्ता मैत्री सेवा प्रवाह, संस्थागत सुदृढीकरण र क्षमता विकास तथा सूचना तथा प्रविधिको प्रभावकारी उपयोग जस्ता पाँच बिषयलाई कोषको आगामी पाँच वर्षको प्रमुख रणनीतिक स्तम्भको रुपमा अवलम्वन गर्दै सोही अनुरुप हुनेगरी कोषका सम्पूर्ण रणनीति तथा कार्यनीतिहरु तय गरेको छ । कोषका क्रियाकलापहरू पारदर्शिता, जवाफदेहिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता, निष्पक्षता र तटस्थता, सहकार्य र सहभागिता, नतिजा उन्मुख, सेवाको गुणस्तरमा निरन्तर सुधार जस्ता मूल्य मान्यताका आधारमा सञ्चालित छन् ।

अन्त्यमा, कोषको ६१औं वर्ष प्रवेशको यस पुनित अवसरमा कोष परिवारको उत्तरोत्तर प्रगतिका साथै कोषको श्रीवृद्धिका लागि शुभकामना दिनुहुने सम्पूर्ण शुभेच्छुक एवम् सरोकारवालाहरु, कोष विशेषाङ्क प्रकाशनका लागि अमूल्य लेख रचनाहरु उपलब्ध गराई सहयोग गर्नु हुने विद्वान लेखक तथा यस क्रममा रचनात्मक सहयोग गर्नुहुने सम्पुर्ण महानुभावहरुप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौं । ६ दशक बढीको इतिहास बोकेको यस संस्थालाई आजको अवस्थासम्म ल्याई पुऱ्याउन अमूल्य योगदान पुऱ्याउने नेपाल सरकार, आम सञ्चयकर्ता, पूर्व कर्मचारी एवम् सम्पूर्ण शुभचिन्तक तथा सम्बद्ध पक्षहरूप्रति कर्मचारी सञ्चय कोष सदा कृतज्ञ रहने प्रविद्धता जाहेर गर्दछौं ।

सम्पादन समूह

विषय-सूची

विश्व अर्थ व्यवस्थाको उदारीकरण र विश्व व्यापार सङ्गठन	डा दामोदर रेग्मी	१
मौद्रिक नीति र वित्त नीतिको समन्वय	डा. नीलम ढुंगाना तिम्सीना	११
पेशाकर्मी सबलीकरणको मूल आधार : कर्मचारी सञ्चय कोष	प्रा.डा. बद्रीनारायण गौतम	१९
एक्काइसौं शताब्दीमा निवृत्त जीवन सुरक्षा	प्रा.डा. अच्युत वाग्ले	३३
सहकारीको नियमन र प्रवर्द्धनका सवालहरु	गोपीनाथ मैनाली	३८
नेपालमा विद्युतीय शासनको क्षेत्र तथा महत्व	गम्भीर बहादुर हाडा	४९
जलविद्युत आयोजनाको लगानीमा जोखिम व्यवस्थापन	अर्जुन कुमार गौतम	६०
धितोपत्र बजार प्रशिक्षण इन्स्टिच्युटको आवश्यकता र सम्भाव्य कानूनी तथा स्वामित्व संरचना	डा. नबराज अधिकारी	७०
कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०७८ का केही व्यवस्थाहरु :	दामोदर प्रसाद सुवेदी	७६
आर्थिक उदारीकरण, निजीकरण र विश्वव्यापीकरण	युवराज आचार्य	८१
नेपालमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह : एक चर्चा	महेश पाण्डे	९२
नेपाल करार कानूनमा करार पूरा गर्नु नपर्ने अवस्था (Frustration of Contract in Nepalese Contract Law)	सत्य नारायण कालिका	९८
सामाजिक सुरक्षा प्रदायक संस्था सञ्चय कोषमा “बीमाङ्की” (Actuary) को भुमिका	कमलप्रसाद रेग्मी, खुस्बु रेग्मी	१०६
उच्चस्तरको कार्य सम्पादन समूह निर्माण (Building High Performance Team) र कर्मचारी सञ्चय कोष	शान्ता गौतम	११३
कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोष : समानता र भिन्नता	नगेन्द्र प्रसाद पौडेल	१२०
नेपालको सामाजिक सुरक्षणमा कोषको भुमिका सामाजिक सुरक्षण र कर्मचारी सञ्चय कोष	दिलिपराज पौडेल	१३६
Contract Law of Nepal and its evolution	Damber Khadka	१४९
The Digital Payment System in Nepal: Advantages and Challenges	Kumari Kanchan Shah	१५९
Cyber Crime, Cyber threat, Cyber Security Strategies and Cyber Law in context of Nepal	Raju Shahi	१६५
Provident Fund and Its Relevance	Dwaipayan Regmi	१७२

प्रस्तुत विशेषाङ्कमा समावेश लेख, रचना लेखकका निजी अभिव्यक्ति र विचार हुन् । - सम्पादन समूह

कर्मचारी सञ्चय कोषको ६१ औं वार्षिकोत्सवको अवसरमा निमित्त प्रशासक श्री जितेन्द्र धितालबाट प्रस्तुत कोषको वर्तमान अवस्था र भावी कार्ययोजनाको विवरण

१. प्रारम्भः

१.१ नेपालको सरकारी सेवा, सार्वजनिक निकाय तथा संगठित क्षेत्रका कर्मचारी तथा कामदारहरुको अवकाश योगदानको व्यवस्थापनको माध्यमबाट अवकाश पश्चात्को जीवनमा सामाजिक सुरक्षाको प्रबन्ध गर्ने उद्देश्यले वि.सं.२०१९ सालमा स्थापित कर्मचारी सञ्चय कोष आज ६१औं वर्षमा प्रवेश गरेको छ । यस सुखद अवसरमा सर्वप्रथम म सम्पूर्ण आदरणीय सञ्चयकर्ता तथा कोष परिवारप्रति हार्दिक बधाई तथा शुभकामना व्यक्त गर्दछु । साथै, सञ्चयकर्ताको योगदान रकमको कुशल व्यवस्थापन तथा परिचालन, प्राप्त प्रतिफलको न्यायोचित वितरण र सेवा प्रवाहमा गुणात्मक सुधार गर्दै सञ्चयकर्ताको हित र सन्तुष्टिप्रति कोष परिवार सदैव क्रियाशील रहने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछु ।

१.२ विश्वव्यापि महामारीको रुपमा फैलिएको कोरोना (कोभिड -१९) सङ्क्रमणका कारण सिर्जित प्रतिकूल परिस्थितिमा आएको सुधारका कारण कोषको ६१ औं वार्षिकोत्सवको कार्यक्रम भौतिक रुपमा उपस्थित भई गर्ने अवसर पुनः प्राप्त भएको छ । यस अवसरमा हाम्रो अनुरोधलाई स्वीकार गरी सहभागी हुनुहुने प्रमुख अतिथिज्यू, विशेष अतिथिज्यूहरु एवम् अन्य आमन्त्रित महानुभावहरुलाई कर्मचारी सञ्चय कोष परिवारको तर्फबाट हार्दिक स्वागत गर्दछु।

१.३ करिब ५ लाख ५५ हजार सञ्चयकर्ताको ४ खर्व ५९अर्बभन्दा बढी वित्तीय स्रोतको परिचालन गरी मुलुकको सवै भन्दा जेठो र ठूलो वित्तीय एवम् सामाजिक सुरक्षा संस्थाको हैसियत कायम गर्न कोष सफल भएको छ ।

१.४ कोषलाई मुलुकको एक सुदृढ, सफल र विश्वसनीय संस्थाको रुपमा स्थापित गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नु हुने सम्पूर्ण अग्रजहरुको योगदानको स्मरण गर्दै उहाँहरुप्रति कृतज्ञता सहित उच्च सम्मान व्यक्त गर्दछु । यस अभियानमा सञ्चयकर्ताको हित र कोषको संस्थागत विकासमा निष्ठापूर्वक योगदान गर्नुहुने कोष सञ्चालक समितिका सम्पूर्ण पदाधिकारीज्यूहरु, कोषका सम्पूर्ण कर्मचारी साथीहरु तथा क्रियाशील कर्मचारी संगठनहरुलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

१.५ आफ्नो स्थापना कालदेखि सञ्चय कोष योगदानको मात्र व्यवस्थापन गर्दै आएको कर्मचारी सञ्चय कोषले निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५ बमोजिम योगदानमा आधारित निवृत्तभरण कोषको व्यवस्थापन गर्न शुरु गरेकोमा यस अन्तर्गत नेपाल सरकारको निजामती सेवा, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल र नेपाल विशेष सेवाका वि.सं. २०७६ साउनदेखि नयाँ नियुक्त

भएका करिब ४५ हजार ८५० योगदानकर्ता कर्मचारीहरुको निवृत्तभरण कोषको व्यवस्थापन गर्दै आएको छ ।

१.६ यसको साथसाथै कोषले नेपाल सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेका तथा नेपाल सरकारको अनुदानबाट सञ्चालन हुने सबै सार्वजनिक निकायका कर्मचारीको योगदानमा आधारित निवृत्तभरण तथा उपदान योजना समेत सञ्चालनको शुरुआत गरिसकेको छ। यसमा ९ भन्दा बढी सार्वजनिक निकाय आवद्ध भएका छन् र यो संख्या निरन्तर बढ्दै जाने क्रममा रहेको छ । यसरी सरकारी एवम् सार्वजनिक क्षेत्रका सम्पूर्ण कर्मचारीको एकीकृत सामाजिक सुरक्षा प्रदायक संस्थाको रुपमा कोषको कार्यक्षेत्र र दायरा विस्तार भएको छ ।

१.७ आजको यस शुभ अवसरमा कर्मचारी सञ्चय कोषको वर्तमान अवस्था र भावी कार्ययोजनालाई यहाँहरु समक्ष प्रस्तुत गर्न पाउँदा मलाई ज्यादै खुशी लागेको छ ।

२. कोषको वर्तमान अवस्थाः

२.१ कोषमा २०७९ भाद्र मसान्तसम्म कार्यरत ३६४ कर्मचारीहरुले केन्द्र,७ वटै प्रदेशमा रहेका ८ वटा शाखा कार्यालय र ३ वटा सेवा केन्द्रहरु मार्फत करिब५ लाख ५५हजार सञ्चयकर्ताको सञ्चय कोष र निवृत्तभरण कोषको व्यवस्थापन गरिरहेका छन् ।

२.२ वि.सं. २०७९असार मसान्तको लेखापरीक्षण सम्पन्न हुन बाँकी वित्तीय विवरण अनुसार कोषमा कुल रु.४ खर्ब ५९ अर्ब ४३ करोड वित्तीय स्रोत रहेको छ। यो रकम अघिल्लो आर्थिक वर्षको तुलनामा २.८६ प्रतिशतले बढी हो । कुल स्रोत मध्ये रु.४ खर्ब ४८अर्ब ६४ करोड अर्थात ९७.६५ प्रतिशत रकम ऋण तथा लगानीको माध्यमबाट विभिन्न क्षेत्रमा प्रवाह गरिएको छ । कुल लगानीमध्ये सञ्चयकर्ता सापटीमा ४९.५३ प्रतिशत, परियोजना कर्जामा १६.९४ प्रतिशत, बैंकहरुको मुद्दती निक्षेपमा २७.०६ प्रतिशत र बाँकी ६.४७ प्रतिशत शेयर, डिवेञ्चर लगायत पूँजी बजारका उपकरणहरु तथा व्यवसायिक भवनहरुमा प्रवाह भएको छ ।

२.३ उपर्युक्त कर्जा तथा लगानीबाट आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा रु.३३ अर्ब ७८ करोड आम्दानी भएको छ भने रु.४ अर्ब २१ करोड खुद मुनाफा हुने अनुमान रहेको छ। सो रकमलाई मुनाफा र सामाजिक सुरक्षा सुविधाको रुपमा सञ्चयकर्ताकै हितमा प्रयोग गर्दै लगिनेछ ।

३. आर्थिक वर्ष २०७८/७९ का प्रमुख गतिविधि तथा उपलब्धिः

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को वार्षिक कार्य प्रगति विवरण अनुसार तय गरिएको लक्ष्यको तुलनामा कोषको उपलब्धि उत्साहजनक रहेको छ र सोको संक्षिप्त विवरण यहाँ प्रस्तुत गरेको छु :

३.१ नीति, नियम तथा कार्यविधि :

(क) कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०७८ नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) को मिति २०७८/१२/३० को बैठकबाट स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

(ख) संस्थागत कर्जा असूली विनियम २०७८, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा

वित्तीय लगानी निवारण नीति २०७८,सञ्चय कोष लेखाङ्कन कार्यविधि २०७८, सञ्चयकर्ता सापटी कार्यविधि २०७३ मा जग्गा खरिद कर्जा सम्बन्धी संशोधन, भाडा व्यवस्थापन कार्यविधि २०७८, बजेट निर्देशिका (पहिलो संशोधन), २०७९ कोष सञ्चालक समितिबाट स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

३.२ सञ्चयकर्ता सेवा :

(क) सूचना प्रविधि र बैकिङ्ग सञ्जालको उपयोग गर्दै सञ्चयकर्ताले घर वा कार्यालयबाटै विशेष सापटी लिन तथा सबै प्रकारका सापटी तिर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । अनलाईन पद्धति मार्फत सञ्चयकर्ता विशेष सापटी प्रवाह गर्ने व्यवस्था अन्तर्गत यस आर्थिक वर्षमा कुल प्रवाह भएको सापटी संख्याको करिब ६० प्रतिशत कारोबार भएको छ ।

(ख) प्रविधिमा भएको विकास र प्रयोग, सञ्चयकर्ता/योगदानकर्ता कार्यालयहरुबाट प्राप्त सहयोग, सञ्चयकर्ताको हिसाब अद्यावधिक गर्ने सम्बन्धमा कोषबाट भएको निरन्तर सुधारको प्रयास, बैंक वित्तीय संस्थाहरुको सहयोग र कर्मचारीहरुको लगनशीलता र अनवरत प्रयासको परिणाम स्वरुप आर्थिक वर्षको अन्त्यमा नै सञ्चयकर्ता/योगदानकर्ता तथा धितोमा आधारित कर्जा सुविधा उपभोग गर्ने ऋणी सञ्चयकर्ताको वार्षिक कारोबार विवरणहरु अद्यावधिक गरी सञ्चयकर्ताको खातामा लेखाङ्कन गर्ने कार्य सम्पन्न भई आर्थिक वर्ष २०७९/८० को कारोबार को लेखाङ्कन कार्यसमेत शुरु भइसकेको छ ।

(ग) प्रभावकारी र गुणस्तरीय सेवाका लागि पर्याप्त र विश्वसनीय सूचना आवश्यक पर्ने भएकाले KYC फारामको माध्यमबाट फोटो, दस्तखत र औंठाछाप सहितको सञ्चयकर्ताको विवरण डिजिटल स्वरुपमा सङ्कलन गर्न विगत केही वर्ष अगाडिदेखि प्रारम्भ गरिएको अभियान अन्तर्गत करिब ९२ प्रतिशत सञ्चयकर्ताको विवरण अद्यावधिक गरिसकिएको छ भने करिब ३८ प्रतिशत सञ्चयकर्ता कार्यालयको Office KYC आद्यावधिक गरिएको छ । अनलाईन पद्धतिबाट कोषको सेवा प्राप्त गर्न KYC पूर्वशर्त भएको हुँदा आफ्नो KYC विवरण यथाशीघ्र अद्यावधिक गर्न सम्पूर्ण सञ्चयकर्ता र कोषकट्टी गर्ने कार्यालयहरुलाई हार्दिक अनुरोध समेत गर्न चाहन्छु ।

(घ) कोषले सञ्चयकर्तालाई प्रदान गर्ने साविकको परिचयपत्रलाई विद्युतीय परिचयपत्रले प्रतिस्थापन गर्ने उद्देश्यले २०७७ मंसिरदेखि शुरु गरिएको QR code सहितको परिचयपत्र वितरण कार्य निरन्तर रुपमा अगाडि बढिरहेको छ ।

(ङ) आर्थिक वर्षको अन्त्यसम्म करिब९२ प्रतिशत सञ्चयकर्तालाई ई-सर्भिस सेवा वितरण गरिएको छ। सो मार्फत सञ्चयकर्ताले कोषसंग गरेको कारोबारको पूर्ण विवरण प्राप्त गर्न सक्नाका साथै अनलाइन विशेष सापटी प्राप्त गर्न आवेदन दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । KYC विवरण अद्यावधिक गर्ने सञ्चयकर्तालाई कोषसँगको सबै प्रकारका कारोबारको SMS मार्फत जानकारी दिने व्यवस्था समेत मिलाइएको छ ।

(च) निजामती तर्फका सञ्चयकर्तालाई निजामती किताबखानाबाट नै कोषको परिचयपत्र नम्बर

प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको छ भने सञ्चयकर्ताको जिज्ञासा तथा गुनासो व्यवस्थापन गर्न आधुनिक प्रविधिमा आधारित कल सेन्टरको सेवा प्रदान गरिएको छ ।

(छ) सञ्चयकर्ताहरुको जग्गा खरिद सम्बन्धी आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यले रु.एक करोड सम्मको जग्गा खरिद कर्जा प्रदान गर्ने व्यवस्था गरी सञ्चयकर्ता घर सापटी प्रवाह हुने सम्पूर्ण क्षेत्रमा उपलब्ध गराईएको छ ।

(ज) नेपाल सरकार, भूमि व्यवस्थापन तथा अभिलेख विभाग र कर्मचारी सञ्चय कोष बीच भू-सेवा प्रणाली मार्फत धितो रोक्का/फुकुवा गर्ने सम्बन्धमा समझदारी पत्र (MOU) भई सो व्यवस्था कार्यान्वयनमा आएको छ ।

३.३ लगानी व्यवस्थापनः

(क) सुरक्षित, प्रतिफलयुक्त एवम् दिगो लगानी व्यवस्थापन र प्राप्त प्रतिफलको न्यायोचित वितरणबाट सञ्चयकर्तालाई सन्तुष्टि प्रदान गर्ने मूल उद्देश्य राखी लगानी व्यवस्थापन गरि एको छ ।

(ख) कोषको दीर्घकालीन वित्तीय स्रोतलाई आवास, विद्युत विकास तथा पूर्वाधार क्षेत्रका ठूला एवम् वित्तीयरुपले सम्भाव्य परियोजनाहरुमा लगानी गर्न कोषले उच्च प्राथमिकता दिएको छ । यसै बीच, नेपाल सरकारको “नेपालको पानी जनताको लगानी” अभियान अन्तर्गत समावेश भएको नेपाल विद्युत प्राधिकरणले विकास गर्न लागेको ९९.८ मेगावाट क्षमताको तामाकोशी पाँचौ जलविद्युत आयोजनामा कोषबाट ऋण लगानी गर्ने सन्दर्भमा कोष र प्राधिकरणबीच समझदारी (MOU) भई कर्जा स्वीकृतिको प्रक्रिया अघि बढेको छ ।

(ग) आवास, विद्युत विकास तथा पूर्वाधार क्षेत्रका आयोजनाहरुमा कोषको लगानी अभिवृद्धि गर्ने नीति अनुरुप आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा ७ वटा आयोजनामा कोषले एकल तथा बैंकहरुको सहवित्तीयकरण मार्फत कर्जा प्रवाह गर्ने गरी रु.५ अर्ब ५७ करोड कर्जा स्वीकृत गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा कोषबाट कुल रु.५ अर्ब ६१ करोडको कर्जा प्रवाह भएकोमा साविकमा ऋण लगानी भई निर्माणाधीन अवस्थामा रहेका रसुवा गढी, साञ्जेन, मध्य भोटेकोशी लगायतका सार्वजनिक क्षेत्रबाट प्रवर्द्धित जलविद्युत आयोजनाहरुलाई थप रु.३ अर्ब ३२ करोड दीर्घकालीन कर्जा प्रवाह भएको छ ।

(घ) माथिल्लो तामाकोशी जलविद्युत आयोजनाले व्यापारिक उत्पादन शुरु गरी आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा करिब रु.१४१.५८ करोड कर्जाको ब्याज र किस्ता बापत भुक्तानी गरेको छ । त्यसैगरी लामो समय कर्जाको किस्ता भुक्तानी नगरेको नेपाल एयरलाइन्सबाट आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को अन्तिम त्रैमासमा रु.१ अर्ब ४० करोड कोषमा जम्मा भएको छ ।

(ङ) पूँजी बजारका क्षेत्रमा कोषको लगानी अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा विभिन्न संस्थाको संस्थापक शेयरमा कुल रु.७८.२५ करोड थप लगानी गरिएको छ भने विभिन्न वाणिज्य बैंकहरुबाट जारी भएको डिबेञ्चरमा कुल रु.१ अर्ब ९ करोड थप लगानी भएको छ ।

३.४ निवृत्तभरण कोष व्यवस्थापनः

(क) निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५ बमोजिम २०७६ साल साउन महिनादेखि नयाँ नियुक्त भएका कर्मचारीहरुको योगदानमा आधारित निवृत्तभरण कोष अन्तर्गत आर्थिक वर्ष २०७७/७८सम्ममा करिब ४५ हजार ८५० योगदानकर्ताको करिब रु.३ अर्ब १७ करोड निवृत्तभरण कोष रकम सञ्चित भएको छ ।

(ख) निवृत्तभरण कोषमा जम्मा भएको रकममध्ये वाणिज्य बैंकको डिबेञ्चरमा रु.२ अर्ब २१ करोड र मुद्दती निक्षेपमा रु.५५ करोड लगानी गरिएको छ ।

(ग) निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५ बमोजिम आवश्यक कानूनी व्यवस्था हुनासाथ प्रदेश सरकारका कर्मचारी र स्थानीय तहका कर्मचारी तथा शिक्षकको योगदानमा आधारित निवृत्तभरण तथा उपदान योजना समेत सञ्चालन गर्न कोषले आवश्यक व्यवस्था गरिसकेको छ ।

३.५ प्राप्त प्रतिफल र सोको बाँडफाँड :

(क) आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को लेखापरीक्षण पश्चात कायम भएको खुद मुनाफा रु.३ अर्ब ९३ करोड मध्ये रु.३ अर्ब १९ करोड सञ्चयकर्तालाई बाँडफाँड गरी सञ्चयकर्ताको व्यक्तिगत खातामा शुरु मौज्दातको ०.९० प्रतिशतका दरले मुनाफा वितरण गरिएको छ। साथै, रु.४४ करोड सामाजिक सुरक्षा सुविधा प्रदान गर्ने प्रयोजनको लागि सञ्चयकर्ता कल्याणकारी कोषमा जम्मा गरिएको छ ।

(ख) मुनाफा वितरणका लागि बाँडफाँड गरिएको रकम मध्ये ६५प्रतिशत रकम सञ्चयकर्ताको सञ्चय कोष खातामा र बाँकी बेतन कर्णली सञ्चयकर्ता हाईड्रोपावर कम्पनीमा सञ्चयकर्ताको नाममा शेयर लगानी गर्ने प्रयोजनका लागि अलग्गै खातामा जम्मा गरिएको छ ।

३.६ सामाजिक सुरक्षा र सञ्चयकर्ता सापटी :

(क) कोषबाटै दायित्व व्यहोर्ने गरी सञ्चयकर्ता अस्पतालमा भर्ना भई उपचार गराएको अवस्थामा साधारण रोगको हकमा बार्षिक रु.१ लाख सम्म र कडा रोगको हकमा रु.१० लाखसम्म सोधभर्ना दिने व्यवस्था भएको सञ्चयकर्ता स्वास्थ्योपचार सुविधा योजना, काज किरिया अनुदान योजना, दुर्घटना क्षतिपूर्ति योजना र सुत्केरी तथा शिशु स्याहार सुविधा योजना सहित चारवटा सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरु सञ्चालन भईरहेका छन्। ती कार्यक्रमहरु मार्फत आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को अवधिमा २२हजार ९६५ सञ्चयकर्ता तथा सञ्चयकर्ताको हकवाला समेतलाई गरी रु.४४ करोड ७६ लाखभन्दा बढी रकम वितरण गरिएको छ ।

(ख) सञ्चयकर्ताको सेवाकालको आवश्यकता पुरा गराउने उद्देश्यले सञ्चालित विशेष सापटी, घर सापटी, शैक्षिक सापटी, घर मर्मत सापटी, चक्र कर्जा र जग्गा खरिद सापटी प्राप्त गर्ने सञ्चयकर्ताको संख्या १ लाख ४१ हजार ४८१ जनालाई रु.४३ अर्ब ३० करोड ६६ लाख प्रवाह गरिएको छ ।

(ग) सेवाबाट अवकाश पश्चात कोषबाट १,१३,०५९ जना सञ्चयकर्तालाई रु.२८ अर्ब १४ करोड ३५ लाख भुक्तानी गरिएको छ ।

३.७ कार्यसम्पादन व्यवस्थापन :

(क) कोषका विभाग तथा शाखा कार्यालयहरुको कार्यलाई थप प्रभावकारी र परिणाममूलक बनाउने उद्देश्यले आर्थिक वर्ष २०७५/७६ देखि सबै विभाग र शाखा कार्यालयका प्रमुखहरुसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गर्ने प्रणाली व्यवस्था गरिएको छ ।

(ख) कार्यसम्पादन लक्ष्य र उपलब्धिको मूल्याङ्कन गर्दा प्रायः सबै विभाग तथा शाखा कार्यालयहरुको कार्यसम्पादन स्तरमा गुणात्मक सुधार भएको पाईएको छ । यस व्यवस्थालाई परिष्कृत गर्दै निरन्तरता प्रदान गरी कार्यसम्पादन अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको आधारमा पुरस्कृत गर्ने पद्दतिलाई संस्थागत गर्दै लगिएको छ ।

३.८ मानव संसाधन व्यवस्थापन तथा विकास:

(क) सबै कर्मचारीलाई पेशागत तालिमको माध्यमबाट दक्ष बनाउने कोषको नीति अनुरुप आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को अवधिमा ३६४ जना कर्मचारीलाई स्वदेशमा, ६७ जना कर्मचारीलाई वैदेशिक तालिम प्रदान गरिनुका साथै १० वटा अनलाइन तालिम मार्फत सूचना प्रविधिको प्रयोग, अनलाईन कारोबार सञ्चालन, कारोबारहरुको लेखाङ्कन लगायतका विषयहरुमा केन्द्र, शाखा कार्यालय र सेवा केन्द्रमा कार्यरत कर्मचारीहरुलाई प्रशिक्षित गर्ने कार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

(ख) कोषमा लामो समयदेखि अवरुद्ध रहेको कर्मचारीहरुको वृत्ति विकासका लागि मिति २०७९/०३/२७ र २८ मा विज्ञापन भई पदपूर्तिको प्रक्रिया शुरु गरिएको छ ।

३.९ लेखा र लेखापरीक्षण:

(क) नेपाल वित्तीय प्रतिवेदनमान अनुरुप वित्तीय विवरण तयार गरी आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०७८/७९ का लागि महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाट लेखापरीक्षकहरु नियुक्ति भई लेखापरीक्षणको कार्य अगि बढिसकेको छ ।

(ख) आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई मजबुद र प्रभावकारी बनाउन आन्तरिक लेखापरीक्षण कार्यमा बाह्य विज्ञलाई समेत संलग्न गराई संयुक्त टोलीबाट लेखापरीक्षण गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिईएको छ ।

३.१० सम्पत्ति व्यवस्थापन :

(क) कोषको स्वामित्वमा रहेका जग्गाहरुको विकास गर्ने, भवनहरुको मर्मत सम्भार गर्ने, नयाँ भवन निर्माण गर्ने, आवास योजना सञ्चालन गर्ने वा जग्गा तथा भवनको भाडा व्यवस्थापन गर्ने कार्य कोष तथा कोषको पूर्ण स्वामित्वमा स्थापित सञ्चय कोष घरजग्गा व्यवस्थापन कम्पनी प्रा.लि. मार्फत गर्ने व्यवस्था अनुरुप कार्य भइरहेको छ ।

(ख) गत आर्थिक वर्षमा शाखा कार्यालय कोहलपुरको भवन निर्माण सम्पन्न भई सोही भवनबाट सञ्चयकर्तालाई सेवा प्रवाह भइरहेको छ ।

(ग) शाखा कार्यालय सुर्खेतमा कार्यालय भवन निर्माणको कार्य अन्तिम चरणमा रहेको र शाखा कार्यालय पोखरा एवम् हेटौंडामा कार्यालय भवन निर्माणको कार्य भइरहेको छ । यसैगरी जनकपुरमा कार्यालय भवन निर्माणको लागि प्रक्रिया अगि बढाईएको छ ।

३.११ सूचना प्रविधिः

(क) कोषमा एकीकृत सूचना प्रणाली लागू गर्न आवश्यकतानुसार खरिद वा विकास गर्ने नीति लिइएको छ ।

(ख) नेपाल सरकारले लागू गरेको Computerised Government Accounting System/ CGAS सँग कोषको Computer System आवद्ध गरी सञ्चय कोष कट्टीको विवरण स्वचालित रुपमा कोषको प्रणालीमा प्राप्त हुने प्रविधिमा निरन्तर सुधार गरी कार्यान्वयन गरि एको छ। साथै, स्थानीय निकाय अन्तर्गतका कर्मचारी तथा शिक्षकहरुको सञ्चय कोष कट्टीको विवरणसमेत Sub-national Treasury Regulatory Application/SuTRA मार्फत् प्राप्त गर्न पहल भइरहेको छ ।

(ग) कागज, मुहार र प्रत्यक्ष सम्पर्क रहित सेवा प्रवाह गर्ने नेपाल सरकारको नीति अनुरुप कोषले सञ्चयकर्तालाई अनलाईन पद्धतिबाट सेवाहरु प्रदान गर्ने व्यवस्था शुरु गरिएकोमा थप प्रवर्द्धन गरी बढीभन्दा बढी सञ्चयकर्तालाई सो बमोजिमको सेवा उपलब्ध गराउदै लगिने छ ।

(घ) कोषको आधिकारिक वेभसाइटलाई परिष्कृत गरिनुका साथै कोषका सेवा सुविधाहरुलाई थप प्रविधिमैत्री बनाउने उद्देश्य अनुरुप कोषले मोवाइल एप समेत विकास गरेको छ ।

(ङ) सञ्चयकर्तालाई सुसुचित गराउदै कोषको सम्पर्कलाई प्रभावकारी बनाउन सामाजिक सञ्जालको उपयोग गर्ने नीति लिइएको छ ।

(च) कोष कारोबारको लेखाङ्कन प्रणालीलाई समय सापेक्ष थप सुदृढ, स्वचालित तथा प्रविधिमा आधारित बनाउँदै लगिएको छ ।

३.१२ छुट सम्बन्धी व्यवस्थाः

आ.व.२०७९/८० मा धितोमा आधारित कर्जाको ब्याज त्रैमासिक रुपमा भुक्तानी गरी नियमित गर्ने सञ्चयकर्ताको सम्बन्धित त्रैमासिक रुपमा पाकेको ब्याजमा ०.२५ प्रतिशतले रिवेट (छुट) दिने व्यवस्था गरिएको छ ।

३.१३ अन्तरराष्ट्रिय सम्बन्ध :

(क) कोष International Social Security Securtiy Association (ISSA) को सन् १९८० देखि एसोसियट सदस्य रहँदै आएकोमा अगष्ट १,२०२२ मा स्थायी सदस्यता प्राप्त गरेको छ ।

(ख) कोषले कोभिड-१९ को समयमा सञ्चयकर्ताहरुलाई सूचना प्रविधिको उच्चतम प्रयोग

गरी अनलाईन सेवा प्रदान गरेको विषयलाई कदर गरी प्रविधि विकास विधामा कोषलाई Association या Development Financing institutions in Asia and the Pacific (ADFIAP) ले पुरस्कृत गरेको छ ।

४. कोषको भावी योजना र प्रतिवद्धताः

४.१ कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ तथा निवृत्तभरण कोष ऐन २०७५ को एकीकृत मस्यौदा तयार गरी कोषलाई एकीकृत अवकाश कोष सञ्चालन गरी कोषलाई सरकारी एवम् सार्वजनिक क्षेत्रको सामाजिक सुरक्षा प्रदायक संस्थाको हैसियतमा उपलब्ध वित्तीय स्रोतको सुरक्षित, प्रभावकारी, प्रतिफलयुक्त र दक्षतापूर्ण परिचालनका लागि उपयुक्त क्षेत्र पहिचान गरी लगानी विविधीकरण गर्दै देशको आर्थिक विकासमा योगदान पुऱ्याईने छ ।

४.२ शिक्षक तथा अन्य राष्ट्रसेवक कर्मचारी लगायत प्रदेश सरकार र स्थानीय तहका कर्मचारीलाई योगदानमा आधारित निवृत्तभरण प्रणालीमा आवद्ध गर्न नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थाको लागि सम्बन्धित निकायहरुसँग समन्वय गरिनेछ ।

४.३ नेपाल सरकारबाट निवृत्तभरण पाईरहेका कर्मचारीहरुको निवृत्तभरण भुक्तानी व्यवस्थापन समेत कोष मार्फत गर्न नेपाल सरकारसमक्ष पहल गरिनेछ ।

४.४ थप सार्वजनिक संगठित संस्थाका कर्मचारीलाई योगदानमा आधारित निवृत्तभरण तथा उपदान योजनामा आवद्ध गराई दायरा विस्तार गर्दै लगिनेछ ।

४.५ कोषले लागू गरेको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरुको दीगोपना सुनिश्चित हुने गरी सञ्चयकर्ताको आवश्यकता र कोषको क्षमताको आधारमा सञ्चालित योजनाको कार्य क्षेत्र र थप योजना समेत सञ्चालन गरी सामाजिक सुरक्षाको क्षेत्रमा कोषको दायरा विस्तार गर्दै लगिनेछ ।

४.६ सबै सञ्चयकर्ताको सञ्चय कोष, निवृत्तभरण कोष र सञ्चयकर्ताको सापटी सम्बन्धी कारोबारको विवरणहरु स्वचालित रुपमा Electronic Collection System (ECS) मार्फत् ले खाङ्कन गर्ने प्रणाली विस्तार गरिनेछ ।

४.७ कोषको सम्पूर्ण कार्य प्रक्रियाको पुनरावलोकन (BPR) गरी सेवाको गुणस्तरमा वृद्धिका लागि सञ्चालनमा रहेका प्रणालीको स्तरोन्नति र सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा भएका विकास अनुरुप नयाँ प्रणालीको समेत विकास गरी कोषको सेवा प्रवाहलाई थप प्रभावकारी बनाउदै लगिनेछ ।

४.८ कोषको कार्य सम्पादन, सम्पुर्ण कारोबारहरुको लेखाङ्कन, व्यवस्थापन सूचना तथा प्रतिवेदन प्रणालीलाई सूचना प्रविधिमा आधारित एवम् सुरक्षित तथा व्यवस्थित बनाउन नयाँ प्रणालीको विकास वा खरिद गरिनेछ ।

४.९ प्रतिफल, सुरक्षा र नगद प्रवाह सुनिश्चित भएका पूर्वाधार विकासका उपयुक्त परियोजनाहरुमा लगानीका लागि तीनवटै तहका सरकारको समन्वयमा सार्वजनिक निकाय तथा निजी क्षेत्र साथै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुसंग सहकार्य गरिनेछ ।

४.१० नीतिगत तथा संरचनागत व्यवस्थामा सुधार गरी सञ्चयकर्ता कर्जाहरुको असूलीमा वृद्धि गरिनेछ ।

४.११ कोषको वित्तीय स्रोतमा भएको निरन्तर वृद्धि, कारोबारको प्रकृतिमा भएको विविधता, प्रविधि प्रतिको बढ्दो निर्भरता एवम् परियोजनाहरुमा भएको लगानीको वृद्धिसँगै बढ्दै जाने जोखिमलाई सम्बोधन गर्न समान प्रकृतिका अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरुले अवलम्बन गरेका असल अभ्यास समेतको अनुशरण गर्दै कोषको जोखिम विश्लेषण तथा व्यवस्थापनलाई थप सुदृढ बनाईनेछ ।

४.१२ कोषको एकल स्वामित्वमा स्थापना गरिएको घरजग्गा व्यवस्थापन कम्पनीलाई कोषको सम्पत्ति व्यवस्थापन तथा सञ्चयकर्ता आवास परियोजना सञ्चालन गर्ने माध्यमको रुपमा संस्थागत विकास गर्दै क्रियाशील बनाईनेछ ।

४.१३ नेपाल विद्युत प्राधिकरण र विद्युत उत्पादन कम्पनी लि.सँगको सहलगानीमा कोषले प्रवर्द्धन गरेको ४४२ मेगावाटको वेतन कर्णाली जलविद्युत परियोजनाको वित्तीय स्रोतको निरुपण गरी परियोजना निर्माण कार्यलाई अगाडि बढाउन कोषले आवश्यक भूमिका खेल्नेछ ।

४.१४ कोषको कार्य क्षेत्र, कार्य प्रकृयामा भएको सुधार एवम् सूचना तथा सञ्चार प्रणालीको उपयोगको विश्लेषण समेतका आधारमा मौजुदा संरचना र दरबन्दीको पुनरावलोकन गरी कोषलाई चुस्त र छरितो संगठनको रुपमा विकास गरिनेछ । साथै, कोषमा कार्यरत कर्मचारीको मनोबल उच्च राख्न वृत्ति विकासका अवसर उपलब्ध गराउन आवश्यक पहल गरिनेछ ।

४.१५ नेपाल वित्तीय प्रतिवेदनमान अनुरुप लेखा तथा लेखाङ्कन प्रणालीमा थप सुधार गरी महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनमा उल्लिखित विषयहरुको यथोचित रुपमा सम्बोधन गर्दै संस्थागत सुशासन र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई सुदृढ बनाउदै लगिनेछ ।

४.१६ कोषको आगामी पाँच वर्षको रणनीतिक योजना तयार गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।

४.१७ International Social Security Association (ISSA) को सदस्यको हैसियतले क्षेत्रीयस्तरको Regional Technical Conference/Seminar/Workshop आयोजना गर्न पहल गरिनेछ ।

५. अन्त्यमा :

नेपाल सरकारको निर्देशन तथा सहयोग, सञ्चालक समितिको नीतिगत मार्गदर्शन, सरोकारवाला निकायहरुसँगको सहकार्य, कोषका सम्पूर्ण कर्मचारीहरुको सक्रिय योगदान एवम् कर्मचारी संगठनहरुको रचनात्मक भूमिकाको माध्यमबाट हाम्रा रणनीतिक सुधारका प्रयासहरुलाई थप सार्थक बनाउन सफल हुनेछौं भन्ने विश्वास रहेको छ। यसका लागि सम्पूर्ण सरोकारवालामा हार्दिक कृतज्ञता तथा आभार व्यक्त गर्दछु ।

धन्यवाद,जय सञ्चय कोष ।

२०७९ भाद्र ३१ गते शुक्रबार ।

नेपाली खण्ड

विश्व अर्थ व्यवस्थाको उदारीकरण र विश्व व्यापार सङ्गठन

डा. दामोदर रेग्मी*

सोभियत संघले सन् १९२८ बाट शुरु गरेको योजनबद्ध विकास मूलत राज्य निर्देशित अर्थ व्यवस्था अर्थात लोक कल्याणकारी अवधारणाबाट अभिप्रेरित थियो । सन् १९३० को आर्थिक मन्दीले यो अवधारणाको प्राधान्यता बढ्दै गयो । अर्थ व्यवस्थामा सरकारी संलग्नता, व्यवसायमा सरकारको सहभागिता बढ्दै गयो । सार्वजनिक संस्थानहरु मार्फत सरकार व्यवसायमा संलग्न हुने वातावरण सिर्जना हुदै गयो । विश्व एकातर्फ यो राज्य निर्देशित अर्थ व्यवस्था अर्थात लोक कल्याणकारी अवधारणाबाट अभिप्रेरित भैरहेकै अवस्थामा समाजवादी र पूंजीवादी धारमा विश्वका सबैराष्ट्रहरु कुनै न कुनै रुपमा प्रभावित समेत रहेका थिए । यसै आधारमा यी देशहरुको अर्थ सम्बन्ध पनि निर्धारण हुने गरेको थियो । यसरी तत्कालीन विश्व अर्थ व्यवस्था सरकारको प्रभावकारी भूमिका र राजनीतिक प्रभावबाट प्रभावित भयो । दोस्रो विश्वयुद्धले तहस नहस भएका पूर्वाधारहरुको निर्माण र आर्थिक गतिविधिहरुमा तीव्रता ल्याउन अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको अभिवृद्धिको महशुस भयो भने अर्कोतर्फ व्यापारमा उदारता र अन्तर आबद्धताको परिवेशलाई स्वीकार्दै सन् १९४८ मा महसुल र व्यापार सम्बन्धी सामान्य सम्झौता GATT को उदय भयो । सन् १९९५ जनवरी १ मा तत्कालीन विश्व व्यापार सङ्गठनमा रुपान्तरित भयो ।

दोश्रो विश्वयुद्धको समाप्तिले राजनैतिक अन्तर निर्भरतालाई समाप्त मात्र गरिदिएन यसलाई आर्थिक अन्तरनिर्भता ले प्रतिस्थापित गरि दिनुको साथै व्यापार अर्थतन्त्र निर्माणको मूल आधारशीलाको रुपमा स्थापित हुन पुग्यो। व्यापार आर्थिक समुन्नतिको आधार मात्र होईन विकासको संवाहक भएकोले व्यापार सहजीकरणको विषय व्यापारमा न्यूनतम आवश्यकीय पक्षको रुपमा स्वीकार्ने गरिन्छ । व्यापार सहजीकरण वस्तु तथा सेवाको आयात निर्यात प्रक्रियालाई सरल, सहज, प्रक्रियागत झन्झटबाट मुक्त,व्यवसायी मैत्रीय बनाउने सहजीकरणको प्रक्रिया हो । व्यापार सहजीकरणले व्यापारसंग सम्बद्ध नीति नियमहरु उदार र पारदर्शी बन्नुपर्ने, भन्सारजन्य, गैर भन्सारजन्य महशूल, कर, दर्ता प्रक्रिया, सामानहरुको ओसार पसार, विक्री वितरण जस्ता पक्षहरुमा आउन सक्ने अवरोधलाई निरुत्साहित गरिनु पर्ने मान्यता राख्दछ। व्यापार सहजीकरणको विषयले संस्था, फर्म, कम्पनी को स्थापनामा सहजता,उत्पादित वस्तु सहज रुपमा भन्सार विन्दूसम्म आउन सक्ने अवस्था, शीघ्र र पारदर्शी भन्सार जांचपास प्रक्रिया, भन्सार जाँचपास भएका वस्तुहरुको सहज वितरण प्रणाली, नीति, कानूनको पारदर्शीता र पूर्वानुमान योग्यतामा जोड दिन्छ । व्यापार सहजीकरण व्यापारको दिगो विकासको सुनिश्चिता प्रदान गर्ने यस्तो संयन्त्र हो जसले पूर्वाधार विकास, प्रक्रियागत सरलता, व्यापारका सम्बन्धहरुको व्यवस्थापन जस्ता विषयहरुमा उपयुक्त र प्रभावकारी समन्वय को माग गरेको हुन्छ ।

---

* सचिव नेपाल सरकार ।

देशको आर्थिक समृद्धिको लागि उद्योग, पर्यटन, व्यापार, जलश्रोत, अन्य प्राकृतिक श्रोत र सम्पदा, विशिष्टता रहेका तुलनात्मक लाभका क्षेत्रलाई महत्वपूर्ण अवयवको रुपमा लिने गरिन्छ । यिनै अवयवहरु मध्ये व्यापार देशको आर्थिक समुन्नति गर्ने एउटा महत्वपूर्ण आधारशीलाको रुपमा स्थापित भैसकेको छ । व्यापारको सन्दर्भलाई हेर्ने हो भने यो विषय वस्तु र सेवाको आयात र निर्यात (Movement of Goods and Services) प्रक्रियासंग बढी सम्बन्धित छ । केही दशक यता बौद्धिक सम्पत्तिलाई समेत व्यापारको दायरा भित्र समेटिएको छ । आयात निर्यातसंग सम्बन्धित विषयको व्यवस्थापन नै वाणिज्य नीतिको विषय वस्तु हो । देशका लगानी, कर, भन्सार, प्रक्रियागत पक्षको उदार र अनुदार प्रणालीले आयात र निर्यातलाई प्रभावित गर्ने गरेको हुन्छ । तुलनात्मक लाभको सिद्धान्त (Principle of Comparative Advantage) को आधारमा बढ्दै गएको अन्तरनिर्भरता (Interdependence), उदार तथा प्रतिस्पर्धी आर्थिक वातावरण तथा व्यापारिक अन्तरनिर्भरताको माध्यमद्वारा आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न सकिने अवधारणाको सन्दर्भमा हरेक राष्ट्रले वाणिज्य/व्यापार नीति अपनाउदै आएको देखिन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा निम्न तहमा वाणिज्य नीतिको तर्जुमा भई प्रयोग भएको पाइन्छ ।

- वहुपक्षीय व्यापार नीति (Multilateral Trade Policy)
- क्षेत्रीय व्यापार नीति (Regional Trade Policy)
- द्विपक्षीय व्यापारनीति (Bilateral Trade Policy)
- आन्तरिक व्यापार नीति (Country specific Internal Trade Policy)

कुनै देश,क्षेत्र र समूह विशेषको व्यापार नीतिले आन्तरिक उत्पादनलाई सकभर संरक्षण गर्ने तथा बढी भन्दा बढी भन्सार महसूल संकलन गर्ने उद्देश्यले आयात प्रक्रियालाई जटिल बनाउने वा आन्तरिक आपूर्तिलाई समायोजन हुने गरी आयात संकुचन (Narrow Import based) वाणिज्य नीति अपनाउने प्रवृत्ति बढी देखिन्छ। आन्तरिक उत्पादनलाई टेवा पुऱ्याउनु तथा विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने किसिमको वाणिज्य नीति वाणिज्य नीतिको लक्ष्य हुने गर्दछ। व्यापारको यो परम्परागत शैली हो । तर व्यापारिक अन्तर निर्भरता बढदै गएको सन्दर्भ र सीमाविहिन संसार (Boarder less World) को अवधारणाको पृष्ठभूमिमा भन्सार महशूल तथा व्यापार सम्बन्धी सामान्य सम्झौता (General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) र यसको परिष्कृत स्वरुप विश्व व्यापार सङ्गठन (World Trade Organization(WTO) जस्ता संस्थाहरुको उदय पश्चात् अब परम्परागत अनुदारपूर्ण व्यापार नीतिलाई समसामयिक, उदार,पारस्परिक अन्तरनिर्भर, प्रतिस्पर्धी बनाउनु पर्ने अवधारणा मार्गदर्शक सिद्धान्तको रुपमा अगाडि बढेको पाइन्छ । यस परिस्थितिमा जुन तहको व्यापार नीति भएतापनि अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा स्वीकृत मान्यता र परिपाटीलाई अँगाल्नु पर्ने वातावरण सिर्जना भएको छ। यसरी व्यापारिक बिषयवस्तु परम्परागत शैलीबाट उदारतातर्फ रुपान्तरण हुने क्रममा विभिन्न सर्वस्वीकृत मान्यताका साथ अगाडि बढेको छ।

Functions of WTO
1. Administering WTO agreements
2. Providing a forum or trade negotiations
3. Handling trade disputes
4. Monitoring national trade policies
5. Providing technical assistance for developing countries
6. Cooperating with other international organizations

विश्व व्यापार सङ्गठनको स्थापना

सन् १९३० को विश्व आर्थिक मन्दीले व्यापार उदारीकरणलाई अपरिहार्य शर्तको रुपमा स्वीकाऱ्यो र अधिकांश मुलुकहरुले व्यापार उदारीकरणलाइ प्रमुख आर्थिक रणनीतिका रुपमा लिन थाले । दोस्रो विश्वयुद्धबाट क्षतिग्रस्त विश्व अर्थतन्त्रलाई पुनर्जीवन दिने प्रयास स्वरुप सन् १९४४ मा ब्रेटन उडस् सम्मेलनले उदार अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई व्यबस्थित गराउने सन्दर्भमा विश्व बैंक (International Bank for Reconstruction and Development), अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (International Monetary Fund) र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सङ्गठन (International Trade Organization) को स्थापना गऱ्यो । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सङ्गठनको स्थापनालाई सार्थकता दिने थप प्रयास हुँदै जाँदा सन् १९४७ मा भन्सार र व्यापार सम्बन्धी सामान्य सम्झौता (General Agreement on Tariff and Trade, GATT) को स्थापना हुन पुग्यो । यस पछि का लगभग ५ दशक GATT को निश्चित कानूनी संरचनामा रही अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई तीव्रताका साथ उदारीकरण गर्न प्रचलित संरक्षणात्मक व्यापार प्रणालीमा सुधार ल्याउने कार्यका साथै GATT का कार्य क्षेत्र विस्तार, व्यापारमा थप उदारीकरण, बलियो कानूनी र संस्थागत संरचना जस्ता विषयमा केन्द्रित रही अन्तत १९९५ जनवरी १ मा विश्व व्यापार सङ्गठनको स्थापना हुन पुग्यो ।

भन्सार महशूल तथा व्यापार सम्बन्धी सामान्य सम्झौता (GATT) ले वस्तु व्यापारका केही सीमित क्षेत्रहरुलाई आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्र समेटेको थियो । तर अर्थतन्त्रलाई व्यापारिक उदारीकरणको माध्यमद्वारा समृद्धि हासिल गर्ने साझा संयन्त्रको रुपमा विकास गर्ने प्रयासको सन्दर्भमा भन्सार महशूल तथा व्यापार सम्बन्धी सामान्य सम्झौता (General Agreement on Tariffs and Trade- GATT) लाई परिमार्जन र परिष्कृत गर्ने क्रममा सन् १९८६ देखि १९९४ सम्म भएको उरुग्वे चरणको वार्ताले GATT लाई WTO मा परिणत गर्ने क्रममा वस्तु व्यापार (Trade in Goods), सेवा व्यापार (Trade in Services) व्यापारसँग सम्बन्धित बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार (Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights -TRIPS) लाई व्यापारको परिधि भित्र समावेश गरेको छ । अन्तरनिर्भरता (Interdependence) र तुलनात्मक लाभको सिद्धान्त (Principle of Comparative Advantage), पारदर्शिता, पूर्वानुमानयोग्यता र स्वच्छ प्रतिस्पर्धालाई उदार अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रणालीको आधारशीलाको रुपमा लिने गरिन्छ ।

विश्व व्यापार सङ्गठनका सिद्धान्तहरु

- **अति सौबिध्य प्राप्त मुलुकको सिद्धान्त (Most Favored Nations Principle) :** (Member Country/Contracting Party) ले अन्य सबै सदस्यलाई बजार पहुँचको समान अवसर दिनुपर्ने
- **राष्ट्रिय ब्यबहारको सिद्धान्त (Principle of National Treatment) :** आफ्नो देशको वस्तु वा सेवा सञ्चालनमा दिईएको सुविधा भन्दा विदेशी वस्तु वा सेवालाई कम सुविधा दिने वा बढी शर्त लगाउन नपाईने ।
- **पारदर्शिताको सिद्धान्त (Principle of Transparency) :** वैदेशिक व्यापार र आर्थिक गतिविधि सञ्चालन सम्बन्धी नीति, नियम र कानून कार्यान्वयनपूर्व सार्वजनिक गरिनु पर्ने ।
- **बजार पहुँचको अवसर (Market Access) :** निश्चित सीमा र नियमभित्र रही सदस्य राष्ट्रले आफ्नो बजार सबैका निमित्त खुला राखी बजार पहुँचको अवसर (Market Access) प्रदान गर्नुपर्दछ ।

विश्व व्यापार सङ्गठनका उद्देश्यहरु

१. विकासोन्मुख र कम विकसित मुलुकहरूको आर्थिक विकासमा सहयोग पुऱ्याइ अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा सहभागी बनाउने ।

२. भन्सार महसुल लगायत व्यापारका अन्य अवरोधहरूलाई क्रमशः घटाउँदै लगी विकासशील मुलुकहरूको विश्व व्यापारमा सहभागिताको निश्चिततालाई बढाउने ।

३. व्यापार उदारीकरणलाई अझ व्यापक गर्दै लैजाने ।

४. बहुपक्षीय व्यापार प्रणालीको स्थापना तथा दिगो विकासको अवधारणालाई सार्थक बनाउने ।

५. बहुपक्षीय व्यापार प्रणालीका आधारभूत सिद्धान्तहरूलाई संरक्षण एवम् विकास गर्ने ।

६. विकसित, विकासोन्मुख तथा अति कम विकसित देशका जनताको जीवनस्तर उठाउने ।

७. पूर्ण रोजगार र उच्च तथा स्थिर गतिले आम्दानीको परिमाणमा वृद्धि गर्ने ।

८. विश्वका स्रोत-साधनको विवेकपूर्ण एवम् समुचित प्रयोग गर्दा वातावरणको संरक्षण गरी दिगो विकास गर्ने ।

विश्व व्यापार सङ्गठनका क्षेत्रहरु

- **वस्तु व्यापार**
  - वस्तुको सीमा आवागमनमा सरलता
  - कर र गैर कर अवरोधहरुको न्यूनीकरण
  - सरल भन्सार प्रशासन
  - तुलनात्मक लाभको आधारमा वस्तु व्यापार
- **सेवा व्यापार**
  - सेवा व्यापार संचालनमा निम्न प्रारुपहरु प्रयोगमा आउने गर्दछन्:
    - Cross border Supply
    - Consumption Abroad
    - Commercial presence
    - Presence of natural persons
- **व्यापारसंग सम्बन्धित बौद्धिक सम्पत्ति सम्बन्धी अधिकार**
  - Copyright and Related Rights.
  - Trademarks.
  - Geographical Indications.
  - Industrial Designs.
  - Patents.
  - Layout-Designs (Topographies) of Integrated Circuits.
  - Protection of Undisclosed Information.

नेपाललाई WTO को सदस्यताको आवश्यकता

१. विश्वका अधिकांश राष्ट्रहरू यस सङ्गठनको सदस्य भइसकेको र विश्वको कुल व्यापार को ९०% भन्दा बढी व्यापार यी राष्ट्रहरूका बीच हुने गरेको सन्दर्भमा नेपाल विश्व परिवेशबाट अलग रहेर आफ्नो आर्थिक गतिविधि सञ्चालन गर्न सक्ने अवस्था नरहे को ।

२. नेपालका दुई छिमेकी मुलुक भारत र चीन तथा दक्षिण एशियामा पनि नेपाल र भुटान बाहेक सबै राष्ट्र सदस्य भइसकेको स्थितिमा नेपाल विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्यताबाट अलग्गिएर बस्नु आर्थिक र वाणिज्य नीतिको दृष्टिकोणले उपयुक्त नरहेको ।

३. नेपालजस्तो अतिकम विकसित (Least Developed) एवम् विश्व व्यापारिक

गतिविधिमा कम प्रभावशाली देशले व्यापारिक कारोवारमा बेलाबखतमा देखा पर्ने समस्यालाई बहुपक्षीय व्यापार प्रणाली अन्तर्गतको समस्या समाधान प्रक्रियाको माध्यमबाट व्यापार अधिकार स्थापित गर्न सदस्यता जरुरी रहेको ।

WTO सदस्यताको लागि नेपालले व्यक्त गरेका प्रतिबद्धता

वस्तु व्यापार

वस्तु व्यापारतर्फ कृषिजन्य वस्तुहरूको प्रचलित भन्सार दर कम भएता पनि भविष्यमा कृषिजन्य बस्तुहरूलाई संरक्षण गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्ने कुरालाई दृष्टिगत गरी यस्ता वस्तुहरूमा प्रचलित भन्सार दरभन्दा बढी दरमा भन्सार सीमाङ्कन गरिएको छ । कृषि क्षेत्रमा हाल ५१ प्रतिशत र अन्तरिम अवधि ३ वर्ष पश्चात् ४२ प्रतिशत तथा गैरकृषि क्षेत्रमा हाल ३७ प्रतिशत र अन्तरिम अवधि पश्चात् २४ प्रतिशत भन्सार सीमाङ्कन दर रहने गरी प्रतिबद्धता जनाइएको। त्यसैगरी आयात गरिएका वस्तुहरूमा भन्सार बाहेक लाग्ने कृषि सुधार शुल्क, स्थानीय विकास शुल्क र विशेष शुल्क जस्ता अन्य महसुल तथा शुल्कहरू २ वर्षदेखि १० वर्षको समयावधिभित्र शून्यमा सीमाङ्कन भएको ।

सेवा व्यापार

विश्व व्यापार सङ्गठनका १२ सेवा क्षेत्र र १६१ उपक्षेत्रहरूमध्ये नेपालले ११ वटा क्षेत्र अन्तर्गतका ७० वटा सेवा उपक्षेत्रहरूमा शर्तसहित विदेशी लगानीको लागि नेपालको बजार खुला गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको छ। सेवा क्षेत्रमा प्रकृति हेरी विदेशी लगानीको अनुपात ५१ देखि ८० प्रतिशतसम्म कायम गरिएको छ। नेपालले खुला गरेका सेवा क्षेत्रहरू :

१. व्यवसायिक सेवा
२. सञ्चार सेवा
३. निर्माण तथा इञ्जिनियरिङ्ग सेवा
४. वितरण सेवा
५. शैक्षिक सेवा
६. वातावरणसम्बन्धी सेवा
७. वित्तीय सेवा (बीमा र बैंकिङ्ग)
८. स्वास्थ्य सेवा
९. पर्यटन सेवा
१०. मनोरञ्जनात्मक, सांस्कृतिक र खेलकुद सम्बन्धी सेवा र
११. यातायात सेवा

विदेशी सेवा प्रदायकले नेपालमा सेवा सञ्चालन गर्न चाहेमा नेपालीसँगको संयुक्त स्वामित्वमा (सह लगानीमा) कम्पनी सञ्चालन गर्न सक्ने शर्त राखिएको छ । सेवा सञ्चालन गर्ने फर्म वा कम्पनीमा कार्यकारी, व्यवस्थापक र विशेषज्ञ तहका अधिकतम १५ प्रतिशतसम्म उच्च व्यवस्थापकहरू बढीमा १० वर्षसम्ममात्र संलग्न रहन पाउने र अन्य कामदार नेपाली रहनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

विश्व नवीन अर्थतन्त्रको सन्दर्भमा नेपालका अन्य प्रयासहरु

- खुला एवम् बजारोन्मुख वाणिज्य नीतिले आर्थिक विकास र गरिबी निवारणमा सकारात्मक प्रभाव पुऱ्याउने मान्यता अनुरुप नेपालले सन् ८० को दशकसंगै उदार अर्थ तथा वाणिज्य नीति अवलम्बन गर्दै आएको हो । नेपालको अर्थतन्त्रलाई व्यापारको संजालसंग आवद्ध गराउने निरन्तर प्रयासस्वरुप विश्व व्यापार सङ्गठन World Trade Organization सन् २००४, दक्षिण एसियाली स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र SAFTA सन् २००४ जनवरी तथा विमस्टेक Bay of Bengal Initiatives for Multi Sectoral Technical Cooperation फेब्रुअरी ८, २००४ जस्ता बहुपक्षीय र

क्षेत्रीय आर्थिक समूहमा प्रवेश गरी बजार पहुँचको अवसर सिर्जना हुन गएको छ ।

- यस अवधिमा वंगलादेश, वुल्गेरिया, चीन, चेक रिपब्लिक, इजिप्ट, भारत, उत्तर र दक्षिण कोरिया, मंगोलिया, पाकिस्तान,पोल्याण्ड, रोमानिया, श्रीलंका, वेलायत, अमेरिका, रुस, युगोस्लाभियासंग द्विपक्षीय व्यापार सम्झौता भएका छन् ।
- विश्व बजारमा नेपालको निर्यातले अत्यन्त सानो हिस्सा ओगटेको छ (Rank in world tradeExports 145th Position, Imports 132th Position) र देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वस्तुनिर्यातको हिस्सा ८ प्रतिशत (८० देशमा नेपालको लगभग ५०० वस्तु निर्यात हुने) र आयातको हिस्सा २६ प्रतिशतको (७५ देशबाट २००० भन्दा बढी वस्तु नेपाल भित्रिने) रहेबाट व्यापार घाटाको स्थिति बढ्दै गएको देखिन्छ ।
- नेपालले कर प्रशासनलाई उदार वनाउदै गएको छ ।
- निजी क्षेत्र अर्थतन्त्रको एउटा महत्वपूर्ण खम्वाको रुपमा स्थापित भएको छ ।
- विभिन्न क्षेत्रहरुमा वैदेशिक लगानी खुला गरिएको छ र दोहोरो करमुक्ति सम्झौता भएका छन् ।
- वित्तीय क्षेत्र सुधार र संस्थागत सुशासनमा जोड दिइएको छ ।

विश्व व्यापार संगठन र व्यापार सहजीकरण

व्यापार सहजीकरणको अर्थ

व्यापार आर्थिक समुन्नतिको आधार मात्र होईन विकासको संवाहक भएकोले व्यापार सहजीकरणको विषय व्यापारमा न्यूनतम आवश्यकीय पक्षको रुपमा स्वीकार्ने गरिन्छ । व्यापार सहजीकरण वस्तु तथा सेवाको आयात निर्यात प्रक्रियालाई सरल, सहज, प्रक्रियागत झन्झटबाट मुक्त, व्यवसायी मैत्रीय वनाउने सहजीकरणको प्रक्रिया हो । व्यापार सहजीकरणले व्यापारसंग सम्बद्ध नीति नियमहरु उदार र पार दर्शी बन्नुपर्ने, भन्सारजन्य, गैर भन्सारजन्य महशूल, कर, दर्ता प्रक्रिया, सामानहरुको ओसार पसार, विक्री वितरण जस्ता पक्षहरुमा आउन सक्ने अवरोधलाई निरुत्साहित गरिनु पर्ने मान्यता राख्दछ । व्यापार सहजीकरणको विषयले संस्था, फर्म, कम्पनी को स्थापनामा सहजता,उत्पादित वस्तु सहज रुपमा भन्सार विन्दुसम्म आउन सक्ने अवस्था, शीघ्र र पारदर्शी भन्सार जांचपास प्रक्रिया, भन्सार जांचपास भएका वस्तुहरुको सहज वितरण प्रणाली, नीति(कानूनको पार दर्शीता र पूर्वानुमानयोग्यतामा जोड दिन्छ । व्यापार सहजीकरण व्यापारको दिगो विकासको सुनिश्चिता प्रदान गर्ने यस्तो संयन्त्र हो जसले पूर्वाधार विकास , प्रक्रियागत सरलता, व्यापारका सम्बन्धहरुको व्यवस्थापन जस्ता विषयहरुमा उपयुक्त र प्रभावकारी समन्वयको माग गरेको हुन्छ ।

व्यापार सहजीकरणको परिभाषा

व्यापार सहजीकरणलाई विभिन्न रुपमा परिभाषित गरिएको छ । विश्व व्यापार संगठनले व्यापार सहजीकरणलाई अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारका प्रक्रिया, संचार र औपचारिकताको सरलीकरणको प्रक्रिया हो भनेको छ । त्यस्तै विश्व भन्सार संगठनले व्यापार संचालनका क्रममा आउने अनावश्यक अवरोधहरुको न्यूनीकरण, आधुनिक विधिहरुको प्रयोगलाई व्यापार सहजीकरण भनेको छ। त्यस्तै गरी संयुक्त राष्ट्रसंघीय व्यापार सहजीकरण तथा विद्युतीय व्यापार केन्द्रले वस्तु विक्रेताबाट क्रेतामा जाँदा अपनाईने भुक्तानी र सूचनाहरुको सरल प्रवाहलाई व्यापार सहजीकरण भनेको छ । उपरोक्त परिभाषाहरुले व्यापार सहजीकरण भन्नाले व्यापारका प्रक्रिया, सञ्चार र औपचारिकताको सरलीकरणको प्रक्रिया, सूचनाहरुको सरल प्रवाह, व्यापार सञ्चालनका क्रममा आउने अनावश्यक अवरोधहरुको न्यूनीकरणको लागि आवश्यक समन्वय र आधुनिक विधिहरुको

प्रयोग हुनु पर्ने आवश्यकतामा जोड दिएको छ ।

यसको अतिरिक्त व्यापारिक प्रक्रियामा विभिन्न अवरोधहरुको उपस्थितिले व्यापार सहज रुपमा सञ्चालन हुदैन जसले गर्दा व्यवसायिक लगानी लगानी बढ्न गई अन्ततः बजार मूल्यमा वृद्धि हुन जान्छ । व्यापारका संभावित अवरोधहरुमा अपारदर्शी शुल्कहरु, अनुदार र अपारदर्शी भन्सार र करका दर, गैर भन्सार अवरोध को वाहुल्यता, प्रक्रियागत प्रशासनिक जटिलता, झन्झटिलो व्यापार र भन्सार सम्बद्धभन्सार प्रशासन, अपार दर्शी प्रशासन र नीतिगत संयन्त्र, आन्तरिक र वाह्य वस्तुबीच विभेदको, यातायात र ढुवानीको कमजोर अवस्था, सिन्डिकेट प्रणाली जस्ता विषयहरु पर्दछन् । सहज व्यापारिक वातावरणका लागि व्यापार सम्बद्ध निकायहरु (वाणिज्य, भन्सार, क्वारेन्टाइन, यातायात, पारवहन) बीच समन्वय,पूर्वाधार यातायातको समुचित व्यवस्था, सीमा सुविधा र समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापन आवश्यक ठानिन्छन् । त्यस्तै उदार भन्सार र करका दर, भन्सार र करका दरको क्रमिक न्यूनीकरण, पारदर्शी महशूल प्रणाली, पारदर्शी र झन्झटरहित भन्सार मूल्यांकन प्रक्रिया तथा भन्सार जांचपास प्रणाली, गैर भन्सार दर र प्रणालीको न्यूनीकरण, सहज प्रशासनिक प्रक्रिया सेवा प्राप्तिका लागि कम सम्पर्क विन्दुहरु, सजिलो गुणस्तर परीक्षण संयन्त्र, न्यून कागजातको आवश्यकता, पूर्वानुमानयोग्य र पारदर्शी व्यापार प्रणाली व्यापार सहजीकरणका अपरिहार्य पक्षहरु हुन् ।

विश्व व्यापार संगठन र व्यापार सहजीकरण

वर्तमान नवीन विश्व परिवेश आर्थिक अन्तरनिर्भरताको दिशामा अगाडि बढिरहेको छ । यस सन्दर्भमा व्यापार आर्थिक समुन्नतिको महत्वपूर्ण संयन्त्रको रुपमा स्थापित भएको छ । व्यापारको सन्दर्भमा यो विषय वस्तु र सेवाको आयात र निर्यात प्रक्रियासंग बढी सम्बन्धित छ । केही दशक यता बौद्धिक सम्पत्तिलाई समेत व्यापारको दायरा भित्र समेटिएको छ । आयात निर्यातसंग सम्बन्धित विषयको सहज र सरल व्यवस्थापन नै व्यापार सहजीकरणको विषय वस्तु हो । देशका लगानी, कर, भन्सार, प्रक्रियागत पक्षको उदार र अनुदार प्रणालीले आयात र निर्यातलाई प्रभावित गर्ने गरेको हुन्छ । तुलनात्मक लाभको सिद्धान्त को आधारमा बढ्दै गएको अन्तरनिर्भरता, उदार तथा प्रतिस्पर्धी आर्थिक वातावरण तथा व्यापारिक अन्तरनिर्भरताको माध्यमद्वारा आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न सकिने अवधारणाको सन्दर्भमा हरेक राष्ट्रले वाणिज्य/व्यापार नीति अपनाउदै आएको देखिन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा विभिन्न तहमा (बहुपक्षीय, क्षेत्रीय, द्विपक्षीय, आन्तरिक) वाणिज्य नीतिको तर्जुमा भई प्रयोग भएको पाइन्छ ।

संशोधित क्योटो अभिसन्धि : व्यापार सहजीकरणको महत्वपूर्ण आयाम

व्यापार अर्थतन्त्रको मूल संयन्त्र बन्दै गएको पृष्ठभूमिमा र व्यापार सहजीकरणको मुद्दा सामयिक बन्दै गएको सन्दर्भमा भन्सार प्रणाली र कार्यविधिको सरलीकरण र एकीकरणसँग सम्बन्धित संशोधित क्योटो अभिसन्धि विश्व भन्सार संगठनका सदस्यहरुले सन् १९७४ मा पहिलो क्योटो अभिसन्धि कार्यान्वयनमा आएको थियो । सन् १९८० र १९९० को दशकमा विश्व व्यापारमा आएको परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्न विश्व भन्सार संगठनको १४ औं बैठकमा सहभागी ११४ राष्ट्रहरुले संशोधित क्योटो अभिसन्धिलाई सन् १९९९ जूनमा स्वीकृत गरेका थिए । तर संशोधित क्योटो अभिसन्धि कार्यान्वयनमा आउन अभिसन्धिमा सन् १९७३ मा हस्ताक्षर गर्ने ६१ सदस्यमध्ये ४० सदस्यले स्वीकृति जनाउनुपर्ने प्रावधान रहेकोले ३ फेब्रुअरी २००६ देखि मात्र संशोधित अभिसन्धि कार्यान्वयनमा आएको हो । संशोधित क्योटो अभिसन्धीमा आधुनिक भन्सार प्रशासनमा हुनुपर्ने आधारभूत सिद्धान्तहरु वैज्ञानिक ढंगले समावेश गर्ने प्रयास गरिएको छ । यसकारण यस अभिसन्धिलाई २१

औं शताब्दिको भन्सार सुधारको मार्गचित्रको रुपमा लिने गरिन्छ । हालसम्म ९१ राष्ट्रहरु यस अभिसन्धिका पक्षराष्ट्र भएका छन् जसमा दक्षिण एशियाका पाकिस्तान, भारत, श्रीलंका र बंगलादेश यसको पक्षराष्ट्र भइसकेका छन् ।

भन्सारमा सरलीकरण र एकरुपता अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको मूल मुद्दा वन्दै गएको छ । यस सम्बन्धमा संस्थागत प्रयत्न ३ नोभेम्वर १९२३ मा तत्कालीन राष्ट्रसंघले भन्सार कार्यविधिको सरलीकरण सम्बन्धी अभिसन्धिको स्वरुप प्रदान गरेदेखि शुरु भएको हो । त्यसपछि भन्सार सम्बन्धी मुद्दालाई हवाना चार्टरको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार संगठनको स्थापना सम्बन्धी मस्यौदामा समावेश गरियो । यी प्रावधानहरुलाई ३० अक्टोबर १९४७ मा महसूल तथा व्यापार सम्बन्धी सामान्य सम्झौता (GATT) मा समावेश गरियो । सन् १९५० मा भन्सार सहयोग परिषदको स्थापनापछि तत्कालीन भन्सार सहयोग परिषद (हालको विश्व भन्सार संगठन) को स्थापनाको उद्देश्य नै सदस्य राष्ट्रबीच भन्सार कार्यविधिमा एकरुपता कायम गर्नु रहेको थियो । यसले भन्सार कार्यविधिको अध्ययन गरी आवश्यक मार्गदर्शक सिद्धान्तहरुको पहिचान गर्‍यो । परिषद्का सिफारिसहरुले विभिन्न राष्ट्रहरुलाई भन्सार सम्बन्धी ऐन कानून तर्जूमा गर्न सघायो साथै अस्थायी पैठारी, भन्सार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कागजातहरु र पारवहन सम्बन्धी अभिसन्धिहरुको बाध्यात्मक मानदण्डहरुको व्यवस्थाले भन्सारको कार्यविधिलाई एकरुपता कायम गर्न ठूलो योगदान दियो । तथापि विभिन्न अभिसन्धीहरुमा छरिएका प्रावधानहरुको स्थानमा एक बृहद र एकीकृत भन्सार कार्यविधिको आवश्यकता महसुस गरियो । यसको फलस्वरुप, भन्सार सहयोग परिषदले १८ मे १९७३ मा जापानको क्योटोमा International Convention on the simplification and Harmonization of Customs Procedure लाई अनुमोदन गरी २५ सेप्टेम्बर १९७४ देखि कार्यान्वयनमा आएको हो । जसलाई क्योटो अभिसन्धिका रुपमा चिनिन्छ । भन्सारको प्रक्रिया, विधि एवम् मालबस्तुको ओसारपसारको तरिकालाई सरलीकरण गर्ने र सम्बद्ध मुलुकहरुको कार्यसञ्चालनलाई एकरुपता दिने उद्देश्यले यस्तो एउटा अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड निर्माण हुनु आवश्यक थियो जसको पूर्तिको लागि अभिसन्धिको परिकल्पना गरिएको हो । यस अर्थमा क्योटो अभिसन्धि भनेको भन्सार प्रक्रिया सरलीकरणका मापदण्डहरुको संग्रह हो । संशाोधित क्योटो अभिसन्धिले भन्सार प्रशासनको विकासको क्षेत्रमा निम्न सैद्धान्तिक पक्षहरुको उपस्थितिको अनिवार्यता गराउँछ :

- भन्सारका काम कारवाहीहरुको पारदर्शिता र पूर्वानुमानयोग्यता
- सामान घोषणा र जाँचपास प्रक्रियाका लागि आवश्यक पर्ने कागजात र प्रक्रियाहरुको एकरुपता
- Authorised Persons को लागि सरल प्रक्रिया
- सूचना प्रविधिको अत्यधिक प्रयोग
- जोखिम व्यवस्थापन र नियन्त्रणात्मक परीक्षण
- सीमा सम्बद्ध निकायहरु बीच समन्वय
- व्यापारको लागि साझेदारिता

व्यापार सहजीकरणमा समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापनको अवधारणा

वर्तमान भूमण्डलीकृत् विश्वमा अन्तरआवद्धता र एकीकृत अवधारणा आर्थिक, सामाजिक विकासका क्षेत्रमा मात्र होइन सीमा व्यवस्थापनको सन्दर्भमा समेत सामयिक बनेको छ । सीमा यस्तो ठाउँ हो जहाँ मानिस, वस्तु तथा वैध अवैध सामग्रीहरुको आवागमन हुने गर्दछ र यिनीहरुको आवगमनमा प्रत्येक राष्ट्रको निर्धारित कानूनी प्रावधानको आधारमा नियन्त्रण गरिनु पर्ने हुन्छ । विश्व भन्सार संगठनको २१औं शताब्दिको भन्सार विषयक अवधारणात्मक पत्रमा समेत समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापनको प्रसंगले प्राधान्यता पाएको छ ।

सीमा व्यवस्थापनको विषय बहुसंस्थाहरुको भिन्न भिन्न स्वरुप, कार्यक्षेत्र र प्रकृतिको संलग्नता हुने भएकोले जटिल मानिन्छ । १९९० को दशक मध्यतिर व्यापार सहजीकरणका लागि व्यापारसँग सम्बद्ध र सीमामा संलग्न हुने निकायहरु बीच समन्वय हुनुपर्ने आवश्यकता महशुस गरियो ।

सीमा व्यवस्थापनको यो आधार वाणिज्य नीति, खाद्य सुरक्षा, कृषि, गुण नियन्त्रण, भन्सार प्रणाली, वातावरण, अध्यागमन जस्ता नीतिहरुबाट निर्देशित हुने गर्दछ । परम्परागत रुपमा यी सबै कार्यहरु भिन्न भिन्न निकायहरुबाट भिन्न भिन्न भौगोलिक अवस्थितिमा रहेर सम्पादन गर्दा सेवाग्राही मैत्रीय वातावरण बन्न नसकेको र झन्झटिलो बन्न गएकोले सीमा व्यवस्थापनसँग सम्बद्ध उक्त कार्यहरुमा समन्वयको आवश्यकता महशुस हुन गएको हो ।

समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापन एउटा यस्तो अवधारणा हो जसमा राष्ट्रको सीमा र व्यापार व्यवस्थापन सम्बद्ध निकायहरुको भिन्न भिन्न भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउनमा सहयोग पुऱ्याउदछ ।

समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापनलाई युरोपेली युनियनले एकीकृत सीमा व्यवस्थापन, विश्व बैंकले सहयोगात्मक सीमा व्यवस्थापन र युरोपका लागि सुरक्षा र सहयोग सम्बन्धी संस्थाले विस्तृत सीमा व्यवस्थापनको नाम दिएका छन् । सीमासँग सम्बद्ध जोखिम न्यूनीकरणमा निकायहरु बीच समन्वयको प्रवर्द्धन गर्नु तथा सीमा सुरक्षा र व्यापार सहजीकरणमा सन्तुलन कायम राख्नु समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापनको मूल उद्देश्य हो । २१औं शताब्दीको भन्सारको अवधारणापत्रले समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापनको अवधारणाले सीमा व्यवस्थापनमा संलग्न निकायहरु बीच उन्नत समन्वय कायम गरी यात्रु, वस्तु र अन्य सामग्रीहरुको आवगमनमा हुने जोखिम र जाँचपासको सहजीकरण प्रक्रियामा टेवा पुऱ्याउने, यस कार्यमा भन्सार प्रशासनले नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने,सम्बद्ध निकायहरुसँग समन्वयात्मक सहयोगको आदन प्रदान हुनुपर्ने र विद्युतीय एकद्वार प्रणालीको प्रयोगले सूचनाको आदानप्रदानमा सहयोग पुऱ्याउनु पर्ने विषयमा जोड दिन्छ ।

नेपालमा व्यापार सहजीकरणका सबल र कमजोर पक्षः

सबल पक्ष	कमजोर पक्ष
• व्यापार अभिवृद्धिको लागि व्यापार सहजीकरण उपयुक्त संयन्त्र भएको स्वीकारोक्ति • संस्थागत र कार्यगत समन्वयमा जोड दिईएको • विभिन्न तहमा व्यापार सहजीकरण समिति रहेको • व्यापार सहजीकरण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र प्रयोगतर्फ अग्रसरता • विद्युतीय कार्यप्रणाली संचालनतर्फ अग्रसरता	• कमजोर संस्थागत र कार्यगत समन्वय • सम्बद्ध निकायहरु एउटै सूचना सञ्जालमा नजोडिनु • विद्युतीय सूचना आदन प्रदान गर्ने प्रणाली तयार भइनसक्नु • सम्बद्ध निकायहरुमा एक अर्कालाई दोष पन्छाउने प्रवृत्ति

उपसंहार

व्यापार आर्थिक समुन्नतिको आधार मात्र होईन विकासको संवाहक भएकोले व्यापार सहजीकरणको विषय व्यापारमा न्यूनतम आवश्यक पक्षको रुपमा स्वीकार्ने गरिन्छ । व्यापार सहजीकरण वस्तु तथा सेवाको आयात निर्यात प्रक्रियालाई सरल, सहज, प्रक्रियागत झन्झटबाट मुक्त,व्यवसायी मैत्रीय बनाउने सहजीकरणको प्रक्रिया हो । व्यापार सहजीकरणले व्यापारसंग सम्बद्ध नीति नियमहरु उदार र पारदर्शी बन्नुपर्ने, भन्सारजन्य,

गैर भन्सारजन्य महशूल, कर, दर्ता प्रक्रिया, सामानहरुको ओसार पसार, बिक्री वितरण जस्ता पक्षहरुमा आउन सक्ने अवरोधलाई निरुत्साहित गरिनु पर्ने मान्यता राख्दछ। व्यापारिक प्रक्रियामा विभिन्न अवरोधहरुको उपस्थितिले व्यापार सहज रुपमा सञ्चालन हुदैन जसले गर्दा व्यवसायिक लगानी बढ्न गई अन्ततः बजार मूल्यमा वृद्धि हुन जान्छ । व्यापारका सम्भावित अवरोधहरुमा अपारदर्शी शुल्कहरु, अनुदार र अपारदर्शी भन्सार र करका दर, गैर भन्सार अवरोधको बाहुल्यता, प्रक्रियागत प्रशासनिक जटिलता, झन्झटिलो व्यापार र भन्सार सम्बद्ध भन्सार प्रशासन, अपार दर्शी प्रशासन र नीतिगत संयन्त्र, आन्तरिक र बाह्य वस्तुबीच विभेदको, यातायात र ढुवानीको कमजोर अवस्था, सिन्डिकेट प्रणाली जस्ता विषयहरु पर्दछन् । व्यापार सहजीकरणको विषय धेरै समसामयिक बन्दै गएको छ। विश्व व्यापार संगठन, विश्व भन्सार संगठन, संशोधित क्योटो अभिसन्धि, समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापन, विश्व व्यापार संगठनको व्यापार सहजीकरण सम्बन्धी सम्झौताले व्यापार सहजीकरणको अपरिहार्यतामा जोड दिएका छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- National Plan For The Implementation Of The Future WTO Agreement on Trdae Facilitation Nepal, 19 December 2012, UNCTAD
- The Legal Text , The Result of the Uruguay Round of Multilateral TradeNegotiations, World Trade Organization 1999
- www.wto.org
- www.wcoomd.org
- Yoshifumi Fukunaga,John Riady, Pierre Sauve (Editors), The Road to Bali: ERIA Perspectives on The WTO Ministerial and Asian Integration, ERIA Research Project Report 2012,No. 31, November 2013

दीर्घकालीन लक्ष्य

- **प्रभावकारी स्रोत परिचालन, दिगो एवम् आकर्षक सुविधा, गुणस्तरीय सेवा तथा सम्भाव्य सामाजिक सुरक्षण कार्यक्रमको विस्तारको माध्यमद्वारा सबै प्रकारका रोजगारसम्म कोषको दायरा विस्तार गरी कोषलाई नेपालको प्रतिष्ठित सामाजिक सुरक्षण संस्थाको रूपमा स्थापित गर्ने,**
- **नवीन व्यवस्थापन पद्धति, गुणात्मक सञ्जालको विकास र विस्तार, उद्यमशील र प्रतिस्पर्धी कार्यपद्धति, सहकार्य र साझेदारीका आधारमा कोषलाई एक सक्षम अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक सुरक्षण संस्थाका रुपमा विकास गर्ने,**
- **सञ्चय कोष र सामाजिक सुरक्षण सुविधाहरूको सुव्यवस्थापनद्वारा सञ्चयकर्तालाई समाजिक सुरक्षणको प्रत्याभूति दिई कोषलाई सन्तुष्ट सञ्चयकर्ताको ठूलो परिवार (A happy big family of satisfied members) बनाउने,**
- **कोषमा उपलब्ध दीर्घकालीन बचतलाई देशको पूर्वाधार विकासको क्षेत्रमा उपयोग गरी आर्थिक विकासमा योगदान गर्ने ।**

मौद्रिक नीति र वित्त नीतिको समन्वय

डा.नीलम ढुंगाना तिम्सीना*

परिचय

सरकारले अर्थव्यवस्थालाई एक निश्चित दिशामा मार्ग निर्देशन गर्नका लागि समष्टिगत आर्थिक नीति अवलम्वन गर्ने गर्दछ । समष्टिगत आर्थिक नीतिका मुख्य उद्देश्यहरु भनेका आर्थिक विकास, आर्थिक स्थायित्व, रोजगारी सिर्जना, गरीबी निवारण आदि हुन् । ती उद्देश्यहरु प्रभावकारी रुपमा प्राप्त गर्नका लागि केन्द्रीय बैंकले जारी गर्ने मौद्रिक नीति र सरकारले जारी गर्ने वित्त नीति अर्थात् बजेटको महत्वपूर्ण भूमिका र हने गर्दछ । यसका लागि ती दुई नीतिहरुका बीच प्रभावकारी समन्वय र सन्तुलित नीतिगत सम्मिश्रण अपरिहार्य हुन्छ ।

सरकारी वित्त नीति

मुलुकमा समष्टिगत आर्थिक विकास र आर्थिक स्थिरता हासिल गर्ने कार्यमा सरकारी क्षेत्रको भूमिका महत्वपूर्ण हुने गर्दछ । वित्त नीति सरकारी क्षेत्रको मुख्य उपकरण हो । यस अन्तर्गत सरकारी कर, खर्च र सापटी जस्ता विषयहरु पर्दछन् । सरकारले कर लगाउँदा, सापटी लिंदा जनताको हातमा रहेको धनराशी सरकारको हातमा जान्छ । सो धनराशीलाई सरकारले विभिन्न चालू र पूँजीगत खर्चको रुपमा खर्च गर्दा सरकारको हातबाट जनताको हातमा जान्छ । यसरी मुलुकको धनराशीलाई सरकारले यताबाट उता, उताबाट यता हस्तान्तरण गरेर आर्थिक विकास र आर्थिक स्थिरतामा प्रभाव पार्दछ। आर्थिक विकासप्रति सचेत सरकारले बढी सरकारी खर्च गर्ने, प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रका उद्योगहरुलाई निश्चित अवधिसम्म कर छुट दिने, प्रगतिशील कर प्रणाली अपनाउने गर्दछ भने आर्थिक स्थिरताप्रति सचेत सरकारले सरकारी खर्च कम गर्ने, कर छुटहरु कम दिने, बजेट घाटा कम गर्ने जस्ता कार्यहरुमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गर्दछ । बजेट घाटाको पूर्ति सरकारले आन्तरिक ऋण र वाह्य ऋणको माध्यमबाट गर्ने गर्दछ । आन्तरिक ऋण, सरकारले बैंक वित्तीय संस्थाहरु, व्यक्ति/परिवारबाट ऋण लिएर, केन्द्रीय बैंकबाट अधिविकर्ष लिएर परिचालन गर्दछ भने बाह्य ऋण विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय दातृ निकायहरुबाट लिने गर्दछ । यी सबै परिसूचकहरुको मुद्राप्रदाय, मूल्य, ब्याजदर आदिमा अत्यन्त सम्वेदनशील प्रभाव हुने हुनाले सरकारी वित्त नीति र मौद्रिक नीतिको बीचमा प्रभावकारी समन्वय भएमा मात्र समष्टिगत आर्थिक नीतिको उद्देश्य हासिल गर्न सहज हुन्छ।

मौद्रिक नीति

मौद्रिक नीति मुद्राको माग र आपूर्तिसँग सम्बन्धित नीति हो । मुद्राको माग सरकार, व्यावसायिक प्रतिष्ठानहरु, व्यक्ति तथा परि वारबाट दैनिक कारोबार उद्देश्य, भावी संकट निवारणका लागि सचेतता उद्देश्य र सट्टेबाजी उद्देश्यका लागि गरिन्छ । मुख्य रुपमा मुद्राको माग ब्याजदर, आम्दानी, मूल्य, अर्थतन्त्रको

* वरिष्ठ डेपुटी गभर्नर, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

मौद्रिकीकरण आदिमा आधारित हुन्छ। अर्थतन्त्रमा मुद्राको मागको आधारमा आपूर्ति हुन सकेमा मात्र अर्थतन्त्रका सवै पक्षहरुमा यसको अनुकूल प्रभाव पर्न गई आर्थिक लक्ष्यहरु हासिल हुन सक्दछन् । मुद्राको आपूर्ति भन्नाले मुद्राप्रदाय बुझिन्छ। मुद्राप्रदायको मुख्य स्रोत भनेको बैंकिङ्ग क्षेत्रको खुद वैदेशिक सम्पत्ति र खुद आन्तरिक सम्पत्ति हुन् । यिनीहरुको योगफल नै मुद्राप्रदाय मापन गर्ने मुख्य परिसूचक विस्तृत मुद्राप्रदाय M2 हो। यसअन्तर्गत चलनचल्तीमा रहेको मुद्रा र वाणिज्य बैंकहरुको चल्ती निक्षेप र आवधिक निक्षेप समावेश हुन्छ ।

मुलुकको केन्द्रीय बैंकले मुद्राको मागअनुरुप आपूर्ति व्यवस्थापन गर्नका लागि मौद्रिक नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्दछ । अर्थव्यवस्थामा मुद्राको मागभन्दा आपूर्ति बढी भएमा मुद्रास्फीति, आयातमा वृद्धि, निर्यातमा कमी, शोधनान्तर घाटा, विनिमयदर अवमूल्यन जस्ता प्रतिकूल परिस्थिति उत्पन्न हुन्छन् भने मुद्राको आपूर्ति मागभन्दा कम हुन गएमा बेरोजगारी, मुद्रा संकुचन, उत्पादनमा कमी, आर्थिक मन्दी जस्ता प्रतिकूल असरहरु देखा पर्दछन् । यी दुवै परिस्थिति अर्थतन्त्रका लागि अनुकूल होइनन् । तसर्थ मौद्रिक व्यवस्थापन अन्तर्गत मुद्राको माग र आपूर्ति व्यवस्थापन पर्दछन् । मुद्राप्रदाय बढी भई मुद्रास्फीति भएको अवस्थामा केन्द्रीय बैंकले खुलाबजार प्रक्रिया, बैंकदर, अनिवार्य नगद अनुपात जस्ता उपकरणहरुको माध्यमबाट बैंकिङ्ग क्षेत्रको तरलता प्रशोचन गरी मुद्राप्रदाय कम गर्दछ भने मुद्रा संकुचनको अवस्थामा तिनै उपकरणको माध्यमबाट तरलता प्रवाह गरी मुद्राप्रसार गर्दछ। उपयुक्त मौद्रिक नीति अवलम्वन मार्फत् कर्जा र ब्याजदर (जसलाई मुद्राको मात्रा र लागत पनि भनिन्छ) मा यथोचित परिवर्तन गरी केन्द्रीय बैंक अथात् मौद्रिक अधिकारीले आर्थिक विकास आर्थिक स्थिरता (मूल्य स्थिरता, विनिमय स्थिरता र शोधनान्तर सुदृढीकरण), रोजगारी प्रवर्द्धन, गरिबी निवारण जस्ता लक्ष्यहरु हासिल गर्ने गर्दछ । मौद्रिक क्षेत्रको विश्लेषण मौद्रिक सर्वेक्षणमार्फत् गर्न सकिन्छ र आगामी समयमा के कस्ता नीतिगत अडान लिने भन्ने कुरा अग्रिम रुपमा मौद्रिक नीतिले बताउने गर्दछ । नेपालमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन २०५८ अनुरुप आर्थिक वर्ष २०५९/६० देखि प्रत्येक वर्ष औपचारिक रुपमा मौद्रिक नीति सार्वजनिक हुँदै आएको छ । मौद्रिक व्यवस्थापनको कार्य केन्द्रीय बैंक अर्थात् मौद्रिक अधिकारीको रुपमा रहेको नेपाल राष्ट्र बैंकले वाणिज्य बैंक र वित्तीय क्षेत्र जस्ता प्रमुख समकक्षीको सहयोगमा गर्ने गर्छ । संकुचित मुद्रा, विस्तृत मुद्रा, खुद वैदेशिक सम्पत्ति, खुद आन्तरिक सम्पत्ति, निजी क्षेत्रलाई गएको कर्जा आदि मौद्रिक क्षेत्रका मुख्य परिसूचकहरु हुन् ।

मौद्रिक नीति र सरकारी वित्त नीतिबीच समन्वयको आवश्यकता

वित्त नीति अन्तर्गत गरिने कर, खर्च, बजेटघाटा र सापटीसम्बन्धी क्रियाकलापहरुले मौद्रिक क्षेत्रमा ठूलो उथलपुथल ल्याउन सक्छ। अत्यधिक सरकारी खर्चमा हुने वृद्धिले उच्च बजेटघाटा निम्त्याउँछ भने बजेटघाटाले मुद्राप्रदाय अर्थात् मुद्राको आपूर्ति विस्तार गर्दछ, जसले अन्ततोगत्वा स्फीतिकारी दवाब पार्दछ । यसको विपरीत सरकारी खर्चमा कमी तर आयमा वृद्धि भयो भने बचत बजेट सृजना भई उल्लेख्य र कम सरकारको खातामा नेपाल राष्ट्र बैंकमा रहन जान्छ, यसले मुद्राको आपूर्तिमा कमी ल्याउँछ र अर्थतन्त्रमा मुद्रास्फीति कम वा मुद्रा संकुचन हुनजान्छ ।

बजेटघाटा पूर्ति गर्न लिइने आन्तरिक ऋण र बाह्य ऋण पनि मुद्राप्रदायको कारक हो । सरकारले आन्तरिक ऋण उठाउने क्रममा केन्द्रीय बैंकबाट लिने अधिविकर्ष मुद्राप्रदाय बढाउने अत्यन्त स्फीतिकारी उपाय हो । सरकारले बैंक वित्तीय संस्थाहरुबाट उठाउने ऋण त्यति स्फीतिकारी नभएपनि यसबाट निजी क्षेत्रको लगानी विस्थापित हुने सम्भावना रहन्छ। अर्कोतिर यसले ब्याजदरमा पनि वृद्धि गराउँछ। घर परिवारबाट सरकारले उठाउने आन्तरिक ऋणको

प्रभाव पनि बैंक वित्तीय संस्थाहरुबाट उठाउने ऋणको जस्तै हुन्छ । सरकारले आन्तरिक ऋण उठाउने क्रममा जारी गर्ने ट्रेजरी विल लगायतका सरकारी प्रत्याभूतिहरु मौद्रिक व्यवस्थापनका मुख्य उपकरणहरु हुन् । बाह्य क्षेत्रबाट लिइने ऋणले मुलुकको खुद वैदेशिक सम्पत्तिमा वृद्धि भई मुद्राप्रदायमा वृद्धि हुन्छ । मौद्रिक अधिकारीको मुद्राप्रदाय व्यवस्थापनमा सरकारी क्षेत्रको समन्वयकारी भूमिका हनुपर्दछ। अर्कोतर्फ मौद्रिक क्षेत्रबाट निर्धारण हुने ब्याजदरमा सरकारले ऋण उठाउनु पर्ने हुन्छ । त्यस्तै विनिमय दरको प्रभाव वाह्य ऋणको प्राप्ति र भुक्तानीमा पर्दछ । सरकारले राजस्व परिचालन गर्ने क्रममा बढाएको अप्रत्यक्ष करको प्रभाव वस्तुको मूल्यमा पर्दछ । यस्तै विभिन्न अन्तरसम्बन्धहरुले गर्दा समष्टिगत आर्थिक विकास र आर्थिक स्थायित्वका लागि यी दुई नीतिहरुबीच समन्वयको आवश्यकता परेको हो ।

वित्त नीति र मौद्रिक नीतिका बीच समन्वयको आवश्यकता

मूलतः मौद्रिक नीति र सरकारी वित्त नीतिबीच विभिन्न कारणहरुले समन्वयको आवश्यकता पर्ने गर्दछ । पहिलो कारण, समष्टिगत आर्थिक उद्देश्य हासिल गर्ने क्रममा अल्पकालीन समयमा वित्त नीतिलाई समायोजन गर्न कठिन हुन्छ, तर मौद्रिक नीतिलाई शीघ्र समायोजन गर्न सकिन्छ । दोस्रो, सरकारी आन्तरिक ऋण व्यवस्थापन, आन्तरिक ऋणको भुक्तानी अवधि, आकारले बैंकिंग क्षेत्रको तरलतालाई प्रभावित पार्दछ, जुन मौद्रिक नीतिको मुख्य सञ्चालन उपकरण हो । तेस्रो, व्यक्ति र वित्तीय क्षेत्रका लागि सरकारी प्रतिभूतिहरु सम्पत्तिको रुपमा रहने हुनाले प्रभावकारी पूँजी बजारको विकासका लागि समेत मौद्रिक र वित्त नीतिको समन्वयात्मक भूमिका आवश्यक पर्दछ । चौथो, सामान्यतयाः स्थिर विनिमय दर र पूँजी खाता परिवर्त्य भएको मुलुकमा सरकारी वित्त नीति प्रभावकारी हुन्छ भने लचिलो विनिमय दर प्रणाली र पूँजी खाता परिवर्त्य भएको मुलुकमा मौद्रिक नीति बढी प्रभावकारी हुन्छ । तर ठ्याक्कै एकै खालको परिस्थिति नभएको हाम्रो जस्तो मुलुकमा वित्त नीति र मौद्रिक नीतिको उपयुक्त संयोजन आवश्यक पर्दछ ।

समन्वय कसरी हुन्छ त ?

समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व र विकासका लागि मौद्रिक नीति र वित्त नीतिका बीच समन्वय त आवश्यक पर्दछ । तर यस्तो समन्वय नेपालमा कसरी कायम हुने गरेको छ त? यसको संक्षिप्त विश्लेषण गर्ने प्रयास यहाँ गरिएको छ । पहिलो त, सरकारी आन्तरिक ऋणको निष्काशन र भुक्तानी एक निश्चित समय तालिकाभित्र रहेर गरिने हुनाले यसबाट मौद्रिक नीतिको उपयुक्त तवरले सञ्चालन गर्न सहयोग पुग्दछ । दोस्रो, केन्द्रीय बैंकको मौद्रिक व्यवस्थापन कार्यलाई सहज बनाउने किसिमले आन्तरिक ऋणको प्रकार र भुक्तानी संरचना तय गर्ने गरिन्छ । तेस्रो, मौद्रिक व्यवस्थापनका लागि आवश्यक निर्णय लिनका लागि गठित खुला बजार सञ्चालन समितिमा अर्थमन्त्रालयका प्रतिनिधि समेत सहभागी हुने प्रावधान छ । चौंथो नेपाल राष्ट बैंकले प्रत्येक वर्ष सरकारले बजेट बनाउनुअघि पूर्व बजेटकालीन सर्वेक्षण तयार गरी अर्थ मन्त्रालयलाई पेश गर्ने गर्दछ । पाँचौं, मौद्रिक नीति र वित्त नीतिका उद्देश्यहरु एकापसमा परिपूरक हुने गरी समन्वयात्मक रुपमा निर्धारण गरिन्छ। छैटौं, प्रत्येक वर्ष मुलुकको बजेट निर्माण भई घोषणा भइसकेपछि त्यसमा उल्लिखित नीति र कार्यक्रमहरु कार्यान्वयन गर्न सहयोग पुग्ने गरी नेपाल राष्ट बैंकले मौद्रिक नीति तर्जुमा गर्ने गर्दछ। सातौं, सरकारी ऋण लिन बनाइएको ऋण निष्काशन तालिकाले मौद्रिक व्यवस्थापनलाई सहयोग पुर्‍याइरहेको हुन्छ ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० को मौद्रिक नीति र वित्त नीतिबीच अन्तरसम्बन्ध

आर्थिक वर्ष २०७९/८० को वित्त नीतिमार्फत सरकारले दिगो र उच्च आर्थिक वृद्धि, रोजगारी प्रवर्द्धन तथा गरिबी निवारणका लागि धेरै प्रयासहरु गरेको छ । यो बजेटले रु. १२४०.११ अर्ब बराबरको राजस्व संकलनको लक्ष्य लिएको छ भने रु. ७५३.४ अर्ब बराबरको चालु खर्च, रु. ३८०.३८ अर्ब बराबरको पुँजीगत खर्च, रु. २३०.२२ अर्ब बराबरको वित्तीय व्यवस्थापन खर्च र रु. ४२९.८३ वित्तीय हस्तान्तरण हुने अनुमान गरेको छ । करिब रु. २४२.२६ अर्ब बराबरको वैदेशिक ऋण प्राप्त गर्ने लक्ष्य राखिएको छ भने रु. २५६ अर्ब बराबरको आन्तरिक ऋण उठाउने भएको छ। आर्थिक वृद्धिलाई ८ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ। यो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्नका लागि सरकारले वित्तीय क्षेत्रलाई राष्ट्रिय पूँजी परिचालनको महत्वपूर्ण आधारको रुपमा लिएको छ । कानूनी तथा संस्थागत सुधार गरी वित्तीय क्षेत्रलाई आधुनिक, गतिशील, विविधतायुक्त, समावेशी र जोखिममुक्त बनाई वित्तीय क्षेत्रमा उपलब्ध स्रोत साधनलाई उत्पादनशील एवम् राष्ट्रिय प्राथमिकताका क्षेत्रमा परिचालन गर्ने तथा वित्तीय मध्यस्थता लागत न्यूनीकरण गर्दै साधन र स्रोतको महत्तम परिचालन गर्ने कुरामा बजेटले जोड दिएको छ। उत्पादनशील क्षेत्र र व्यापारिक क्षेत्रमा प्रवाह हुने कर्जाको ब्याजदरमा अन्तर कायम गर्ने नीति लिएको छ । वित्तीय साक्षरता बढाउन पनि बजेटले विभिन्न कार्यक्रमहरु राखेको छ । विपन्न व्यक्ति, दलित तथा पिछडिएको क्षेत्रका स्थायी वासिन्दाले पिछडिएको क्षेत्रमा सञ्चालन गर्ने व्यवसायमा प्रदान गरिने सहुलियतपूर्ण कर्जाको ब्याजदरमा थप एक प्रतिशत विन्दुले छुट दिने व्यवस्था गरिएको छ । लघु, साना तथा मझौला उद्यम, कृषि, सहकारी तथा फर्म र महिला उद्यमी तथा वैदेशिक रोजगारीबाट फर्किएका युवाहरुलाई प्रदान हुँदै आएको सहुलियतपूर्ण कर्जालाई निरन्तरता दिएको छ । खुला बजार कारोबारलाई प्रभावकारी बनाउन खुला बजार कारोबार स्थिरीकरण कोषको व्यवस्था गर्ने कुरा बजेटमा उल्लेख छ । सोही अनुरुप आर्थिक वर्ष २०७९/८० को मौद्रिक नीतिले पनि आफ्ना कार्यक्रमहरुमा बजेटमा उल्लिखित कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयनलाई सहजता हुने गरी विभिन्न व्यवस्थाहरु गरेको छ ।

मूल्य र बाह्य क्षेत्र स्थायित्व कायम राख्दै समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व प्रवर्द्धन गर्ने र वित्तीय साधनलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रवाह गराई उत्पादकत्व अभिवृद्धिमार्फत आर्थिक वृद्धिलाई सहयोग पुऱ्याउने गरी सजगतापूर्वक कसिलो मौद्रिक नीतिको तर्जुमा गरिएको छ । कर्जा-कुल गार्हस्थ्य उत्पादन अनुपात उच्च रहेको सन्दर्भमा कर्जा वृद्धिभन्दा पनि कर्जालाई उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रवाह गराउनेतर्फ मौद्रिक नीतिको प्राथमिकता रहेको छ । कोभिड-१९ संक्रमणको समयमा लिइएका सहज नियामकीय व्यवस्थाहरुलाई क्रमशः कटौती गर्दै विवेकशील नियामकीय मापदण्ड अनुरुप बनाइने कुरा उल्लेख गरिएको छ । कृषि लगायतका उत्पादनशील क्षेत्र, निर्यात र कोभिड महामारीबाट पुनरुत्थान हुन बाँकी अति प्रभावित क्षेत्रमा मात्र उपलब्ध गराउने गरी पुनर कर्जा सुविधालाई पुनरावलोकन गरिने भएको छ । साना, घरेलु, लघु तथा मध्यम उद्यमहरुको लागि कर्जा पहुँच बढाई कर्जाको अधिकेन्द्रीकरण क्रमशः कम गर्नेतर्फ मौद्रिक नीतिको जोड रहेको छ । साथै, निश्चित उत्पादनशील क्षेत्र र व्यापारिक क्षेत्रमा प्रवाह हुने कर्जाको ब्याजदरमा अन्तर कायम गरिने भएको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट अधिकतम रु.५ करोडसम्म कर्जा उपयोग गरेका उद्यम व्यवसायहरुले २०७९ असार मसान्तसम्म तिर्नुपर्ने कर्जाको साँवा तथा ब्याज २०७९ असोज मसान्तसम्म भुक्तानी गरेमा पेनाल ब्याज लिन नपाउने व्यवस्था गरिएको छ । उत्पादनशील र व्यापारिक क्षेत्रमा जाने कर्जाको ब्याजदरमा भिन्नता ल्याइनेछ ।

हाललाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाले खाद्यान्न उत्पादन, पशुपंक्षी, मत्स्यपालन, निर्यातजन्य र शतप्रतिशत स्वदेशी कच्चा पदार्थमा आधारित उत्पादनमूलक उद्योगका लागि रु.२ करोडसम्मको कर्जा प्रवाह गर्दा आधार दरमा अधिकतम २ प्रतिशत बिन्दुसम्म प्रिमियम थप गरी ब्याजदर निर्धारण गर्न पाउने व्यवस्था गरिनेछ । निजी क्षेत्रलाई सूचना प्रविधि तथा औद्योगिक पार्क निर्माण गर्न कर्जा प्रवाह गर्दा आधार दरमा अधिकतम २ प्रतिशत बिन्दुले प्रिमियम थप गरी ब्याजदर निर्धारण गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले घर/जग्गा धितो राखी निश्चित प्रयोजन नखुलेका नयाँ अधिविकर्ष कर्जा, धितो कर्जा, सम्पत्ति कर्जा, व्यक्तिगत आवधिक कर्जा प्रवाह गर्दा कर्जा र सोको धितो सुरक्षणको Fair Market Value बीचको अनुपात काठमाण्डौ उपत्यकाभित्र बढीमा ३० प्रतिशत र अन्य स्थानको हकमा बढीमा ४० प्रतिशतसम्म कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । मौद्रिक नीतिमा गरिएका यी सम्पूर्ण प्रावधानहरुबाट चालू आर्थिक वर्षको बजेटमा उल्लिखित कार्यक्रमहरुको सफल कार्यान्वयन गर्न सहयोग पुग्ने निश्चित नै छ । बजेटले रु.२५६ अर्व बराबरको आन्तरिक ऋण उठाउने लक्ष्य राखे अनुरुप नेपाल राष्ट्र बैंकले सरकारी ऋणपत्र निष्काशन तालिका बनाई नेपाल सरकारलाई पठाइसकेको छ । निर्धारित स्वीकृत सरकारी ऋणपत्र निष्काशन तालिका अनुरुप आन्तरिक ऋण परिचालन गर्नमा नेपाल राष्ट्र बैंकले सहयोग पुऱ्याउने गर्दछ । यी सम्पूर्ण कार्यहरुबाट सरकारी वित्त नीति र मौद्रिक नीतिका बीच समन्वय भएको आभाष मिल्दछ ।

मौद्रिक नीतिले आर्थिक विकासका लागि सहयोग त गर्ने नै गरेको छ । यसले मुख्य रुपमा आर्थिक स्थायित्व, विदेशी विनिमय स्थिरता, बाह्य क्षेत्र स्थायित्व र वित्तीय क्षेत्र स्थायित्वका लागि झनै उल्लेख्य रुपमा कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । बजेटले मुद्रास्फीति ७ प्रतिशतको सीमाभित्र सीमित राख्ने लक्ष्य लिएको छ । यसका लागि मौद्रिक नीतिले मागपक्षीय मुद्रास्फीति नियन्त्रणका लागि धेरै कार्यक्रमहरु ल्याएको छ ।

नेपाल जस्तो सानो र आयातमा आधारित खुला अर्थतन्त्र भएको मुलुकले सुविधाजनक स्तरमा विदेशी विनिमय सञ्चिति कायम गर्नुपर्ने बाध्यतालाई मध्यनजर गरी ७ महिनासम्मको वस्तु तथा सेवा आयात धान्न सक्ने विदेशी विनिमय सञ्चिति कायम राख्दै माग पक्षबाट मूल्यमा चाप पर्न नदिई लक्षित आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउने लक्ष्य मौद्रिक नीतिले राखेको छ । कर्जाको आकार कुल गार्हस्थ्य उत्पादन सरह नै पुगिसकेको छ । कर्जा तथा विस्तृत मुद्राप्रदायको वृद्धिदरलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (प्रचलित मूल्यमा) को वृद्धिदरकै हाराहारीमा कायम राख्न सहयोग पुग्ने गरी ब्याजदर करिडोर तय गर्ने र कर्जालाई उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रवाह गराई आर्थिक वृद्धिका लागि आवश्यक वित्तीय स्रोत परिचालन गर्नेतर्फ मौद्रिक नीति परिलक्षित भएको छ । मूल्य र विदेशी विनिमय सञ्चितिमा परेको चापलाई मध्यनजर राखेर समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वको लागि ब्याजदर करिडोर अन्तर्गतको दरहरुलाई १.५ प्रतिशत बिन्दुले वृद्धि गरी बैंक दर ८.५ प्रतिशत, नीतिगत दर ७.० प्रतिशत र निक्षेप संकलन दरलाई ५.५ प्रतिशत कायम गरिएको छ । अन्तरबैंक कारोबारको भारित औसत ब्याजदर नीतिगत दरको तुलनामा २ प्रतिशतभन्दा बढी बिन्दुले तलमाथि भएमा रिपो/रिभर्स रिपो बोलकबोल खुला हुने व्यवस्था मिलाइने भएको छ । साथै, अन्तरबैंक कारोबारको भारित औसत ब्याजदर नीतिगत दरको तुलनामा ३ प्रतिशत बिन्दुभन्दा बढीले घट्न गएमा निक्षेप बोलकबोल खुला हुने व्यवस्था मिलाइने भएको छ । खुला बजार कारोबारसम्वन्धी अन्य उपकरणहरु यथावत राखिने भएको छ । तरलता व्यवस्थापनलाई थप प्रभावकारी बनाउन आर्थिक वर्ष २०७९/८० को बजेट वक्तव्यमा व्यवस्था भएबमोजिम खुला बजार कारोबार स्थिरीकरण कोषको व्यवस्था गरी कार्यान्वयनमा ल्याईने भएको छ । भुक्तानी प्रणालीलाई सहज र

विश्वसनीय बनाउने उद्देश्यले सरकारी ऋणपत्रको धितोमा बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई यस बैंकले उपलव्ध गराउने विद्यमान दैनिक तरलता सुविधालाई आवश्यकताअनुसार ओभर नाइट अवधिको बनाई यस्तो सुविधा बैंक दरमा उपलव्ध गराइने भएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई अघिल्लो हप्ताको अन्त्यमा कायम रहे को सम्बन्धित संस्थाको स्वदेशी मुद्रामा रहेको कुल निक्षेपको १ प्रतिशतभन्दा बढी बक्यौता नहुने गरी यस बैंकले तोकेको ऋणपत्रको धितोमा अधिकतम ५ दिनसम्म अवधिको स्थायी तरलता सुविधा बैंक दरमा उपलव्ध गराउन थालिएको छ । अन्तरबैंक बजार, दैनिक तरलता सुविधा, खुला बजार कारोबार र स्थायी तरलता सुविधाका माध्यमबाट आवश्यक तरलता व्यवस्थापन गर्न नसकेका बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई सो संस्थाले माग गरेमा बैंक दरमा २ प्रतिशत बिन्दुले पेनाल दर थप गरी अन्तिम ऋण दाता सुविधा उपलव्ध गराइने भएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कायम गर्नुपर्ने अनिवार्य नगद अनुपातलाई २०७९ भदौ १ गतेदेखि लागू हुने गरी १ प्रतिशत बिन्दुले वृद्धि गरी ४ प्रतिशत पुऱ्याइने भएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुले कायम गर्नुपर्ने वैधानिक तरलता अनुपातलाई वृद्धि गरी २०७९ पुस मसान्तसम्ममा वाणिज्य बैंकहरुले १२ प्रतिशत, विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरुले १० प्रतिशत पुऱ्याउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। मौद्रिक नीतिको प्रसारण संयन्त्रलाई प्रभावकारी बनाउन बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ब्याजदर तय गर्ने सम्बन्धी विद्यमान नीतिगत व्यवस्थामा आवश्यक पुनरावलोकन गरिने भएको छ। सवल वित्तीय प्रणालीले मौद्रिक नीतिको प्रसारलाई प्रभावकारी बनाउने हुँदा समष्टिगत विवेकशील नियमनका साथै कर्जाको गुणस्तर सुधारमार्फत वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न जोड दिइएको छ । मौद्रिक नीतिका यी सम्पूर्ण व्यवस्थाहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट बजेटले ७ प्रतिशतमा सीमित गर्ने लक्ष्य राखेको मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्न र वित्तीय स्थायित्व हासिल गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ । यसबाट पनि मौद्रिक नीति र वित्त नीतिका बीच समन्वयलाई प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

समष्टिगत आर्थिक नीतिका दुई मुख्य नीतिहरु मौद्रिक नीति र सरकारी वित्त नीति हुन् । मौद्रिक नीति मुद्राको मात्रा एवम् लागतमा परिवर्तन गरेर समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व र आर्थिक विकासमा सहयोग पुऱ्याउनका लागि मौद्रिक अधिकारीले अवलम्वन गर्ने नीति हो भने वित्त नीति सरकारले अवलम्वन गर्ने नीति हो । मौद्रिक नीतिको मुख्य उद्देश्य आर्थिक स्थायित्व हो भने सरकारी वित्त नीतिको मुख्य उद्देश्य आर्थिक विकास हो । मौद्रिक नीतिका मुख्य उपकरणहरु भनेका खुला बजार प्रक्रिया, बैंक दर, अनिवार्य नगद अनुपात हुन् र बैंकिंग क्षेत्रको तरलतालाई यसले सञ्चालन लक्ष्यको रुपमा लिएको हुन्छ । सरकारी कर, खर्च र सापटी वित्त नीतिका प्रमुख उपकरण हुन् । समष्टिगत आर्थिक नीतिका उद्देश्यहरु हासिल गर्नका लागि मौद्रिक नीति र वित्त नीतिको बीचमा प्रभावकारी अन्तरसम्बन्ध हुनु आवश्यक छ । सरकारका कर, खर्च, बजेटघाटा र सापटीसम्बन्धी क्रियाकलापहरुले मौद्रिक क्षेत्रमा ठूलो उथलपुथल ल्याउन सक्छ। अत्यधिक सरकारी खर्चमा हुने वृद्धिले उच्च बजेटघाटा निम्त्याउँछ भने बजेटघाटाले मुद्राप्रदाय अर्थात् मुद्राको आपूर्ति विस्तार गर्दछ, जसले अन्ततोगत्वा स्फीतिकारी दवाव पार्दछ । यसको विपरीत सरकारी खर्चमा कमी तर आयमा वृद्धि भयो भने बचत बजेट सृजना भई उल्लेख्य र कम सरकारको खातामा नेपाल राष्ट्र बैंकमा रहनजान्छ, यसले मुद्राको आपूर्तिमा कमी ल्याउँछ र अर्थतन्त्रमा मुद्रास्फीति कम वा मुद्रा संकुचन हुनजान्छ ।

बजेटघाटा पूर्ति गर्न लिइने आन्तरिक ऋण र बाह्य ऋण पनि मुद्राप्रदायको कारक हो । सरकारले आन्तरिक ऋण उठाउने क्रममा लिने केन्द्रीय बैंकबाट लिने अधिविकर्ष मुद्राप्रदाय बढाउने अत्यन्त प्रज्वलनशील उपाय हो ।

सरकारले वाणिज्य बैंकहरुबाट उठाउने ऋण त्यति स्फीतिकारी नभएपनि यसबाट निजी क्षेत्रको लगानी विस्थापित हुने सम्भावना रहन्छ । अर्कोतिर ब्याजदरमा पनि वृद्धि गराउँछ । घर परिवारबाट सरकारले उठाइने आन्तरिक ऋणको प्रभाव पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट उठाउने ऋणको जस्तै हुन्छ । सरकारले आन्तरिक ऋण उठाउने क्रममा जारी गर्ने ट्रेजरी बिललगायतका सरकारी प्रत्याभूतिहरु मौद्रिक व्यवस्थापनका मुख्य उपकरणहरु हुन् । बाह्य क्षेत्रबाट लिइने ऋणले मुलुकको खुद वैदेशिक सम्पत्तिमा वृद्धि भई मुद्राप्रदायमा वृद्धि हुन्छ । मौद्रिक अधिकारीको मुद्राप्रदाय व्यवस्थापनमा सरकारी क्षेत्रको समन्वयकारी भूमिका हनुपर्दछ । अर्कोतर्फ मौद्रिक क्षेत्रबाट निर्धारण हुने ब्याजदरमा सरकारले ऋण उठाउनु पर्ने हुन्छ । त्यस्तै विनिमय दरको प्रभाव वाह्य ऋणको प्राप्ति र भुक्तानीमा पर्दछ । सरकारले राजस्व परिचालन गर्ने क्रममा बढाएको अप्रत्यक्ष करको प्रभाव वस्तुको मूल्यमा पर्दछ । यस्तै विभिन्न अन्तरसम्बन्धहरुले गर्दा समष्टिगत आर्थिक विकास र आर्थिक स्थायित्वका लागि यी दुई नीतिहरुको बीच अन्तरसम्बन्धको आवश्यकता परेको हो ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० को वित्त नीतिमार्फत सरकारले दिगो र उच्च आर्थिक वृद्धि, रोजगारी प्रवर्द्धन तथा गरिबी निवारणका लागि धेरै प्रयासहरु गरेको छ । आर्थिक वृद्धिलाई ८ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ । यो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्नका लागि सरकारले वित्तीय क्षेत्रलाई राष्ट्रिय पूँजी परिचालनको महत्वपूर्ण आधारको रुपमा लिएको छ । वित्तीय क्षेत्रमा उपलब्ध स्रोत साधनलाई उत्पादनशील एवम् राष्ट्रिय प्राथमिकताका क्षेत्रमा परिचालन गर्ने तथा वित्तीय मध्यस्थता लागत न्यूनीकरण गर्दै साधन र स्रोतको महत्तम परिचालन गर्ने कुरामा बजेटले जोड दिएको छ । उत्पादनशील क्षेत्र र व्यापारिक क्षेत्रमा प्रवाह हुने कर्जाको ब्याजदरमा अन्तर कायम गर्ने नीति लिएको छ । सोहीअनुरुप आर्थिक वर्ष २०७९/८० को मौद्रिक नीतिले पनि आफ्ना कार्यक्रमहरुमा बजेटमा उल्लिखित कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयनलाई सहजता हुने गरी विभिन्न व्यवस्थाहरु गरेको छ ।

बजेटले मुद्रास्फीति ७ प्रतिशतको सीमाभित्र सीमित राख्ने लक्ष्य लिएको छ । यसका लागि मौद्रिक नीतिले मागपक्षीय मुद्रास्फीति नियन्त्रणका लागि धेरै कार्यक्रमहरु ल्याएको छ । ब्याजदर करिडोर अन्तर्गतको दरहरुलाई १.५ प्रतिशत बिन्दुले वृद्धि गरी बैंक दर ८.५ प्रतिशत, नीतिगत दर ७.० प्रतिशत र निक्षेप संकलन दरलाई ५.५ प्रतिशत कायम गरिएको छ। अन्तरबैंक कारोबारको भारित औसत ब्याजदर नीतिगत दरको तुलनामा २ प्रतिशतभन्दा बढी बिन्दुले तलमाथि भएमा रिपो/रिभर्स रिपो बोलकबोल खुला हुने व्यवस्था मिलाइने भएको छ । साथै, अन्तरबैंक कारोबारको भारित औसत ब्याजदर नीतिगत दरको तुलनामा ३ प्रतिशत बिन्दुभन्दा बढीले घट्न गएमा निक्षेप बोलकबोल खुला हुने व्यवस्था मिलाइने भएको छ। तरलता व्यवस्थापनलाई थप प्रभावकारी बनाउन आर्थिक वर्ष २०७९/८० को बजेट वक्तव्यमा व्यवस्था भए बमोजिम खुला बजार कारोबार स्थिरीकरण कोषको व्यवस्था गरी कार्यान्वयनमा ल्याईने भएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कायम गर्नुपर्ने अनिवार्य नगद अनुपातलाई २०७९ भदौ १ गतेदेखि लागू हुने गरी १ प्रतिशत बिन्दुले वृद्धि गरी ४ प्रतिशत पुऱ्याइने भएको छ । मौद्रिक नीतिका यी सम्पूर्ण व्यवस्थाहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट बजेटले ७ प्रतिशतमा सीमित गर्ने लक्ष्य राखेको मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्न र वित्तीय स्थायित्व हासिल गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ । यो माध्यमबाट समेत मौद्रिक नीति र वित्त नीतिका बीच समन्वयलाई प्रष्ट पार्न सकिन्छ । यी दुई नीतिहरुको सन्तुलनकारी समन्वयबाट नै मुलुकमा समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व र दिगो तथा उच्च आर्थिक

वृद्धि हासिल गर्न सम्भव छ भन्ने कुरामा दुई मत नै छैन ।

सन्दर्भ सामग्री :

१. आर्थिक वर्ष २०७९/८० को बजेट बक्तव्य, नेपाल सरकार
२. आर्थिक वर्ष २०७९/८० को मौद्रिक नीति, नेपाल राष्ट्र बैंक
३. आर्थिक सर्वेक्षण, २०७८/७९
४. Dornbusch, R., S. Fisher and R Startz (2018).Macroeconomics, 13th Edition, Mc Graw Hill.

व्यवस्थापकीय मान्यता

कोषले आफ्नो दूरदृष्टि तथा दीर्घकालीन लक्ष्य र सो अनुरुपका रणनीति कार्यान्वयन गर्न देहायका व्यवस्थापकीय मान्यता आत्मसात् गरेको छ :

पेशाकर्मी सबलीकरणको मूल आधार : कर्मचारी सञ्चय कोष

प्रा.डा. बद्रीनारायण गौतम*

विषय प्रवेश

विश्व मानव सभ्यताको थालनी, जागरण, विकासदेखि परिवर्तन एवं रूपान्तरणसम्मको अध्ययन विश्लेषण गर्दा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने वर्गका रूपमा पाइने मध्यम वर्गीय समाजको अग्रपङ्क्तिमा रहेर क्रियाशील हुने पेशाकर्मीहरू नै अविष्कार, प्रयोग र परिवर्तनका बाहक मानिन्छन् । शिक्षालाई जीवनको प्रमुख आवश्यकता मानेर अध्ययन अनुसन्धानलाई मुख्य प्राथमिकता दिने यो वर्गले प्राप्त ज्ञान, सिप, योग्यतालाई जीवन निर्वाहको आधारका रूपमा प्रयोग गर्दै राष्ट्रिय विकासदेखि सामाजिक जागरण रूपान्तरणका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका तथ्यहरू विश्व इतिहासमा प्रशस्त पाइन्छन् । शिक्षा-योग्यताबाट आर्जित सिप प्रयोग गरेर आय आर्जन गर्ने र उक्त आयबाटै जीवन निर्वाह, पारिवारिक भरण पोषण गर्ने भएकाले पेशाकर्मीको पहिचान बनाएको यो वर्ग पेशागत इमान्दारितामा रमाउँदै पेशागत दक्षता अभिवृद्धिलाई मुख्य लक्ष्य बनाएर राष्ट्रिय आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयासमा लागि पर्दछन् । आफ्नो उक्त लगावलाई अधिकार मानेर क्रियाशील हुने पेशाकर्मीहरूले स्वतन्त्रता अपहरण-बन्देज हुने खालका गतिविधि नरुचाउने र सकेसम्म अभाव, दबाव र प्रभावबाट मुक्त भएर क्रियाशील हुने चाहना राख्ने भएकाले अरू भन्दा विद्रोही पनि मानिन्छन् । जनसरोकारको क्षेत्र नै पेशाकर्मीहरूको कार्यक्षेत्र भएकाले जनभावना, जनचाहना, जनआवश्यकता, जनव्यवहार आदि बारे राम्रोसँग बुझ्ने अवसर पाउने यो वर्गले जनसमर्थन जुटाउनेदेखि निर्णायक परिवर्तनको बाहक बन्ने र नेतृत्व गर्नेसम्मका क्षेत्रमा सफलता पाउने अवस्था र स्थिति हुन सक्दछ ।

राष्ट्र सेवाका महत्वपूर्ण पक्ष बनेर काम गर्ने पेशाकर्मीहरूको सक्रिय क्रियाशीलता विना कुनै पनि मुलुकले विकास-रूपान्तरणको चरणमा प्रवेश गर्न सक्दैन । त्यसै गरी आफूमा विद्यमान सिप, ज्ञान, दक्षताको पूर्ण प्रयोग गर्नका लागि पेशाकर्मीहरूलाई निर्धक्क भएर क्रियाशील हुने र काम गर्ने वातावरणको उपलब्धता पनि हुनै पर्दछ । राज्यको सेवा क्षेत्रमा प्रवेश पाएर आफ्नो सिप दक्षता प्रयोग गर्दै काम गरेबापत हातमुख जोर्ने समस्याबाट मुक्त भएका पेशाकर्मीहरूले पारिवारिक चिन्ताबाट समेत मुक्त हुन पाएका खण्डमा मात्र निर्धक्क सेवा दिन सक्दछन् । तसर्थ विश्वका हरेकजसो मुलुकहरूले पेशाकर्मीहरूलाई वर्तमान मात्र नभएर भविष्य अर्थात् सेवा निवृत्ति पछिको जीवन पनि सहज हुन्छ भन्ने विश्वास दिलाउन, पारिवारिक जिम्मेवारी पूरा गर्न सक्ने बनाउनका लागि सघाउने वा साथ सहयोग दिने परिवेश निर्माण गर्न र सामाजिक स्तरोन्नतिसँगै जीवनयापनको स्तरोन्नतिमा पनि साथ दिन विभिन्न किसिमका संस्थाहरू मार्फत व्यवस्थापन गर्दै आएको पाइन्छ । विश्व जगत्मा प्रचलित नीति नियमदेखि गतिशीलताका उपाय,

* इतिहास केन्द्रीय विभाग त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

प्रयोग र परेको प्रभावबाट हरेकजसो मुलुकले अनुभव लिने-पाठ सिक्ने र आफ्नो मुलुकमा पनि प्रयोगमा ल्याउने प्रवृत्ति यत्रतत्र सर्वत्र रहेको सन्दर्भमा नेपालमा पनि पेशाकर्मीहरूलाई आत्मनिर्भर, सबल, निश्चिन्त बनाएर तिनीहरूको योग्यता, क्षमता एवं दक्षताको अधिकतम प्रयोग गर्न सकियोस् भन्ने लक्ष्य अनुरूप कर्मचारी सञ्चय कोषको स्थापना गरेर बदलिँदो परिवेशसँगै रूपान्तरित भएर काम गर्ने जिम्मेवारी एवं स्वतन्त्रता दिइएको छ । परिणामस्वरूप पेशाकर्मीहरूको सबलीकरणमा ध्यान दिएर विभिन्न किसिमका कार्यक्रम सञ्चालन गरेकाले कर्मचारी सञ्चय कोष सम्पूर्ण पेशाकर्मीहरूको विश्वास, आशा, भरोसाको केन्द्र बन्न पुगेको छ । उल्लिखित वस्तु तथ्यको विश्लेषणात्मक प्रस्तुतिको सोच अनुरूप यस लेखमा पेशाकर्मीहरूको अर्थ परिभाषा स्पष्ट गरी उनीहरूको सबलीकरणका लागि गरेका कार्य एवं व्यवस्थाबारे समीक्षात्मक प्रस्तुति प्रयास गरिएको छ ।

पेशाकर्मीहरूको अर्थ र परिभाषा

नेपाली शब्दकोषमा पेशालाई जीवन यापनका लागि अँगालिएको मुख्य काम, जीविकाका लागि गरिने काम, इलम, व्यवसाय वा उद्योग, उद्यम धन्दा भन्दै अर्थ लगाएको पाइन्छ । जसका आधारमा पेशाकर्मीहरूको अर्थ लगाउन खोज्दा आफ्नो योग्यता एवं अनुभवका आधारमा आर्जित ज्ञान, क्षमता, शक्तिको प्रयोग गरेर जीवन यापनका लागि कुनै पनि काम, इलम, व्यवसाय गर्ने व्यक्ति, उद्योग धन्दा, उद्यम व्यवसाय आदिका संस्थापक एवं सञ्चालक समेतलाई समेटिएको स्पष्ट हुन आउँदछ ।

नेपाली शब्दकोषमै व्यवसायको अर्थ लगाउने क्रममा जीविकाका लागि गरिने कुनै पनि कार्य, जीवन निर्वाहको साधन, वृत्ति, पेशा, रोजगार, इलम, काम, प्रयास, उद्यम, व्यापार एवं विभिन्न हतियार, उपकरण, सामान आदि बनाउने काम वा उद्योग भनेपछि उद्योग, व्यापार, नोकरी आदि जुन कुनै पेशासँग सम्बन्धित र कुनै व्यवसायमा लागेको भनी व्यवसायीको अर्थ लगाएको पाइन्छ । कुनै व्यवसाय वा पेशामा दक्षता हासिल गर्न दिइने तालिम वा कुनै पेशा व्यवसायसँग सम्बद्ध सिप विकास तालिम नै प्रशिक्षण भएको जनाएर जुन कुनै पेशा व्यवसायमा आबद्ध व्यक्ति वा कर्मचारीहरूको हकहितको सुरक्षा गर्न निर्मित निकाय वा संस्थालाई सङ्घ भनेर अर्थ लगाएको पाइन्छ । जसका आधारमा विश्लेषण गर्दा जीवन निर्वाहका लागि जुन कुनै पेशा व्यवसायमा संलग्न व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहलाई पेशाकर्मी, व्यवसायी भनेर अर्थ लगाउन, परिभाषित गर्न सकिन्छ ।

इन्टरनेटमा पेशाकर्मीहरूको अर्थ खोज्दा व्यवसायिकताका दुई अलग परिभाषा दिएको पाइन्छ । Merricum Webster, n.d. मा एक व्यक्तिले जुन कुनै कार्य पनि राम्रोसँग गर्न सकोस् भनी प्रशिक्षण दिनका लागि अपेक्षित हुने कौशल, राम्रो निर्णय र नम्र व्यवहार नै व्यवसायिकता हो भनिएको छ । त्यसै गरी universityuke. al. 2004 मा भने व्यवसायिकता सामान्यतया व्यक्तिको मापदण्ड, आचार संहिता या गुणहरूको पालनको रूपमा बुझिन्छ, जुन गतिविधिको एक विशेष क्षेत्रभित्र स्वीकार्य अभ्यासको विशेषता देखिन्छ भनी अर्थ्याएको पाइन्छ ।

यस्ता अवधारणाका आधारमा हेर्दा मानिसलाई मानवीय क्षमता विकास गर्न, राम्रो बनाउन, निखार्न, सुधार्न, बढाउँदै लैजान र महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाहका लागि सहयोग पुऱ्याउने एक शक्तिशाली गुण नै व्यवसायिकता भएको स्पष्ट हुन्छ । यसले मानिसमा अरूलाई प्रभाव पार्न र प्रेरित गर्न सक्ने क्षमताको विकास गराउनुका साथै सन्तुष्टि र आत्म मूल्यको गहिरो भावना प्रदान गरी वृत्ति विकास समेतका लागि सक्षम बनाउन मद्दत गर्दछ ।

उल्लिखित संक्षिप्त विश्लेषणका आधारमा हेर्दा जीवन निर्वाहका लागि कुनै पनि वृत्ति व्यवसाय अपनाउने व्यक्ति वा समूहलाई पेशाकर्मी

भन्नै पर्दछ, मान्नै पर्दछ । जसमा सामान्य कारिन्दादेखि उद्योगपति व्यापारीसम्म नै पर्न आउँदछन् । तर प्रस्तुत अध्ययनका लागि प्रयुक्त सन्दर्भमा भने शिक्षाबाट आर्जित सिप-दक्षता प्रयोग गरेर आय आर्जन गर्ने, पेशागत इमान्दारितामा रमाउँदै पेशागत दक्षता अभिवृद्धिलाई मुख्य लक्ष्य बनाउन चाहने, नागरिक सेवा एवं रूपान्तरणका क्षेत्रसँग जोडिएका, विश्व जगत्ले नै सिप, ज्ञान, दक्षता सहितका उत्कृष्ट जनशक्तिको मान्यता दिएका र आफ्नो आय आर्जनबाटै आत्मनिर्भर बन्ने अभिलाषा अनुरूप हातेमालो अभियानमा समाहित भएर आयको निश्चित अंश अवकाश पछिको जीवन यापनका लागि पनि छुट्याउन वा साच्न चाहने क्रियाशील नेपालीहरूलाई नै पेशाकर्मीका रूपमा लिनु पर्दछ। आफ्नै क्षमता एवं मेहनतका बलमा आत्मनिर्भर, सबल बन्न चाहने यो वर्गमा विद्यमान चेतना, अनुभव समेतले गर्दा भावी पुस्ता अर्थात् सन्तानहरूलाई पनि बदलिँदो परिवेश अनुसारको शिक्षा दिने र सिप, ज्ञान, दक्षतायुक्त बनाउने चाहना प्रबल हुने भएकाले साथ सहयोग पुऱ्याउने र हातेमालो गर्ने निकाय एवं संस्थाहरूको साथको चाहना राख्दछन् । पेशाकर्मीहरूका यस्ता चाहना आवश्यकता बुझेर साथ सहयोग दिई सबलीकरणको आधार तयार पारिदिने निकायका रूपमा क्रियाशील निकायहरू मध्ये कर्मचारी सञ्चय कोष नै सर्वोत्कृष्ट एवं विश्वासी निकाय बनेको छ ।

सबलीकरणको थालनी र विकास

नेपालमा कर्मचारी सञ्चय कोषको ऐतिहासिक गतिशीलताको खोजी गर्दा राणाकालीन नेपालको अन्तिम चरणतिर अर्थात् वि.सं. १९९१ मा सैनिक तर्फका लागि मात्र भनी सैनिक द्रव्यकोषको स्थापना गरेको पाइन्छ । सैनिक कर्मचारीहरूको सेवा निवृत्त जीवन पनि सहज बनाउन सकियोस् भन्ने नीति अवलम्बन गरेर अवकाशपछि पनि जीविकोपार्जनको व्यवस्था गर्ने घोषणा गरी स्थापना गरिएको यो कार्यालयले योगदान अर्थात् दायित्व वहन एवं अनुदानमा आधारित कोष जम्मा गरेर राष्ट्र सेवामा अहोरात्र खटेका सैनिक कर्मचारीहरूलाई सेवा निवृत्त जीवनमा आर्थिक सहयोग पुऱ्याउने जिम्मेवारी पाएको थियो । यो कार्यालयले एक दशकसम्म गरेको कार्यबाट परेको प्रभावलाई मूल्याङ्कन गर्दा राष्ट्र सेवकहरूलाई यस प्रकारका सेवा सुविधा उपलब्ध गराउँदा भविष्यको ग्यारेन्टी हुने भएकाले सेवा प्रवाहमा उपलब्धि पूर्ण परिणाम प्राप्त हुने क्रम बढेको स्पष्ट भयो । त्यसैले यो कार्यक्रमलाई अन्य क्षेत्रतर्फ पनि विस्तार गरेको तत्कालीन सरकारले वि.सं. २००१ सालदेखि काठमाडौँ उपत्यकाका निजामती कर्मचारीहरूलाई पनि सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने कार्यादेश दिएर योगदान अर्थात् दायित्व एवं अनुदानको नीति अनुरूप निजामती प्रोभिडेन्ट फन्ड नामक कार्यालयको स्थापना गरेर आर्थिक सहयोग कार्यक्रम शुभारम्भ गरेको हो ।

एक दशकको अवधि भित्रमै सैनिक एवं निजामती कर्मचारीहरूको मनोबल बढाएर अधिकतम सेवा लिन सक्ने वातावरण तयार गर्न स्थापित भएका दुवै कार्यालयहरूले व्यवस्थित क्रियाशीलताका क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन समेतको अध्ययन विश्लेषण एवं अनुकरण गर्ने नीति समेत अवलम्बन गरे । राष्ट्र सेवामा समर्पित प्रहरीहरूलाई पनि निजामती कर्मचारी एवं सैनिक कर्मचारीहरूलाई झैँ गरेर सेवा सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्ने बारे कुरा उठ्न थाले । जसलाई उचित ठहऱ्याइएकाले २०१२ सालमा प्रहरी फन्डको व्यवस्था गरेर प्रहरीहरूलाई पनि सेवा सुविधा प्रक्रियामा समावेश गरियो । त्यसपछि तिनैवटा कार्यालयहरूबाट आफ्ना योगदानकर्ता पेशाकर्मीहरूलाई सेवाकालीन अवधिमा समेत सबलीकरणका लागि हातेमालो गरेर समस्या समाधान गर्न सघाउनेदेखि आत्मनिर्भर जीवन यापन सम्भव बनाइदिने लक्ष्य अनुरूप थालेको प्रयासले व्यवस्थित सापटी प्रणालीको ढोका खोलेको हो । अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन समेतका आधारमा आवश्यक कार्य योजना तयार गरेपछि वि.सं. २०१४ साल फाल्गुण ८ गतेदेखि राष्ट्र सेवक

पेशाकर्मीहरूलाई निर्धारित व्याज समेत तिर्ने गरी कुल सञ्चित रकमको २५% बराबरको रकम घर सापटी शीर्षक अन्तर्गत उपलब्ध गराएर व्यवस्थित घरजम कार्यमा सघाउने नीति थालनी गरेको भेटिन्छ। राष्ट्र सेवक कर्मचारीहरूलाई व्यवस्थित जीवन यापनमा नसघाउँदासम्म इमान्दारिता साथ काम गराउन सकिँदैन भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रलचन समेतका आधारमा थोरै नै भए पनि सापटी सेवा शुरु गरेर पेशाकर्मीहरूलाई मुलुकको उन्नति प्रगतीमा लगाउने तर्फ राज्यले २०१४ सालको अन्तसम्ममा ठोस नीति लिएको हो।

२०१४ सालको यो नीतिपछि पनि पेशाकर्मीहरू अर्थात् राष्ट्र सेवक कर्मचारीहरूलाई तटस्थ रहेर राष्ट्र निर्माण एवं रूपान्तरणका लागि भूमिका निर्वाह गर्न अनुरोध गर्ने कार्यसँगै सुरक्षित भविष्य सुनिश्चितताको प्रबन्ध मिलाएर मनोबल बढाउने प्रयास गरिँदै गए। काठमाडौं उपत्यका भन्दा बाहिरका कर्मचारीहरू एवं निजामती बाहेकका संघ संस्था, संस्थानहरूमा कार्यरत पेशाकर्मीहरू समेतलाई समेटेर समान सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्ने यथार्थ बोध भएपछि थालिएको गृहकार्यपछि २०१७ सालमा कर्मचारी सञ्चय कोष विभागको स्थापना गरेर अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत रहने प्रबन्ध मिलाएको थाहा हुन्छ। मुलुकमा सैनिक निजामती कर्मचारी एवं प्रहरीहरूका लागि क्रियाशील कार्यालयहरूलाई कर्मचारी सञ्चय कोष विभाग मातहत ल्याएपछि पनि थप व्यवस्थित बनाउने सोच अनुरूप गृहकार्य पनि हुँदै गयो। प्रचलित दुवै कार्यालयहरूको क्रियाशीलताबाट परेको प्रभाव समेतका आधारमा मूल्याङ्कन थालिएपछि आवश्यक ठानिएका विषयमा थप सुधार समेत गरिकन सम्पूर्ण पेशाकर्मीहरूको एउटै हितकारी संस्था बनाउने निश्चय अनुरूप कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन २०१९ तयार गर्ने काम भयो।

राष्ट्र सेवक कर्मचारीहरू जतिलाई एउटै संस्थामा आबद्ध गरेर योगदान समेतमा आधारित सवलीकरणदेखि निवृत्तिभरण पछिको सहज जीवन यापनसम्ममा सघाउने नीति अनुरूप तयार पारिएको कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन २०१९ लाई २०१९ साल भाद्र ३१ गतेबाट लागू गरियो। त्यस क्रममा राष्ट्र सेवक पेशाकर्मीहरूलाई सवलीकरण एवं सहज जीवन यापनमा सघाउ पुगोस् भन्ने लक्ष्य अनुरूप स्थापना गर्न लागिएको यो संस्था अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला स्वशासित संस्था हुने कानूनी आधार नै प्रदान गरिएको थियो। यो ऐन लागु भएपछि सैनिकहरूका लागि सैनिक द्रव्य कोष, निजामती कर्मचारीहरूका लागि निजामती प्रोभिडेन्ट फन्ड र प्रहरीहरूका लागि प्रहरी फन्डको अलग अलग व्यवस्था भइरहेको अवस्था अन्त गरेर उल्लेखित तीनवटै कोष वा फन्डहरूलाई एउटैमा गाभी कर्मचारी सञ्चय कोष नामक एकीकृत र सवल कार्यालयको स्थापना गरियो। २०१९ साल आश्विन १ गते देखि स्थापना गरिएको यो कार्यालयद्वारा श्री ५ को सरकारका निजामती, प्रहरी, सैनिक जवानहरूसँगै कोषसँग सम्झौता गर्ने अन्य संघ, संस्थान, निकायका कर्मचारीहरूको पनि सञ्चय कोष कट्टि गरेर सञ्चालन व्यवस्थापन गर्ने गरी एउटा अविच्छिन्न उत्तराधिकारीवाला सङ्गठित, वैधानिक, स्वशासित संस्थाको स्वरूप दिने काम भयो। आफ्नो स्थापनाकालमै श्री ५ को सरकार को जङ्गी, निजामती एवं प्रहरी तर्फका गरेर करिब १९०० कार्यालयहरूमा पहुँच पुऱ्याएर सेवारत चालिस हजार कर्मचारीहरूको तलब कट्टि गरी बचत सङ्कलन गरेको कर्मचारी सञ्चय कोष थालनीमै पेशाकर्मीहरूको मन जित्ने देशकै अग्रणी संस्था बन्न गयो। २०१९ सालको भाद्र मसान्तसम्ममा तीनवटै निकायको गरेर जम्मा रू. ७९ लाख सञ्चित रहेको अवस्थामा ऋण तथा लगानी तर्फ कुल रू. ७३ लाख परिचालन गरेको पाइन्छ। जस मध्ये रू. ४३ लाख बैंक मुद्दती निक्षेपमा राखिएको थियो भने बाँकी अन्य परिचालन गरेको थाहा हुन आएको छ।

कुल ७९ लाख सञ्चित रकमको जिम्मेवारी लिएर सङ्गठित रूपमा बढेको कर्मचारी सञ्चय कोषले पेशाकर्मीहरूको संरक्षण, सवलीकरणमा ध्यान दिई सञ्चयकर्ताहरूलाई सामाजिक सुरक्षणका

अवसर एवं सुविधा उपलब्ध गराई कर्मशील बनाउने नीति तर्फ पनि अग्रसर भयो । आफ्ना सञ्चयकर्ताहरूलाई सुरक्षित भविष्यप्रति आश्वस्त पारेर सम्पूर्ण क्षमताको प्रयोग गर्दै क्रियाशील हुन सक्ने परिवेश निर्माणको लक्ष्य लिएर अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन समेतको अध्ययन विश्लेषण गरेर प्रभावकारी नीति निर्माण तर्फ पहल थाल्यो । पेशाकर्मीहरूका समस्या समाधानमा सहयात्री बन्ने उपाए खोज्न लागि परेको यो संस्थाले २०१९ साल पश्चात्का दिनहरूमा कार्यक्षेत्र बढाउने र सञ्चित रकम वृद्धि गर्दै जाने कार्यमा भने निकै प्रगति गर्‍यो । तत्कालीन अभिलेखहरूका अनुसार २०२२ साल भाद्र मसान्तसम्ममा कुल सञ्चित रकम १.७९ करोड पुर्‍याएको सञ्चय कोषले रू. १.५५ करोडको ऋण तथा लगानी गरेको थियो । जस मध्ये कर्मचारी सापटीमा रू. १७ लाख, श्री ५ को सरकारको जमानतमा लगानी गरिएको संस्थागत ऋण रू. ४२ लाख ८ मुद्दति निक्षेप लगायतका अन्य लगानीमा रू. ९६ लाख लगाएको पाइन्छ । व्यवस्थित दस्तावेजहरूबाट कर्मचारी सापटी के कस्ता प्रावधानका लागि कुन नियमका आधार मा कहिलेदेखि थालेर प्रदान गर्ने व्यवस्था गरियो भन्ने यथार्थ स्पष्ट गर्न नसके पनि राष्ट्र सेवामा लामो समय विताएका र २०१६-१७ सालदेखिको निजामती सेवा अनुभव बटुलेका केही वयोवृद्ध पूर्वकर्मचारीहरूसँगको कुराकानीबाट २०२७ सालसम्म कर्मचारीहरूलाई तेजारथ अड्डाले सापटी दिने गर्दथ्यो भन्ने जानकारी पाइएको हो । जसका आधारमा विश्लेषणात्मक दृष्टि दिँदा २०२७ सालसम्म कर्मचारी सञ्चय कोषले यही तेजारथ अड्डा मार्फत पेशाकर्मीहरूलाई सापटी दिएर सवलीकरणमा सहयोग पुर्‍याउने कार्य गरे को अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

सञ्चय कोषको क्रियाशीलता एवं भविष्य सुनिश्चिततामा सघाउने नीतिले गर्दा यसमा आबद्ध हुने संघ संस्था, कार्यालयहरूको संख्या बढ्ने क्रम तीव्र भएकाले सञ्चित रकम पनि बढ्दै गयो । परिणामस्वरूप २०२७ साल भाद्र मसान्तसम्ममा सञ्चित रकम ६.८८ करोड पुर्‍याएको सञ्चय कोषले संस्थागत ऋणमा रू. १.४७ करोड, कर्मचारी सापटी रू. ८३ लाख र निक्षेप लगायतका अन्य लगानीमा रू. ४.०२ करोड गरी कुल रू. ६.३२ करोड उत्पादन, विकास एवं सवलीकरणका लागि लगानी गरेको थियो । २०२७ साल पछिको पाँच वर्षीय अवधिमा रू. ५.०९ करोड रकम सञ्चितिमा वृद्धि गरेको कर्मचारी सञ्चय कोषले सवलीकरण एवं विकास निर्माणमा सघाउ पुर्‍याउनका लागि ऋण तथा लगानीमा रू. ४.७७ करोडले वृद्धि गरेको भेटिन्छ ।

तत्कालीन राष्ट्र सेवकहरूका अनुसार माथिल्लो पदमा पुगेका पेशाकर्मीहरूले कतिपय युरोपिय देशहरूका प्रचलन समेतको हवाला दिएर सञ्चयकर्ताहरूको सवलीकरण गर्ने नीति अवलम्बन गर्नु पर्ने र सुरक्षित भविष्य बोध गराउन गृह निर्माण समेतमा सघाउनु पर्ने प्रस्ताव राखेपछि कर्मचारी सञ्यच कोषले पनि नीति निर्माणका लागि पहल थाल्यो । त्रिभुवन विश्वविद्यालयका प्राध्यापकहरूसँगबाट लिएको विज्ञ सुझाव समेतका आधारमा पेशाकर्मी अर्थात् कर्मचारीहरूलाई सापटी दिनका लागि भनेर स्थापित "तेजारथ अड्डा" को कार्यक्षेत्र माथि पुनर्विचार एवं संशोधन गरेर २०२८ सालदेखि सापटी दिने व्यवस्था अन्त गरेर सञ्चय कोषकै माध्यमबाट उक्त कार्य गर्न आवश्यक नियमावली बनाउने तर्फ पहल भयो । पेशाकर्मीहरूको संरक्षण सवलीकरणमा अब्बल ठहरिएका पश्चिमा राष्ट्रहरूको व्यवस्था, प्रचलन समेतको अध्ययन गरेर प्रारम्भमा केवल सरकारी कर्मचारीहरूका लागि मात्र भन्दै कर्मचारी सञ्चय कोष सापटी नियमावली २०३० तयार पारेर लागु एवं कार्यान्वयन गरियो । जस अनुसार सरकारी कर्मचारीहरूले उचित कारण देखाएर पुष्टि गरेर नियमानुसारका प्रक्रिया पूरा गरेपछि ११ प्रतिशत व्याज तिर्ने गरी भैपरिआउने सापटी शीर्षकमा आफ्नो सञ्चित रकमको ५० प्रतिशतसम्म,

आफू एवं परिवारको स्वास्थ उपचारका लागि १०.५० प्रतिशत व्याज तिर्ने गरी कुल सञ्चित रकमको २५ प्रतिशतसम्म, औषधी उपचार सापटी र स्तरोन्नती अर्थात् शिक्षा प्राप्त गर्न, सन्तानको शिक्षादिक्षादेखि अत्यावश्यक कार्यका लागि १० प्रतिशत व्याज तिर्ने गरी कुल सञ्चित रकमको २५ प्रतिशतसम्म ऋण सापटी पाउने प्रबन्ध मिलाइयो । त्यस बाहेक घरबास जोड्ने एवं मर्मत सम्भार गर्ने प्रयोजनका लागि सबै भन्दा धेरै १२ प्रतिशत व्याज तिर्ने गरी एकमुष्ट रू. ४०००० सम्मको ऋण सापटी दिने व्यवस्था पनि यसै बखतदेखि लागु गरि एको हो । जसबाट राष्ट्र सेवामा समर्पित भएर पेशाकर्मी बनेपछि जीवन यापन सहज बनाउँदै जानका लागि सघाउ पुग्नेदेखि भविष्यको जीवन यापन सहजीकरणको चिन्ताले सताउने परिवेशबाट मुक्त भएर व्यवस्थित घरबासदेखि औषधी उपचार लगायतका भैपरि आउने समस्याबाट मुक्त हुने परिवेश तयार गर्न सघाउ पुग्यो । परिणामस्वरूप सरकारी कर्मचारीहरूले राजधानी लगायत देशका महत्वपूर्ण सहरी क्षेत्रमा घरबास बनाउने र सन्तानहरूलाई सकेसम्म राम्रो शिक्षा दिने क्रम बढ्न थाल्यो ।

समय क्रममा आफ्नो सञ्चिति रकममा थप वृद्धि गर्दै लगेको कर्मचारी सञ्चय कोषमा २०३२ भाद्र मसान्तसम्ममा रू. २९.४० करोड सञ्चित रकम पुगेको थियो । जस मध्ये मुद्दती निक्षेपमा १३.२६ करोड, कर्मचारीहरूको सवलीकरणका लागि सापटीमा रू. ५.२५ करोड, संस्थागत ऋणमा रू. १.३८ करोड र श्री ५ को सरकारको ऋणपत्र लगानीमा १.६३ करोड गरी कुल २१.५२ करोड ऋण लगानी गरेको थियो । कर्मचारीहरूको लागि ऋण सापटी दिने सहज व्यवस्थाका लागि नियमावली नै ल्याएर गरेको व्यवस्थाले गर्दा यस अवधिमा कर्मचारी सापटी शीर्षकमा निकै ठूलो रकम दिइएको हो । जसले पेशाकर्मीहरूको सवलीकरणमा ठूलो सथा सहयोग पुऱ्याएको जानकारी २०३० सालपछि राष्ट्र सेवामा प्रवेश गरेर काम गरी सेवा निवृत्त भएकाहरूबाट पाइएको हो ।

समयको प्रवाहसँगै कर्मचारी सञ्चय कोषमा सरकारी कर्मचारीहरू भन्दा बाहेकका संघ संस्थाहरूको पनि आबद्धता भएपछि कोषले प्रदान गर्ने सेवा सुविधाहरूको पनि पुनरावलोकन गर्नु पर्ने आवाज उठ्नु स्वभाविकै थियो । २०३२ सालपछिका १० वर्षसम्म देशको शासन व्यवस्थामा प्रशस्तै उतार चढाव आए तापनि कोषको सञ्चितिमा भने ठूलो फडको मारेर २०४२ साल भाद्र मसान्तसम्ममा रू. २ अरब पुगेको थियो । जस मध्ये बैंक मुद्दती निक्षेप, संस्थागत ऋण, सञ्चयकर्ता र पेशाकर्मीहरूलाई सापटी, सरकारी ऋण पत्रमा लगानी एवं श्री ५ को विकास खर्चमा लगानी गरी रू. १९४ करोड ऋण तथा लगानीमा परिचालन गरेर प्राप्त मुनाफाबाट सम्पूर्ण सञ्चयकर्ताहरू लाभान्वित हुने व्यवस्था मिलाएको पाइन्छ । पेशाकर्मीहरूको सुरक्षित भविष्यको ग्यारेन्टी दिने कार्यमा सघाउन उनीहरूले पाउने पारिश्रमिकबाट मासिक रूपमा कट्टा गरेको र सम्बन्धित कार्यालयले थप गरेको ससानो रकमलाई सुरक्षित रूपमा सङ्ग्रह- लगानी गरी सुरक्षित वचतरूपि सदावहार हराभरा वृक्षमा परिणत गर्न लागि परेको यो संस्थाले सकेसम्म सुरक्षित क्षेत्रमा सञ्चित रकम लगानी गर्ने नीतिलाई नै मूल आधार बनाएको हो । २०४१ सालदेखि काठमाडौँमा आवास क्षेत्रहरूको निर्माणमा लगानी गर्ने नीति तयार पारे तापनि राम्रोसँग कार्यान्वयनमा ल्याउन नसकेको जानकारी पनि त्यस बखतका केही कर्मचारीहरूसँगका कुराकानीहरूबाट पाइएको हो ।

सरकारी कर्मचारी बाहेकले पनि सापटी लगायतका सुविधा पाउनु पर्दछ भन्दै उठाइएका आवाजलाई उचित ठहऱ्याएको सञ्चय कोषले २०४५ सालको अन्ततिरबाट के कसो गर्दा उपयुक्त हुन्छ भन्ने निर्क्यौल गर्ने प्रयास थालेर गर्दै गएको गृहकार्यका अन्तमा २०४७ सालमा पुगेर कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन २०१९ मा छैठौं

संशोधन गऱ्यो । जसद्वारा आफ्ना सञ्चयकर्ताहरूलाई समान व्यवहार गर्न सकियोस् भन्ने नीति अवलम्बन गरेर आफ्नो सञ्चित रकमबाट आंशिक भुक्तानी पाउने व्यवस्था गरि दिएकाले २०३० सालको नियमावलीका आधारमा प्रदान गरिदै आएका ऋण तथा सापटी सुविधाहरू बन्द गरिएको थियो । आफ्ना आवश्कयताका आधारमा आफ्नो सञ्चित रकम मध्येबाट निश्चित रकम व्याज तिर्न नपर्ने गरी उपलब्ध गराउने व्यवस्था भएको हो । जसमा नियमित कोष कट्टी गरेको ५ वर्ष पूरा गरेका र ५० वर्ष उमेर नपुगेका पेशाकर्मीहरूले आफ्नो सञ्चित र कमको ६० प्रतिशत, नियमित रूपमा कोष कट्टी गरेको ५ वर्ष पूरा गरेका र ५५ वर्ष मुनिको उमेरका पेशाकर्मीहरूले सञ्चित गरेको आफ्नो कुल रकमको ७५ प्रतिशत र नियमित रूपमा कोषकट्टी गरेको ५ वर्ष पूरा गरेका र ५५ वर्षभन्दा माथिका पेशाकर्मीहरूले आफ्नो सञ्चित रकमको ९० प्रतिशतसम्म रकम निकाल्न पाउने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको थियो । सञ्चयकर्ताहरूको खातामा जम्मा हुन आएको रकमबाट कट्टी हुने गरी उल्लेखित प्रकारको रकम उपलब्ध गराउने कार्यबाट कोषको सञ्चितिमा पनि प्रभाव पर्ने स्थिति भएकै बेला राज्यद्वारा निर्धारित आयकर ऐन २०५८ ले स्वीकृत अवकाश कोषमा जम्मा गरेको रकम समेतमा तोकिए बमोजिमको दरमा कर लाग्ने व्यवस्था गरेपछि भने आंशिक भुक्तानी दिने कार्य रोकिएको हो । छैठौं संशोधन पछिको व्यवस्थाले दिएको सुविधा उपयोग गरेका कतिपय सञ्चयकर्ताहरूले उक्त रकमबाट राजधानी लगायतका सहरी क्षेत्रमा घरबास तयार पार्ने, घडेरी जोड्ने र सन्तानहरूलाई समयको माग एवं चाहना अनुसारको शिक्षा दिने काम गरेर सबलीकरणको बाटो पहिल्याएको यथार्थ हाम्रो पुस्ताले नै देखे भोगेको हो ।

सञ्चयकर्ताहरूको योगदान रकमको सुरक्षित परिचालन, प्रतिफलको न्यायोचित वितरण तथा समयानुसार सेवा प्रवाहमा गुणात्मक सुधारको माध्यम अवलम्बन गरेर सञ्चयकर्ताहरूको सर्वोपरि हित एवं सन्तुष्टिप्रति प्रतिबद्धता साथ क्रियाशील भएको सञ्चय कोषले समयको माग अनुरूपका पेशाकर्मी सबलीकरण कार्यक्रमहरू लागु गर्दै जाने नीति लिएर कार्य सम्पादन गर्दै आएको छ । २०५० सालदेखि आफ्ना सञ्चयकर्ताहरूको जीवन यापनमा समेत समयानुसारका सुधार ल्याउनमा सघाउ पुऱ्याउन उठेका आवाजहरूको सम्बोधन प्रयास थालेको यो संस्थाले २०५१ सालको कार्तिकदेखि सञ्चयकर्ता आवास तथा सवारी साधन ऋण योजना कार्यान्वयनमा ल्याएको हो । यो योजनामा सहभागिताका लागि भने केही निश्चित आधार बनाएको सञ्चय कोषले कम्तिमा १५ वर्षसम्म सेवा अवधि पूरा गरिसकेको र नियमित रूपले कोष कट्टी गरिएका अधिकृत स्तर वा सो भन्दा माथिका कर्मचारीहरूलाई रू. २ लाखसम्म र सहायक स्तरसम्मका कर्मचारीहरूलाई रू. १ लाखसम्म सापटी दिने प्रबन्ध गरेको थियो । उक्त सापटी ऋण लिने सञ्चयकर्ताहरूले वार्षिक १२.५ प्रतिशतका हिसाबले व्याज तिर्नु पर्ने प्रबन्धसँगै सञ्चयकर्ता आंशिक भुक्तानी सुविधा भने लिन नपाउने स्पष्ट व्यवस्था गरेर लगानीमा समान अवसरको नीतितर्फ पनि ध्यान दिइएको थियो ।

आफ्नो सम्पूर्ण ऊर्जावान जीवन राष्ट्रको सेवामा बिताएर अवकास पाउँदाको स्थितिमा बाटा खर्च पनि भएन भन्ने एक सैनिकको आर्तनादयुक्त चित्कारपछि सैनिक कर्मचारीको सेवा निवृत्त जीवनमा पनि सहजता ल्याउने भन्दै स्थापना गरिएको र समय क्रममा परिमार्जित हुँदै कर्मचारी सञ्चय कोषमा रूपान्तरित भएको यो संस्थाले वर्तमान नाम ग्रहण गरेपछि पनि ६० वशन्त पार गरिसकेको छ । सञ्चय कोषमा परिणत हुँदा जम्मा ७९ लाख सञ्चित रकमबाट गतिशीलता बढाएको यो संस्थाका अभिलेख अनुसार आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ को वित्तीय व्यवस्था अन्तर्गत सञ्चय कोष तर्फ रू. ३९८ अर्ब ६ करोड तथा निवृत्त भरणकोष तर्फ रू. १ अर्ब ५८ करोड, जगेडा कोष तथा बचतमा रू. ४० अर्ब १६,

करोड र दायित्वहरूमा ४ अर्ब ६७ करोड पुऱ्याएको थाहा हुन्छ। कुल स्रोत ४४४ अर्ब ४७ करोड पुऱ्याएको यो संस्थाले ४३६ अर्ब ५४ करोड कुल लगानी गरेको यथार्थ पनि स्वीकार गरेको पाइन्छ। सञ्चय कोष तथा निवृत्त भरण कोषका सञ्चयकर्ताहरूलाई वार्षिक ६.५० प्रतिशत व्याज दर तोकेको यो संस्थाले उक्त आर्थिक वर्षका लागि सञ्चय कोषमा मुनाफा १ प्रतिशत कायम राखेर सञ्चयकर्ताहरूलाई विभिन्न किसिमका सापटी सुविधा प्रवाह गरिरहेको छ । आफ्ना सञ्चयकर्ताहरूलाई सबल नागरिकमा रूपान्तरण गर्न र बदलिँदो समय अनुसार क्रियाशील हुन सक्ने परिस्थिति सिर्जना गर्न समय क्रममा सुरु गरेर सुधार परिमार्जन गर्दै सञ्चालन गरिरहेका सबलीकरण योजना अर्थात् सापटी ऋण प्रवाहको वर्तमान अवस्था वा स्वरूपलाई संक्षेपमा प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त हुनेछ।

विशेष सापटी कर्जा

२०५१ सालबाट सुरु गरिएको सञ्यचकर्ता आवास तथा सवारी साधन ऋणलाई परिमार्जन गरी समय सापेक्ष बनाउने कार्य गर्न सञ्चयकर्ताहरू समेतबाट ध्यानाकर्षण गराउने कार्य भइरहेको थियो । समयको प्रवाहसँगै उक्त कार्यक्रमका कमी कमजोरीलाई सुधारेर लाभदायक नीति कार्यक्रम ल्याउनु उपयुक्त ठानेको कोषले पनि थालेको गृहकार्यका अन्तमा आवाश तथा सवारी साधन ऋणलाई परिमार्जन गरेर २०५७ सालदेखि विशेष सापटी कार्यक्रमको थालनी गरे को हो । यसका लागि निर्मित विनियम अर्थात् आधारको अध्ययन गर्दा यो सुविधा प्राप्तिका लागि सञ्चयकर्ताले २ वर्षसम्म नियमित रूपमा कोषकट्टी गरिरहेको हुनुपर्ने, आफ्नो सञ्चित रकमको ८० प्रतिशतसम्म सञ्चयकर्ताले सापटी लिन पाउने व्यवस्था गरेर एक पटक सापटी लिएपछि अर्को सापटी लिनका लागि चुक्ता गर्नु पर्ने प्रबन्धसँगै अत्यावश्यक परेमा सापटी निकालेको एक वर्ष पुगेपछि नवीकरण गर्न सकिने प्रावधान पनि राखेर चुक्ता गर्नै पर्ने नियमको विकल्प खोज्ने प्रयास पनि गरेको भेटिन्छ। समयको अवस्था, मुद्रास्फितिको स्थिति, वित्तीय व्यवस्था एवं देशको आर्थिक गतिविधि समेतका आधारमा विशेष सापटी कर्ताको व्याजमा पुनरावलोकन गर्ने प्रचलन अपनाएको देखिन्छ । जसको पुष्टिका लागि आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा वार्षिक ९.५० प्रतिशत व्याज निर्धारण गरेको कोषले आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ का लागि ७.६० प्रतिशत व्याजदर कायम गरेको प्रसङ्गलाई लिन सकिन्छ।

घर सापटी कर्जा

आफ्ना सञ्चयकर्ताहरूले घर आवासको व्यवस्था गर्ने कार्यमा सहजता पुऱ्याउने उद्देश्य अनुरूप व्यवस्था गरेको सापटी व्यवस्थालाई नै घर सापटी कर्जाका रूपमा लिइन्छ । सञ्चयकर्ता सापटी कार्यविधिका आधारमा प्रदान गरिने यो सुविधा प्राप्त गर्नका लागि सञ्चयकर्ताले कम्तिमा एक वर्षसम्म नियमित रूपमा कोषकट्टी गरेको हुनै पर्ने, सञ्चयकर्ताको उमेर वा पदावधिको आधारमा कम्तिमा दुई वर्ष सेवा अवधि बाँकी रहेकाहरूको सुरक्षित आवास होस् भन्ने लक्ष्य अनुरूप नयाँ घर बनाउन, नयाँ घर किन्न वा भएको घरको तल्ला थप गर्न धितोले वहन गर्न सक्ने किसिमले घर सापटी कर्जाको व्यवस्था भएको पाइन्छ । सञ्चयकर्ताको उमेरका आधारमा अधिकतम २० वर्षसम्मको अवधि निर्धारण गरेर उपलब्ध गराइने यो कर्जामा सञ्चयकर्ताको १५ वर्षको तलब बराबरको रकम वा अधिकत रू. १ करोडसम्म प्रदान गर्ने प्रबन्ध गरिएको छ । घर सापटीको व्याजमा पनि स्थिति अवस्था समेतका आधारमा समसामयिक पुनरावलोकन गर्ने प्रबन्धसँगै सञ्चयकर्ताले कोषबाट निर्धारित मापदण्ड अनुरूपका प्रक्रिया पूरा गरेर आवेदन दिनु पर्दछ । व्याज पुनरावलोकनको पुष्टिका लागि आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा ४० लाखसम्मका लागि ९.७५ प्रतिशत र ४० लाख भन्दा माथिका लागि १०

प्रतिशत कायम गरेको कोषले आर्थिक वर्ष २०७८/७९ का लागि ७.९० प्रतिशत व्याजदर कायम गरेको व्यवस्थालाई लिन सकिन्छ ।

सरल चक्र कर्जा

आफ्ना सञ्चयकर्ताहरूलाई भैपरि आउने सामाजिक दायित्व लगायतका आवश्यकता पूरा गर्न सघाउ पु¥याउने लक्ष्य अनुरूप सञ्चालनमा ल्याइएको सरल चक्र कर्जा प्राप्तिका लागि सञ्चयकर्ताले संस्थाद्वारा निर्धारित मापदण्डहरू पूरा गर्नु पर्दछ । त्यसका लागि नियमित रूपमा कम्तिमा एक वर्षसम्म कोषकट्टी गरिरहेको सञ्चयकर्ताको उमेर वा पदावधिको आधारमा कम्तिमा दुई वर्ष सेवा अवधि हुनै पर्ने र घर सापटी, शैक्षिक सापटी एवं घर मर्मत सापटी जस्ता सुविधा उपयोग गर्न नसकेकाहरूलाई प्राथमिकता दिने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। निश्चित प्रक्रिया पूरा गर्ने क्रममा सञ्चयकर्ताले आवश्यक रकमलाई खाम्न सक्ने धितो राख्नु पर्दछ भने यो कर्जाको अधिकतम अवधि ५ वर्ष निर्धारण गरेर दश वर्षको तलब बराबर वा ३० लाखसम्म कर्जा दिन सकिने प्रबन्ध गरिएको छ । यस बाहेक न्यूनतम कर्जा सीमा ५ लाख तोकिएको सरल चक्र कर्जाको व्याजमा पनि समसामयिक रूपले पुनरावलोकन हुने गरेको यथार्थलाई आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ का लागि निर्धारण गरिएको १०.२५ प्रतिशत व्याजदरलाई आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ का लागि घटाएर ८ प्रतिशत कायम गरिएको यथार्थलाई लिन सकिन्छ ।

शैक्षिक सापटी कर्जा

आफ्ना सञ्चयकर्ताहरूले पनि समयको माग अनुरूपको शिक्षा प्राप्त गर्नेदेखि सन्तानलाई क्षमता एवं चाहना अनुसारको शिक्षा प्राप्तिको अवसर उपलब्ध गराउन सक्ने बनाउन साथ सहयोग दिने लक्ष्य अनुरूप प्रदान गरिने शैक्षिक सापटी कर्जाका लागि योग्य हुन सञ्चयकर्ताले नियमित रूपमा एक वर्षसम्म कोषकट्टी गरिसकेको हुनु पर्दछ । सञ्चयकर्ता, उसका श्रीमान् वा श्रीमती र छोराछोरीका लागि मात्र उच्च शिक्षा आर्जनका लागि पाउने यो ऋण सुविधा प्राप्त गर्ने सञ्चयकर्ता पदावधि वा उमेरका आधारमा कम्तिमा दुई वर्ष सेवा अवधि बाँकी रहेकै हुनुपर्ने, दश जोड दुई वा सो सरहको तह उत्तीर्ण गरेको हुनुपर्ने उल्लेख गरेर देशभित्र वा विदेशमा जुन कुनै विषयमा स्नातक तह वा सोभन्दा माथिको अध्ययन गर्न अथवा ६ महिना भन्दा बढी अवधिको प्राविधिक शिक्षा एवं सिप विकास तालिम लिनका लागि पनि दिइने भनी प्रस्ट व्याख्या गरेको छ । सञ्चयकर्ताको धितोले बहन गर्न सक्ने ठहर भएमा स्वदेशमा अधययनका लागि अधिकतम दश लाख, विदेशमा अध्ययन गर्न अधिकतम २० लाख र एम.बि.बि.एस., एम.डि. अध्ययनका लागि अधिकतम २५ लाखसम्मको ऋण सहयोग उपलब्ध गराउने व्यवस्थासँगै से वा अवधिका आधारमा कर्जा अवधि बढीमा १५ वर्षका लागि तय गरेको पाइन्छ । यो कर्जाको व्याजमा पनि समसामयिक रूपमा पुनरावलोकन हुने तथ्यलाई कोषले आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ का लागि निर्धारण गरेको ९.७५ प्रतिशतको व्याजदरलाई आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ मा ७.९० प्रतिशत कायम गरेको अवस्थाले नै पुष्टि गर्दछ ।

घर मर्मत सापटी कर्जा

जीवन निर्वाहको प्रमुख आश्रम स्थलरूपि घर लाई आफ्ना अनुकूल बनाएर मर्मत सम्भार गरी सहज एवं उपयुक्त बनाउने कार्यमा कोषले सञ्चयकर्ताहरूलाई साथ सहयोग दिएर सबल बनाउन ल्याएको अर्को कार्यक्रम घर मर्मत सापटी कर्जा हो। यसका लागि पनि सञ्चयकर्ताले नियमित रूपमा १ वर्षसम्म कोषकट्टी गरिरहेको, उमेर वा पदावधिका आधारमा कम्तिमा दुई वर्ष सेवा अवधि बाँकी रहेको र आवश्यक रकमलाई धान्ने धितो राख्न सक्ने हुनुपर्दछ । उल्लेखित पूर्वाधार पूरा भएमा आफ्नो घर मर्मत, सम्भार एवं सुधारका लागि ५ वर्षको तलब बराबरको रकम वा अधिकतम पच्चिस लाख रुपैयासम्म ऋण

सहयोग उपलब्ध गराउन सकिने प्रबन्ध गरिएको छ । घर सापटी कर्जा लिएकाहरूलाई भने ५० प्रतिशतसम्म मात्र लिन पाउने प्रबन्ध मिलाइएको यो कर्जाका लागि निर्धारित अधिकतम अवधि १० वर्ष रहेको पाइन्छ भने अन्य कर्जाहरूमा सरह सामयिक रूपमा यसमा पनि व्याजमा पुनरावलोकनको प्रबन्ध गरिएको तथ्यलाई आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ का लागि निर्धारित ९.७५ प्रतिशत व्याजलाई आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ का लागि ७.९० प्रतिशत कायम गरिएको व्यवस्थाले नै प्रस्ट पारेको छ ।

जग्गा खरिद सापटी ऋण

समयको प्रवाह एवं मागका आधारमा सञ्चयकर्ताहरूलाई प्रदान गर्ने सापटी ऋण प्रदानको व्यवस्थालाई परिमार्जन एवं थप व्यवस्थित बनाउने कार्य पनि गर्दै आएको कर्मचारी सञ्चय कोषले सञ्चयकर्ता सापटी कार्यविधि २०७८ पारित गरेर जग्गा खरिदका लागि पनि ऋण-सापटी उपलब्ध गराउने कार्य थालनी गर्ने ढोका खोलेको छ । घर किन्न, बनाउन र मर्मत गर्न सापटी-ऋण दिँदै आएको सञ्चय कोषले यस कार्यविधि मार्फत जग्गा किन्नका लागि अधिकतम ५० लाखसम्म ऋण सापटी दिने प्रबन्ध गरेको छ । उक्त सापटी ऋण प्राप्तिका लागि सञ्चयकर्ताहरूले केही निश्चित शर्तहरूको पालना गर्नु पर्ने प्रबन्ध मिलाएको कोषले सञ्चयकर्ताले कम्तिमा १ वर्षसम्म अविच्छिन्न रूपले कोषकट्टी गरिसकेको हुनुपर्ने, उमेर एवं पदावधिका आधारमा से वा अवधि २ वर्ष बाँकी रहेको हुनुपर्ने, धितो मूल्याङ्कनबाट कायम भएको रकममा नबढ्ने गरी सञ्चयकर्ता कार्यरत तह वा श्रेणीको सुरु तलबमान र सेवा अवधिका आधारमा दश वर्षको तलव वा अधिकतम पचास लाखसम्म हुने निर्क्यौल गरेको पाइन्छ। उक्त ऋण सापटीको चुक्ता अवधि सञ्चयकर्ताको बाँकी सेवा अवधिमा नबढ्ने गरी अधिकतम दश वर्ष तोकेर ग्रेस अवधि कायम नहुने प्रबन्ध गरिएको यो सापटीमा व्याजदर भने ७.९ प्रतिशत कायम गरेको छ । पहिला घर सापटी, घर मर्मत सापटी, सरल चक्र कर्जा आदि लिएका सञ्चयकर्ताहरूले त्यो चुक्ता नगरेसम्म यो ऋण सापटी लिन नपाउने तर शैक्षिक सापटी कर्जा लिएकाहरूले भने कर्जा नियमित गरिरहेको अवस्थामा लिन पाउने बनाएर खरिद गर्ने जग्गा समेतको मापदण्ड तोक्ने काम गरेको छ। जसमा खरिद गर्न लागेको जग्गामा न्यूनतम चार मिटरको बाटो हुनु पर्ने, काठमाडौँ उपत्यकाका हकमा जग्गाको क्षेत्रफल कम्तिमा ३ आना र उपत्यका बाहिर कम्तिमा आठ धुर वा ५ आना जग्गा हुनै पर्ने अनिवार्यता प्रस्ट पारेर तोक्ने काम भएको छ । सञ्चयकर्ताले गलत ठाउँमा लगानी नगरुन भन्ने सोच अनुरूपको यस्तो व्यवस्थाबाट पेशाकर्मीहरूको सबलीकरणमा ठोस सहयोग पुग्ने स्पष्ट हुन्छ ।

उल्लेखित ऋण सापटी योजनाका अतिरिक्त सामाजिक सुरक्षा सुविधा अन्तर्गत पेशाकर्मीहरू एवं निजका हकवालाहरूलाई विभिन्न नाम वा शीर्षकमा आर्थिक सहयोगहरू पनि प्रदान गर्दै आएको कर्मचारी सञ्चय कोष २०७८ सालको प्रथम त्रैमासिक अवधि समाप्त गर्दासम्ममा सञ्चय कोष तर्फ आबद्ध भएका २९,२०० योगदानकर्ता कार्यालयका ५ लाख ९ हजार जना योगदानकर्ता र निवृत्तभरण तर्फ आबद्ध भएका ९६४ योगदानकर्ता कार्यालयका २४,१०० जना योगदानकर्ता गरी कुल ५ लाख ३३ हजार १०० जना सञ्चयकर्ताहरूको विश्वास एवं भरोसाको केन्द्र बनेको जानकारी सञ्चय कोषकै दस्तावेज एवं प्रकाशनहरूबाट थाहा पाइएको हो । स्थापना कालीन परिवेशदेखि नै सञ्चयकर्ताहरूको विश्वास जितेर वित्तीय क्षेत्रमै उच्च हैसियत कायम गरेको यो संस्थाले ६ दशकको अवधिमा धेरै पेशाकर्मीहरूलाई माथि उल्लेखित सेवा सुविधाहरू प्राप्तिको अवसर दिएर बलियो भरथेग नै गरी सामाजिक आर्थिक सबलीकरणको मार्ग पहिल्याउन सक्षम बनाएको

छ । सीमित स्रोत साधनका भरमा जीवन निर्वाह गर्दै सबलीकरणको आधार तयार पार्नु पर्ने बाध्यात्मक अवस्था भएको स्थितिमा सामाजिक सुरक्षा एवं आर्थिक उन्नतिमा सघाउ पुग्ने गरी सुविधाहरू सहज रूपमै प्रदान गरेर सञ्चयकर्ता अर्थात् पेशाकर्मीहरूलाई बदलिँदो परिवेशयुक्त वातावरणमा सबल भएर जीवन यापन गर्ने आधार तयार पार्न कर्मचारी सञ्चय कोषले पुऱ्याएको सहयोगलाई अन्तर्क्रिया एवं सोधपुछका क्रममा धेरै सञ्चयकर्ताहरूले मुक्त कण्ठले प्रशंसा गरेका छन् । समग्रमा एक न्यून मध्यम आय भएको मुलुक नेपालमा नागरिकहरूले आफ्नो क्षमता-योग्यताको समुचित प्रयोग हुने किसिमको रोजगारी सहजै प्राप्त हुन नसक्ने यथार्थ स्थितिमा पेशाकर्मीहरूलाई जीवन यापन सहज बनाउने सम्पूर्ण आवश्यकताहरू आफ्नो आर्जनबाट सहजै पूरा गर्न सम्भव नहुने भएकाले सुगम व्याजदरमा ऋण सापटी प्रदान गरेर आत्मनिर्भर नागरिकमा रूपान्तरण गर्न सघाउने गर्दै आएको यो संस्थालाई पेशाकर्मी सबलीकरणको मूल आधार भन्दा अनुपयुक्त हुँदैन ।

निष्कर्ष एवं सुझावहरू

नेपालका पेशाकर्मीहरूको हकहितका लागि स्थापित विभिन्न संघ संस्थाहरू मध्येकै एक कर्मचारी सञ्चय कोष स्थापनाकालदेखि नै सञ्चयकर्ताहरूको हकहितका लागि प्रतिबद्ध भएर सेवामा तल्लिन वित्तीय संस्था हो । सीमित पूँजी एवं जनशक्तिका भरमा प्रारम्भ गरिएको यो संस्थाले वर्तमानसम्म आइपुग्दा भोगेका कठिनाई अर्थात् आरोह अवरोहहरूले नै आज पेशाकर्मीहरूको प्रमुख रोजाइमा परेको विश्वासी संस्थाको रूप लिने आधार तयार पारेका हुन् । निरन्तर रूपमा पेशाकर्मीहरूबाट बचत सङ्कलन गर्ने, सङ्कलित स्रोतलाई सुरक्षित, विश्वासी एवं प्रतिफलयुक्त क्षेत्रमा लगानी-परिचालन गरी प्राप्त प्रतिफल सञ्चयकर्ताहरूको सबलीकरण एवं सामाजिक सुरक्षण क्षेत्रमा पुऱ्याउनु नै यो संस्थाको मूल नीति हो । विविध पेशामा संलग्न भएर राष्ट्र एवं समाजको विकास रूपान्तरणको मार्ग खोल्न अग्रसर पेशाकर्मीहरूको भविष्य निधिको ग्यारेन्टी गरेर कोष सङ्कलन गर्ने र राष्ट्र निर्माण एवं उत्पादनशील क्षेत्रमा व्यवस्थापन गरी मुनाफा सहितको प्रतिफल दिएर सबलीकरणको आधार तयार पार्ने उद्देश्य अनुरूप विकासशील राष्ट्रहरूले अवलम्बन गरेको योगदानमा आधारित सञ्चय कोष व्यवस्थापन कार्यलाई नेपालमा पनि कार्यान्वयनमा ल्याउनका लागि नै कर्मचारी सञ्चय कोषको स्थापना र विकास गरिएको हो ।

पेशाकर्मीहरूको योगदान अर्थात् भविष्यनिधि समेतका लागि सञ्चित गर्न दिएको रकमलाई विविधीकरणको सिद्धान्त अनुरूप सुरक्षित र प्रतिफलयुक्त क्षेत्रमा लगानी गर्दै बढ्ने मूलभूत सिद्धान्त अनुरूप क्रियाशील कर्मचारी सञ्चय कोषले विकास ऋणपत्र सकारी ऋणपत्र, शेयर लगानी, बैंक मुद्दती, सञ्चयकर्ता हित कर्जा तथा सापटी प्रवाह, उद्योग, सडक, जलविद्युत, यातायात, शिक्षा, पर्यटन, स्वास्थ्य आदि राष्ट्रिय पूर्वाधार विकासका क्षेत्रहरू आदिमा स्रोत परि चालन अर्थात् लगानी गर्ने र नवीन क्षेत्रहरूको खोज पहिचानलाई निरन्तरता दिने काम पनि गर्दै आइरहेको छ । मुलुकको विकास-रूपान्तरणका लागि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने पेशाकर्मीहरूलाई गाह्रो अप्ठ्यारो पर्दा सघाउनेदेखि सुरक्षित आवास व्यवस्थापन कार्यमा साथ दिई स्थायित्वको अहसास गराई सबल नागरिकका रूपमा भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने बनाउनमा यस संस्थाले अहम भूमिका निर्वाह गरेको छ । समस्या निराकरणमा सघाउ पुऱ्याउनेदेखि दु:ख पीडाको सहयात्री बनेर मलहम लगाउने काम समेत गरिरहेको कर्मचारी सञ्चय कोषले अझै प्रभावकारी संस्थाका रूपमा पहिचान कायम गर्न केही निश्चित कदमहरू तर्फ ध्यान दिनु जरुरी देखिन्छ । जसलाई केही पक्षहरूको समीक्षात्मक विश्लेषणका आधारमा स्पष्ट गर्नु वाञ्छनीय हुनेछ ।

"कर्मचारी सञ्चय कोष आम सञ्चयकर्ताको सामाजिक सुरक्षा एवं आर्थिक लाभ उपलब्ध गराउन सधैँ कटिबद्ध छ" को उदघोष साथ कार्यक्षेत्रमा लागि परेको यस संस्थाले अवका दिनहरूमा "आम सञ्चयकर्ताको सबलीकरणदेखि नै साथ दिएर सामाजिक सुरक्षा एवं आर्थिक आत्मनिर्भरताको स्थितिमा पुऱ्याउने लक्ष्य अनुरूप कटिबद्ध छ" भन्ने उदघोष गरी क्रियाशीलता बढाउनु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

बदलिँदो समयक्रम एवं विज्ञान प्रविधिको उन्नति, विकासले गर्दा सम्पूर्ण विश्व नै साँघुरिएको अवस्थामा नेपाल जस्तो सामाजिक दायित्वयुक्त सामाजिक संरचनामा हुर्किएको मुलुकका सामाजिक मूल्य, मान्यता, प्रचलन, संस्कृति, परम्परा आदिलाई नजर अन्दाजगरेर बढ्ने प्रवृत्ति नयाँ पुस्तामा तीव्रता साथ बढी रहेको छ । आफ्ना सन्तानहरूलाई सकेसम्म सर्वोत्कृष्ट शिक्षादिक्षाको प्रबन्ध गरेर सबल, सक्षम र आत्मनिर्भर जनशक्तिका रूपमा स्थापित गर्ने चाहना राख्ने नेपालका पेशाकर्मीहरूले सन्तानको खुसी र उन्नतिका लागि जीवनकालको आर्जनदेखि भविष्यनिधिको सञ्चित रकम समेत खुसी साथ खर्च गर्ने प्रवृत्ति शतप्रतिशत नै विद्यमान छ। सन्तानको प्रगति उन्नतिको चाहना लिएर सम्पूर्ण पूँजी सहर्ष खर्च गर्न नहिच्किचाउने पेशाकर्मी एवं सञ्चयकर्ताहरू ज्येष्ठ नागरिकको दर्जामा पुग्दासम्ममा प्रगति पथमा बढी रहेका सन्तान एवं आफन्तबाटै उपेक्षित भएर कष्टकर अवस्थामा बाँच्न बाध्य भएका घटनाहरू दिन प्रतिदिन बढी रहेका छन् । यो क्रमलाई नियन्त्रण नगरी यही रफ्तारमा बढ्न दिएका खण्डमा ज्येष्ठ नागरिक व्यवस्थापन क्षेत्रमा भयावह अवस्था उत्पन्न हुने सम्भावना तडकारो रूपमै देखिइरहेको छ । यस्तो स्थिति र अवस्थामा व्यवस्थापनको उपाय खोज्न सहज होस् भनी सञ्चय कोषले सञ्चयकर्ताको कुल सञ्चिति र कम सेवा निवृत्तिकै चरणमा एकमुष्ट भुक्तानी नदिई बढीमा ९० प्रतिशतसम्म मात्र दिने र बाँकी रकमलाई आजीवन सुविधा कोष स्थापना गरेर व्यवस्थापन गर्ने, पेशाकर्मी सञ्चय कोष वा सुविधा कोषका रूपमा स्थापना गरेर व्यवस्थापन गर्ने र पेशाकर्मी सञ्चय कोष पेन्सन योजनाका रूपमा वितरण प्रयोग गरेर उपेक्षित जीवनमा सहारा दिने प्रबन्ध मिलाउनु उपयुक्त हुने छ ।

सम्पूर्ण विश्व नै वृहद् परिवार भइसकेको छ जस्ता आदर्शवादी भनाइ र वृहद् परिवारको सदस्य कहलिएको मानिसमा नयाँ र जागरुक पुस्ता स्वार्थी एवं स्वकेन्द्रित प्रवृत्तिको विकास हुने क्रम वृद्धिसँगै साँच्चिकै व्यस्ततापूर्ण जीवन नरोजी नहुने स्थिति सामना गर्न बाध्य हुने परि स्थिति आम विषय जस्तै बन्न थालेको छ । पद, प्रतिष्ठा, नाम कमाउने ध्याउन्नदेखि नयाँ काम गर्ने इच्छा एवं सक्षम र सबल बन्ने चाहनाले गर्दा नयाँ पुस्तालाई कतिपय अवस्थामा जन्मदाताहरूको रेखदेख हेर विचार गर्नै नसक्ने स्थितिमा पनि पुऱ्याइरहेको छ । बाबु आमाबाट टाढा रहेर परिस्थितिसँग जुधिरहेका सन्तानहरूले क्रमिक रूपमा पठाइरहने धनराशीदेखि आफ्नो साँचो मुचो, भविष्यनिधिसम्मबाट सञ्चित रकम बैंक तथा वित्तीय संस्थामा खाता खोलेर जम्मा गरेका-कारोवार गरेर गर्जो टारिरहेका ज्येष्ठ नागरिकहरूले संसार छाडेर जाँदा पनि आफ्ना खाताहरूमा केही रकम मौजदात रहनु आम विषय जस्तो हुनेक्रम बढ्दो मात्रामा देखिँदै आएको छ । हाम्रो बैंकिङ प्रणालीको बोझिलो प्रबन्ध, व्यवस्थापन कार्य एवं नीति नियमले गर्दा त्यस्ता खाताका उत्तराधिकारीहरूले उक्त रकम प्राप्तिका लागि सामना गर्नु पर्ने झन्झट एवं लामो प्रक्रियाले गर्दा केही हजारको रकम छाड्न सहज मान्ने प्रवृत्ति आजको पुस्तामा बढ्दै गएको यथार्थको उदाहरण म स्वयं पनि हो । काठमाडौँ स्थित त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुरमा प्राध्यापन गर्ने मैले रूपन्देहीको कुनै बैंकमा रहेको मेरी माताका नामको खातामा बचेको केही हजारको रकम उहाँको परमधाम गमनपछि उत्तराधिकारीका हैसियतले प्राप्त गर्न अनुरोध गर्दा बैंक व्यवस्थापनले सुझाएका

प्रक्रिया पूरा गर्न भन्दा छाड्नु सहज हुने महसुस गरेर छाडेको घटना धेरै पुरानो पनि भएको छैन । व्यस्तता उन्मुख आजको समयमा धेरै त्यस्ता ज्येष्ठ नागरिकहरूका खातामा केही हजारका दरले रकम बैंकमै रहने र फ्रिज भएर रहने प्रवृत्ति बढ्दो मात्रामा देखिँदै आएको छ । त्यस्तो डोरमेन्ट अर्थात् निस्क्रिय वा चलनमा नरहेका खाताहरू आज हरेक बैंकहरूमा निकै भइसकेका छन् जहाँ रहेको सानो सानो रकम एकत्रित गरेका खण्डमा ठूलो धनराशी पुग्दछ । ज्येष्ठ नागरिकहरूको व्यवस्थापनका लागि भर्खरै मात्र सोच राख्न थालिएको हाम्रो जस्तो मुलुकमा कर्मचारी सञ्चय कोषले राज्य संयन्त्रसँग सम्झौता गरेर निस्क्रिय वा चलन चल्तिमा नरहेका खाताहरूको विवरण माग्न लगाउने र त्यसमा रहेको रकम एकत्रित गरेर ज्येष्ठ नागरिक व्यवस्थापन कोष, ज्येष्ठ नागरिक उद्धार सहयोग कोष आदि नामले कोष खडा गर्न पहल गरेका खण्डमा मानवीयतामूलक कार्यको थालनी हुने विश्वास लिएको छु । विश्वजगत्मा नै प्रशंसा योग्य ठहरिने पुनित कार्यतर्फ कर्मचारी सञ्चय कोष व्यवस्थापनको ध्यान आकृष्ट होस् भन्ने अनुरोध गर्दछ ।

कर्मचारी सञ्चय कोषका सञ्चयकर्ताहरूको सञ्चितिलाई लगानी गरेर नाफा कमाउने, प्रतिफल आर्जन गर्ने संघ संस्था बैंक एवं वित्तीय संस्थाहरू, उद्योग धन्दा एवं व्यवसायिक प्रतिष्ठानहरूलाई प्रक्रिया थाल्दादेखि प्रतिफल प्राप्त गर्दासम्म नै सानो अंश ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी कोषका लागि दिनु पर्ने कानूनी आधार बनाउने, वित्तीय एवं व्यवसायिक संस्थाहरूले सामाजिक दायित्व शीर्षकमा खर्च गर्ने पर्ने रकमको केही अंश त्यसमा राख्ने प्रबन्ध गर्नु पनि वाञ्छनीय हुने छ । यस बाहेक पेशाकर्मीले निवृत्त भएर आफ्नो सञ्चिति लिने क्रममा न्यून अर्थात् सानो रकम उक्त कोषका लागि छाड्नु पर्ने दिनु पर्ने व्यवस्था गर्न सकेका खण्डमा पनि ज्येष्ठ नागरिक व्यवस्थापन कोषका लागि ठूलो योगदान हुन पुग्दछ । केही अप्ठ्यारो जस्तो लागे तापनि हाम्रो जस्तो देशमा यस तर्फ अब पहल नगरी नहुने यथार्थ देखिइरहेको स्थितिमा उल्लेखित प्रबन्धतर्फ लागेर ज्येष्ठ नागरिकहरूप्रति पनि कोष जिम्मेवार रहेको प्रस्ट पार्नु वाञ्छनीय देख्दछु । त्यसैले अबका दिनहरूमा थप नीति निर्धारण गर्दा कोष व्यवस्थापनको ध्यान यस तर्फ पनि पुगोस् भन्ने अनुरोधात्मक चाहना कामना प्रकट गर्दछु ।

सन्तानहरूको लालन पालन, शिक्षादिक्षा एवं चरित्र निर्माणमा आफ्नो सम्पूर्ण शक्ति र क्षमता लगाउने मानसिकतामा हुर्किएको वर्तमान नेपाली समाजमा क्रियाशील पेशाकर्मीहरूले भविष्यनिधिको रूपमा कोषमा जम्मा गरेको रकम समेत सेवा अवधिमै विशेष सापटी, शैक्षिक सापटी कर्जा आदि आदि शीर्षकमा निकाल्ने र सन्तानहरूको शिक्षादिक्षा-चरित्र निर्माणदेखि सहज जीवन यापनमा खर्च गरिसक्ने प्रवृत्ति आम भइसकेको छ । जसले गर्दा सेवा निवृत्त हुँदा खाली हात भएर निवृत्त जीवन कष्टकर हुने परिस्थितिको सामना गर्न बाध्य हुने प्रवृत्ति पनि बढ्दो छ । यस्तो स्थिति अन्तका लागि कोषले सेवा अवधिमा सबै रकम सापटी, ऋण शीर्षकमा नदिएर निवृत्त कर्मचारी कल्याण कोष समेतको सोच अनुरूप हरेक सञ्चयकर्ताको सानो अर्थात् न्यून रकम लगानी गरी सेवा निवृत्त कर्मचारीको हकहितमा ध्यान दिने नीति निर्माणका लागि ध्यान केन्द्रित होस् भनी अनुरोध गर्दछ ।

सेवारत पेशाकर्मीहरूको औषधि उपचार-बिमा तर्फ थालिएको पहल-योजनालाई व्यवस्थित बनाएर विभिन्न अस्पतालहरू एवं बिमा कम्पनी बिच सम्झौता गराई पेशाकर्मीहरूलाई बिमाको निस्सा समेत रहेको परिचय पत्र वितरण गर्ने र निर्धारित अस्पतालमा पुगेर स्वास्थ्य उपचार गराउँदा पैसाको जोहो गर्नै नपर्ने प्रबन्ध मिलाएर अस्पतालले नै बिमा कम्पनी मार्फत भुक्तानी पाउने व्यवस्थाका लागि

पहल थालिहाल्न कोषको ध्यानकेन्द्रित भएमा उपलब्धिमूलक हुनेछ ।

विविध परिस्थिति-भवितव्य आदिले गर्दा कतिपय पेशाकर्मीहरूको अकाल मृत्यु भएर ससाना सन्तानहरू विचल्लीमा परेको, शिक्षादिक्षा समेतको उचित प्रबन्ध हुन नसकेको जस्ता विषय र कुरा पनि देख्न सुन्नमा आइरहेका छन् । त्यस्ता समस्या निराकरणमा सघाउ पुऱ्याउनका लागि दिवङ्गत कर्मचारीले पाउने उपदानदेखि बिमासम्मको सम्पूर्ण रकम नाबालक सन्तानहरू सावालक नहुँदासम्म हकवालालाई एकमुष्ट भुक्तानी नगरी कोषमा नै जम्मा गरेर पारिवारिक निवृत्तिभरण एवं शिक्षादिक्षाका लागि प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

सापटी सुविधाहरु

विशेष सापटी

- सञ्चय कोष रकमको सुरक्षणमा ८० प्रतिशतसम्म रकम सापटीको रुपमा उपयोग गर्न सकिने ।
- २ वर्ष नियमित कोष कट्टी गरेका सञ्चयकर्ता यो सापटीका लागि योग्य हुने ।
- प्रत्येक एक वर्षमा पुनः सापटी लिन सकिने ।
- अनलाइनमार्फत् पनि सापटी माग गर्न सकिने ।

सञ्चयकर्ता घर मर्मत सापटी

- १ वर्षसम्म नियमित सञ्चय कोष कट्टी गरेका सञ्चयकर्तालाई घर मर्मतको लागि प्रदान गरिने ।
- धितो मूल्याङ्कनमा नबढ्ने गरी ५ वर्षको तलबमान वा २५ लाखमा जुन कम हन्छ सो रकम । घर सापटी लिएकाको हकमा २.५ वर्षको तलबमान वा १२ लाख ५० हजार सम्म ।
- कर्जा अवधि अधिकतम १० वर्षसम्म हुने ।
- कम्तीमा २ वर्ष सेवा अवधि बाँकी भएको हुनु पर्ने ।

अनलाइन विशेष सापटी

- सञ्चयकर्ताले कोषकट्टी रकमको ८० प्रतिशतसम्म विशेष सापटी प्राप्त गर्न सक्ने ।
- आफ्नो कार्यालयको Office KYC तथा आफ्नो व्यक्तिगत KYC विवरण अनिवार्य रूपमा अद्यावधिक रहेको हुनुपर्ने
- कोषको वेबसाईट www.epf.org.np मा गएर Individual Login गरी Online System बाट आवेदन दिन सक्ने ।
- आवेदन दिंदा सञ्चयकर्ता स्वयम्ले तोकिए बमोजिमको सापटी आवेदन फाराम भरी आफ्नो कार्यालय प्रमुखबाट प्रमाणित गराई Scanned copy JPEG format मा upload गर्नुपर्ने ।
- आवेदन फाराम कोषको वेबसाइटको Resources section मा रहेको Form download बाट प्राप्त गर्न सकिने ।
- न्यूनतम २० हजार वा सो भन्दा माथि सापटी लिन सकिने ।

एक्काइसौं शताब्दीमा निवृत्त जीवन सुरक्षा

प्रा.डा. अच्युत वाग्ले*

निवृत्त जीवन सुरक्षा (OLD age security or pension) कल्याणकारी राज्यको एउटा महत्वपूर्ण अवयवका रुपमा स्थापित भइसकेको छ । आफ्नो जीवनको क्रियाशील उमेरभर काम गरे पछि वृद्ध र अशक्त हुँदै गएपछि आफ्नो गाँसबास र औषधि उपचारका लागि चिन्ता गर्नु नपरोस भनेर राज्यहरुले निवृत्तिभरण अथवा पेन्सन योजनाहरु सञ्चालन गरिरहेका छन् । १९ औं शताब्दीको अन्त्यतिर खासगरी प्रहरी र रेल सेवाका कर्मचारीहरुका लागि युरोप र अमेरिकामा छुटपुट शुरु गरिएको यस्तो पेन्सनको सुविधा क्रमशः बैंकिङ, निजामती र निजी क्षेत्रका ठूला कम्पनीहरुले समेत अभ्यासमा ल्याएका हुन् ।

यसका दर्जनौ मोडेलहरु अहिले संसारभरी अभ्यासमा छन् । नेपालमा पनि सरकारी वा स्थायी जागिर खाने मुख्य आकर्षण 'पेन्सन पाक्ने' शर्त हो । समग्रमा यी मोडेलहरुलाई चारवटा कोटीमा बाँड्न सकिन्छ । एक, निश्चित लाभ (defined benefit) पेन्सन योजना जस अनुसार सेवा अवधि र तपाईंले छोड्दा वा अवकाश लिँदाको तलबलाई कुनै खास सूत्रले गणना गरेर रकम दिने योजना । दुई, निश्चित योगदान (defined contribution) योजना हो । यसमा आफ्नो कमाईको निश्चित रकम कर्मचारीहरु आफैंले सेवानिवृत्ति कोषमा योगदान (pay as you go) गर्दै जान्छन् र त्यही अनुपातमा जागिर छोड्दा नियमानुसार निवृत्तिभरण वा उपदान पाउँछन् । सामान्यतः यसरी योगदान गरिने रकमको कर तिर्नु नपर्ने र भुक्तानी पाउन शुरु गरेपछि त्यो रकम मुद्रस्फीतिको दरको हाराहारी वृद्धि हुने प्रचलन छ । तीन, नागरिकले आफ्नो क्रियाशील उमेरमा आफ्नो कमाइबाट तिरेको करको अनुपातमा बुढेसकालमा, निश्चित उमेर कटेपछि सबैले पेन्सन पाउने (universal pension) योजनाहरु छन् । र, चौथो सबै नागरिकले खास उमेर पछि जीवन निर्वाहमा सहयोग पुग्नेगरी समाजिक सुरक्षा बापतको रकम भुक्तानी पाउँछन् । सबैका लागि स्वस्थ्य बीमा आदि कार्यक्रमहरुलाई पनि पेन्सन योजनाकै अंशका रुपमा हेर्ने गरिएको छ । भुक्तानीका दृष्टिले पनि धेरै प्रकारका अभ्यासहरु छन् । सेवा निवृत्त भएको अर्को महिनादेखि मासिक पेन्सन पाउने, निवृत्त हुँदा एकमुष्ठ रकम उपदान आदि नाममा पाउने र निवृत्त हुँदा नै केही वर्षको रकम एकमुष्ठ लिन पाउने र तोकिएको वर्ष व्यतित भएपछि फेरि नियमित पेन्सन पाउने आदि फरक फरक मुलुक वा एकै मुलुकभित्र पनि फरक रोजगारदाताहरुका फरक फरक अभ्यासहरु प्रचलनमा छन् ।

तथापि पेन्सन अर्थतन्त्रको आकार ठूलो छ । अगर्नाइजेन फर इकोनोमिक कोअपरेशन एण्ड डेभेलपमेण्ट (OECD) ले प्रकाशित गरेको एक प्रतिवेदनमा भनिएको छः

'भविष्यको निवृत्तिभरण लाभहरू सुनिश्चित गर्न संसारका सेवानिवृत्ति बचत योजनाहरूमा पर्याप्त सम्पत्तिहरू जम्मा भएको छ । सन् २०२० को

* प्राध्यापक, काठमाडौ विश्वविद्यालय ।

अन्त्य सम्ममा विश्वभर पेन्सन सम्पत्ति अघिल्लो वर्षको तुलनामा ११ प्रतिशतले बढेर ५६ ट्रिलियन अमेरिकी डलर नाघेको छ । विभिन्न देशहरूले सेवानिवृत्तिको लागि बचत गर्न फरक उपकरणहरु पनि प्रयोगमा ल्याएका छन् उदाहरणहका लागि बीमा कम्पनीहरूका पेन्सन बीमा सम्झौता (डेनमार्क र फ्रान्स) वा संयुक्त राज्य अमेरिकाका बैंक वा इन्भेष्टमेण्ट कम्पनीहरूद्वारा व्यक्तिगत सेवानिवृत्ति खाता(IRA) मार्फत् प्रदान गरिने सेवा आदि ।'

यो पृष्ठभूमिपछि, के पनि प्रष्ट्याउँ भने यो संक्षिप्त आलेख शोधपत्र वा खोजपत्र होइन । यी विविध मोडेल वृहत्तर आयामहरुको यहाँ पर्याप्त विश्लेषण सम्भव छैन । यसर्थ,यो लेखले एक्काइसौं शताब्दीमा अहिलेसम्म अभ्यासमा रहेका निवृत्त जीवन सुरक्षाका आयामहरुमा देखिएका केही टड्कारा पक्षहरुमाथि मात्र चर्चा गर्ने प्रयास गरेको छ ।

एक्काइसौं शताब्दीका फेरिँदा आयाम

बीसौं शताब्दीको अन्त्य र एक्काइसौं शताब्दीका बितेका दुई दशकमा विश्वको जनसाङ्ख्यिक भूगोल, रोजगारीको प्रकृति र रोजगार एवम् रोजगारदाता बीचको श्रम सम्बन्धमा तात्विक परिवर्तनहरु आएका छन् । भूमण्डलीकरण तथा उदारीकरणको लहर, सामाजिक कल्याण र सामाजिक सुरक्षामा राज्यको भूमिका र यसको अपेक्षित प्राथमिकता र पेन्सन र सामाजिक सुरक्षामा राज्यले खर्च गर्ने क्षमता आदि पक्षमा पनि उत्तिकै रुपान्तरणकारी परिवर्तनहरु देखिएका छन् । त्यस्तै परिवर्तन सार्वजनिक र निजी संस्थाहरुको नीतिगत एवम् संस्थागत परिवर्तनहरु पनि निवृत्तजीवन सुरक्षाका उत्पादन, प्रवाह र पहुँचका निर्धारक तत्वहरु बन्दै गएका छन् ।

खासगरी रोजगार व्यक्तिको योगदानसँग कुनै सरोकार नरहनेगरी राज्य कोषबाट जीवनभर पेन्सन पाउने प्रणालीले कमजोर राजश्व आयको आधार भएका अर्थतन्त्र भएका मुलुकका सरकारहरुलाई खर्च धान्न मुस्किल पर्दै गएको छ । र, यस्तो पेन्सन पद्दतिलाई रुपान्तरण गर्ने अनेकौं सफल-असफल प्रयासहरु भएका छन् । उदाहरणका रुपमा भारत सरकारले हालै घोषणा गरेको सैनिक भर्ना सम्बन्धी 'अग्निपथ योजना' लाई लिन सकिन्छ । यसले भारतमा मात्र होइन नेपालबाट हुने 'गोर्खा भर्ती'का कारण यहाँ पनि ठूलै चर्चा र वादविवाद निम्त्याएको छ ।

यो योजना अन्तर्गत भारतीय सेनामा युवाहरुलाई ४ वर्षका लागि भर्ना गरिनेछ तीमध्ये २५ प्रतिशत मात्रै सैनिक (स्थल, जल र वायु) सेवामा स्थायी हुनेछन् । यसको एउटा प्रमुख उद्देश्य सरकारले गर्ने निवृत्तिभरण भुक्तानी रकमलाई घटाउने हो र यसरी बचत हुने र कम त्यहाँका सशस्त्र बलहरुलाई आधुनिकीकरण गर्न आवश्यक पुँजीगत खर्चका रुपमा लगानी गर्ने योजना छ ।

उदाहरणका लागि, भारतको आर्थिक वर्ष २०२२-२०२३ को केन्द्रीय बजेटमा, सरकारले ५७ खर्ब ५० अर्ब भारु रक्षा बजेटको रूपमा विनियो जित छ । यो ५७ खर्ब ५० अर्ब भारुको रक्षा बजेट मध्ये, पेन्सनको अंश मात्रै कुल बजेटको २५ प्रतिशत अथवा ११ खर्ब ९० अर्ब भारतीय रुपैयाँ छ । भारतको सैनिक सेवाबाट मात्रै प्रत्येक वर्ष ५० हजार पेन्सन पाउनेहरु थपिन्छन् । त्यहाँ गरिएको एक अध्ययनले १७ वर्षमा पेन्सन पाक्ने गरी भर्ना गरिएको एक सिपाहीको दाँजोमा प्रति सिपाही साँढे एघार करोड लागत कम हुने अनुमान गरेको छ । यसरी ४ वर्षे अवधिका लागि भर्ना हुने 'अग्नीवीर' दर्जा दिइएको सिपाहीले अहिलेलाई मासिक ३० हजार भारु तलब पाउँछ । त्यसमध्ये ३० प्रतिशत सरकारले नै कटाएर राख्छ र ४ वर्ष पछि जम्माजम्मी एकमुष्ठ ११ लाख रुपैयाँ दिएर घर पठाउँछ ।

नेपालकै हकमा कुरा गर्ने हो भने पनि, निजामती, सैनिक, प्रहरी र शिक्षक गरी अहिले नेपालमा २ लाख ८३ हजार पेन्सनपट्टाधारी छन् । यसमध्ये सबभन्दा ठूलो संख्या ९२ हजार ८८५ सेना,

त्यसपछि ८० हजार ५८४ निजामती ५८ हजार ३९८ प्रहरी र ५१ हजार ३०८ सरकारी शिक्षकहरु छन् (यो संख्या सम्पूर्ण नेपालको जनसंख्याको एक प्रतिशतभन्दा कम हो) । उनीहरुका लागि चालु आर्थिक वर्षको बजेटले १ खर्ब ५ अर्ब ४५ करोड ६३ लाख रुपैंयाँ पेन्सन/उपदान प्रकृतिका भुक्तानीमा र १ खर्ब ३१ अर्ब ८९ करोड ६० लाख रुपैयाँ सामाजिक सुरक्षा भत्ता गरी २ खर्ब ३७ अर्ब भुक्तानीका लागि विनियोजन गरेको छ । कुल प्रस्तावित रु. १४ खर्ब राजश्व अनुमानको १७ प्रतिशत हो भने प्रस्तावित ३ खर्ब ८० अर्ब पूँजीगत खर्चको ६२ प्रतिशतभन्दा बढी हो ।

संस्थागत संरचना

नेपालका रोजगारहरुको कल्याणमा रकम सञ्चित एवम् परिचालन गर्ने दुई पुराना कोषहरु, कर्मचारी सञ्चय कोष र नागरिक लगानी कोषमा जम्मा गर्ने रकम र त्यसको पद्दति एवम् प्रकृतिको सार्वजनिक क्षेत्रको रो जगार व्यक्तिले अवकाश पछि पाउने लाभको मात्रा वा प्रकृतिसँग कुनै सरोकार छैन ।

संसारभरि नै औसत आयु उल्लेख्य रुपले बढेको छ । तर त्यही अनुपातमा सेवाबाट अवकाशको उमेर बढेको छैन । उदाहरणका लागि औसत आयु ८३ वर्ष हाराहारी भएका हङकङ र जापान जस्ता मुलुकमा पनि अवकाशको उमेर ६५ वर्ष मात्र छ । अथवा पेन्सनधारीलाई औसत १७-१८ वर्ष राज्यले भुक्तानी दिइरहनु पर्छ । नेपालको औसत आयु सन् १९६० मा साँढे ३५ वर्ष रहेकोमा सन् २०२० मा ७१ वर्ष पुगेको छ । सामान्यत: ५८ वर्षलाई अवकाश उमेर मान्ने हो भने औसतमा १३ वर्षसम्म राज्यले पेन्सन दिइरहनु पर्छ ।

'पेन्सन फण्ड'कै अवधारणामा सामाजिक सुरक्षा कोषको स्थापना भएको ४ वर्ष भएको छ । योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४ र यसको सञ्चालन कार्यविधि, २०७५ जारी भएपछि श्रमिकको योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कार्यान्वयन गर्ने यसको उद्देश्य छ । विशेष गरी अनौपचारिक क्षेत्रलाई लक्षित गरी कार्यक्रम र आफ्ना सेवा उत्पादनहरु डिजाइन गरेको देखिने यो कोषले औषधि उपचार तथा स्वास्थ्य सुरक्षा योजना, मातृत्व सुरक्षा योजना, दुर्घटना सुरक्षा योजना, अशक्तता सुरक्षा योजना, वृद्ध अवस्था सुरक्षा योजना, आश्रित परिवार सुरक्षा योजना, बेरोजगार सहायता योजनाका अतिरिक्त कोषले तोकेका अन्य सामाजिक सुरक्षा योजना सञ्चालन गरिरहेको छ ।

तथापि, यसका नीतिगत र सञ्चालनगत अन्यौल कायमै रहेको देखिन्छ । यो कोष र पुराना दुई उल्लिखित कोषहरुबीच अस्वभाविक प्रतिस्पर्धा भइरहेको जस्तो पनि देखिएको छ । सेवा-उत्पादनहरुको विविधीकरण र सेवा प्रदायकका भौगोलिक क्षेत्रहरुको विस्तारमा कम ध्यान गएको र परम्परागत बजारकै साँघुरो घेरामा प्रतिस्पर्धा भइरहेको छ ।

नेपालमा पेन्सन फण्डहरुको संस्थागत विकासको आरम्भ नै हुन सकेको छैन भन्दा अत्युक्ति हुँदैन । यो कमजोरीका तीनवटा प्रमुख पक्षहरु छन् । पहिलो, संसारका असल अभ्यासहरुलाई आत्मसात् गरेर निजी लगानी विविध प्रकृतिका खोजमूलक उत्पादनहरु बजारमा ल्याउने गरी पेन्सन फण्डहरु स्थापना गर्ने राज्यको सोच कहिल्यै पलाएन र त्यस अनुरुप ऐन नियमहरु तर्जुमा हुन सकेन । संसारका सबभन्दा बढी प्रति व्यक्ति पेन्सन एसेट भएका अमेरिका र अष्ट्रेलियाको अनुभवबाट नेपालले केही पनि सिकेन । दोस्रो, नेपालमा पेन्सन फण्ड र अन्य सामाजिक सुरक्षा कोषको व्यवस्थापन र प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक जनशक्तिको सर्वथा अभाव छ । विश्वविद्यालय शिक्षामा यस विषयलाई समेत समावेश गरेर अध्ययन अध्यापन गराउन सकिएको छैन । त्यसैले सामान्य डिग्री लिएकाहरुले अलिअलि अनुभवबाट सिक्दै जाने बाहेक आधुनिक लाभ-जोखिम व्यवस्थापन र आन्तरिक प्रतिलब्धि दरहरुको विश्लेषणको पक्ष

अत्यन्तै कमजोर छ । यसले भएका तीनवटै कोषका दैनन्दिन प्रशासन र परम्परागत लगानी त धानिएको छ तर तिनको रणनीतिक विस्तारका लागि आवश्यक सैद्धान्तिक ज्ञान र व्यवहारिक शीप दुवैको अभाव देखिएको छ । तेस्रो, आम जनतामा जीवन पद्दति योजना (life style planning) बारेको महत्व र लाभ बारेको सचेतना असाध्यै कमजोर छ । त्यसैले नयाँ कम्पनीहरु आएर तिनले उत्पादन र अवसरहरु उपलब्ध गराउँदा पनि उनीहरुलाई पेन्सन योजनाहरुमा आवद्ध गर्ने चुनौती ठूलै देखिन्छ ।

आर्थिक अवधारणाहरुको द्रुत परिवर्तन

आर्थिक उदारीकरण र भूमण्डलीकरणको लहरसँगै पेन्सनको अवधारणामा पनि नाटकीय परिवर्तन आएको छ । सेवा निवृत्तिपछि पेन्सन र सामाजिक सुरक्षका अन्य उपकरणहरु यसरी बलशाली रुपमा संस्थागत हुनमा ट्रेड युनियनहरुको ऐतिहासिक भूमिका र योगदान छ । पेन्सन खर्चको लाभ सरकार वा रोजगार दाताले नै व्यहोर्नु पर्छ भन्ने अवधारणामा अहिलेसम्म यो 'व्यवसाय' निरन्तर भएको छ । र, कर्मचारी स्थायी गर्नुपर्ने वाध्यतासँगै रोजगारदाताहरुमा पेन्सनको दायित्व स्वतः थपिने गरेको छ । तर,पछिल्लो समय एकातर्फ, आपूर्ति पक्षमा, संसारभर नै रोजगारदाताहरुलाई दिइने 'हायर एण्ड फायर'को अधिकारमा उल्लेख्य बढोत्तरी भएको छ । नेपालमा पनि नयाँ श्रम ऐन २०७४ ले यो अधिकार (मात्रामा विवाद होला) सैद्धान्तिक रुपले रोजगारदाताहरुलाई दिएको छ । माग पक्षमा पनि श्रमिक-कर्मचारीहरु लामो समयसम्म एउटै कम्पनी वा पेशामा स्थायी भएर बस्नुभन्दा अवसर पाउनासाथ नयाँ रोजगारी अवलम्बन गर्ने अभ्यास संसार भरि नै बढेको छ । तर, रोजगारीको यस्तो अस्थिरता हुँदा पनि वृद्ध उमेरमा सामाजिक सुरक्षाको कवच भने भइरहोस् भन्ने अपेक्षा पनि रहने गरेको छ । अपेक्षामा आएको यो परिवर्तनलाई खोज अनुसन्धानले धेरै समेटेका छैनन् । ट्रेड युनियनहरु मार्फत् कल्याणकारी मागहरु सम्बोधन गराउने शैलीमा पनि परिवर्तन आएको छ ।

सनातन अर्थमा अनौपचारिक अर्थतन्त्र भनेको अविकसित, परम्परागत र सामान्यतः कृषि आदि क्षेत्रलाई बुझिन्थ्यो । अहिले अत्याधुनिक प्रविधिमा एक्लै, घरमै बसेर (सफ्टवेयर आदि बनाउने र गहन वैज्ञानिक अनुसन्धान) गर्ने काममा उल्लेख्य बढोत्तरी भएको छ । कोभिड-१९ को महामारी पछि टुक्रे काम घरैबाट गर्दा पनि उल्लेख्य आम्दानी गर्ने मानिसहरुको संख्या बढेको छ । संसारभर 'गिग इकोनोमी'को महत्व र औचित्यमाथि नयाँ शीराबाट बहस भइरहेको छ । गिग इकोनोमी एउटा स्वतन्त्र बजार प्रणाली हो जसमा रोजगारीका अस्थायी अवसरहरू सनातन लेनदेन भइरहन्छन् । रोजगारदाताहरूले छोटो अवधि (केही महिना)को प्रतिबद्धता भएका स्वतन्त्र कामदारहरू राख्दछन् । "गिग"को शाब्दिक अर्थ नै छोटो अवधिको काम हो । त्यस्तै, 'आउटसोर्सिङ' र 'अफशोर' रोजगारीहरुमा पनि दीर्घकालीन रोजगारीको अपेक्षा गरिँदैन ।

यस्ता बदलिँदो प्रकृतिका आर्थिक क्रियाकलापहरुमा अहिले नै सकेसम्म बढी कमाउने र भविष्यमा पेन्सन पाउने आशमा आफूलाई स्थायी कर्मचारीका रुपमा चेतनाको बन्धक बनाई नराख्ने परिपाटी आम भएको छ । यस्तो परिस्थितिबीच निवृत्तजीवन सुरक्षाका संस्थागत संरचना, उत्पादनहरुको विकास र सञ्चालनहरुलाई पनि समयसापेक्ष दृष्टिले पुनर्संगठित गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

अन्त्यमा,

नेपालका सन्दर्भमा निवृत्त जीवन सुरक्षालाई कसरी विस्तार गर्न र जनउपयोगी बनाउन सकिन्छ भन्ने प्रश्नमा नै केन्द्रित हुनु आवश्यक छ । विश्व बैंक लगायतले नेपालको पेन्सन

सुधारका लागि आवश्यक कदमहरु सुझाएका छन् । नेपाल आफैंले यसमाथि कुनै गहन अध्ययन गरेको जानकारी छैन । सन् २०१२ मा सामाजिक सुरक्षा भत्ता कर्यक्रमको एउटा समीक्षा राष्ट्रिय योजना आयोगले गरेको थियो । तर पेन्सन बजारको समग्र अध्ययन भएको छैन । निजी पेन्सन फण्डहरुलाई सञ्चालन अनुमति दिने र समग्र व्यवसायलाई नै नियमन गर्ने संयन्त्र र कानून बन्न ढिला भइसकेको छ । भएका संस्थाहरुको व्यवसाय विविधीकरण गर्ने सम्भावनाहरु पनि आशलाग्दा छन् । त्यसतर्फ नीति निर्माण तहको खासै ध्यान गएको देखिँदैन ।

अहिले नेपाल संघीय संरचनामा गएपछि विभिन्न तहका सरकार र संस्थाहरुले लागू गर्ने पेन्सन नीतिहरुका सम्भावित पक्षहरुबारे राष्ट्रिय बहसको आवश्यकता छ । विभिन्न शीर्षकमा सरकारले उपलब्ध गराउने (fragmanted) सामाजिक सुरक्षा सुविधाहरुलाई एकीकृत र समन्वय गरेर त्यसलाई संगठित पेन्सन फण्डको अवधारणमा सञ्चालन गर्दा त्यसबाट जनताले पाउने लाभ अधिक हुन्छ । ती फण्डहरु लगानीका माध्यम बन्छन् र त्यसबाट आउने प्रतिफल सोझै हुने नगद हस्तान्तरणभन्दा धेरै आकर्षक हुन्छन् । अहिले कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष, बीमा कम्पनी आदिले गरिरहेको शैलीको व्यवसायले राष्ट्रिय बचतमा पुऱ्याएको योगदान सायद सबभन्दा महत्वपूर्ण हो । तर, यस्ता ठूला संस्थाहरुबाटै भगिनी कम्पनीका रुपमा पेन्सन फण्डहरु जन्माउन सक्ने हो भने पनि मुलुकले थप लाभ लिन सक्छ । जनशक्ति उत्पादन र क्षमता विकास थप अपरिहार्य पाटा हुन् ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- OECD (2021), Pension Markets in Focus 2021, www.oecd.org/finance/pensionmarketsinfocus.htm
- The Indian Express, New Delhi edition, जुन १५, २०२२ ।
- स्रोत, निवृत्तिभरण व्यवस्थापन कार्यालय, नेपाल सरकार ।
- आर्थिक वर्ष २०७९-८० को बजेट वक्तव्य, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय ।

❑❑❑

सरल चक्रकर्जा

- **१ वर्षसम्म नियमित सञ्चय कोष कट्टी गरेका सञ्चयकर्ता यो सापटीका लागि योग्य हुने ।**
- **सञ्चयकर्ताको शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, सामाजिक कार्य लगायतका भैपरी आवश्यकता पूरा गर्ने उद्देश्यका लागि यो कर्जा कार्यक्रम रहेको छ ।**
- **घर जग्गा धितोको आधारमा प्रदान गरिने**
- **धितो मूल्याङ्कनमा नबढ्ने गरी सापटीको अधिकतम सीमा ३० लाख र न्यूनतम सीमा ५ लाख रहेको ।**
- **सापटी चुक्ता गर्ने अवधि अधिकतम ५ वर्षको हुने ।**
- **हाललाई उपत्यकाभित्रका घरसापटी लागू भएका क्षेत्रमा मात्र उपलब्ध हुने ।**
- **कम्तीमा २ वर्ष सेवा अवधि बाँकी भएको हुनु पर्ने ।**

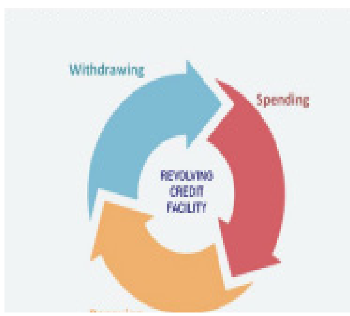

सहकारीको नियमन र प्रवर्द्धनका सवालहरु

गोपीनाथ मैनाली*

विषय प्रवेश

कुनै पनि संस्था सञ्चालनका निश्चित आधार हुने गर्दछन् । सम्वद्ध विषयमा भएको अवधारणा विकास, अवधारणाले स्थापित गरेका सिद्धान्त र मान्यताहरु संस्था सञ्चालनका सैद्धान्तिक आधार हुन् । सिद्धान्तमा भएका कुरालाई बाध्यकारी बनाइ संस्थाहरुलाई नियमित गर्न त्यस सम्बन्धी कानूनको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । आवश्यकताका आधारमा कानूनको व्याख्या र विश्लेषण पनि गरिन्छ । समयको अन्तरालमा कानूनलाई परिमार्जन र परिवर्तन पनि गरिन्छ। किनकी संस्थाहरु समय र समाज निरपेक्ष रहँदैनन्, गतिशील हुन्छन् ।

सहकारी नियमन र प्रर्वद्धनका विषयमा प्रवेश गर्नुअघि सहकारी नै के हो भन्नेमा छोटो प्रकाश पार्नु उचित हुन्छ। संयुक्त स्वामित्व र प्रजातान्त्रिक नियन्त्रणमा रहने उद्यमको माध्यमबाट समान आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक आवश्यकता एवम् आकाङक्षा पूरा गर्न स्वेच्छाले एकतावद्ध व्यक्तिहरुबाट स्थापित सङ्गठन सहकारी हो । सदस्यहरु आफ्ना लागि आफैं गर्न सहकारीमा आवद्ध भएका हुन्छन्, त्यसैले यो सदस्य व्यवसाय हो । आर्थिक व्यवसाय र उद्यमहरु व्यक्तिगत, कम्पनीका रुपमा र सामूहिक हितका लागि गर्न सकिन्छ । वैयक्तिक उद्यमशिलता र कम्पनीका बजारवादी सिद्धान्तबाट सहकारी व्यवसाय पृथक भई सामूहिक हित र समान आवश्यकता पूरा गर्न केन्द्रित हुन्छ । आत्मसहयोग, स्वयम् जवाफदेहिता, लोकतान्त्रिक व्यवस्थापन, समानता, न्याय र ऐक्यवद्धता जस्ता मूल्यहरु सहकारी व्यवसायका आधार हुन्। त्यसैले सहकारी आफ्नो इच्छाको संस्था, आफ्नो क्षमताको व्यवसाय र आफ्नो भावनाको अभियान हो । मिहेनत र परिश्रम, सहकार्य र समर्पण सहकारीका गुण हुन्, जसका आधारमा सहकारी सामाजिक जीवन पद्धति बन्न सक्छ ।

नेपालका सहकारीको नियमन र प्रवर्द्धनका सन्दर्भमा सहकारी ऐन, २०७४ का प्रावधानहरु नै सारवान् कानून हुन्, जसलाई बाध्यात्मक रुपमा अपनाउने दायित्व सहकारी संघ संस्थाको हुन्छ। अर्को अर्थमा सहकारी संघ संस्थालाई जन्माउने र हुर्किने आधार यही कानूनले दिएको छ । यो कानून विश्व सहकारी आन्दोलनले अवलम्वन गरेका सहकारीका सिद्धान्त र मूल्यबाट अनुप्राणित छ भने हाम्रो अभ्यासबाट पनि परिमार्जित र प्रभावित छ । विश्व सहकारी अभियानका मूल्य सिद्धान्तबाट निर्देशित र राष्ट्रिय कानूनबाट नियमित हुनु सहकारी संस्थाहरुको व्यावसायिक आचरण हो । प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट तर्जुमा गरिने कानूनको आधारस्रोत पनि यही ऐन हो, किनकी सरकारका तहहरुले बनाएका कानूनहरु सङ्घीय ऐनका भावना प्रतिकूल रहन नसक्ने र यदि सङ्घीय ऐनसँग बाझिएमा बाझिएजति स्वतः शून्य हुन्छन् ।

सिद्धान्त तथा मूल्यहरु मार्गदर्शक रुपमा रहने भएकोले सारवान् कानूनले नै यसको विस्तृत

* पूर्व सचिव, नेपाल सरकार ।

कार्य आचरण र अनुशासनका आधार दिने गर्दछ । सहकारी ऐन, २०७४ ले सिद्धान्त तथा मूल्यहरुको विस्तृतिकरण गरी त्यसलाई राष्ट्रिय मूल्य दिएको छ । जस्तो कि सहकारी संस्था केलाई भन्ने, संस्थाहरुको दर्ता कहाँ गर्ने, दर्ता गर्दा के कस्ता आधार अपनाउने, सदस्य संख्या एवम् संरचना र कार्यक्षेत्र कस्तो हुने, संस्था सञ्चालनको मापदण्ड के हुने, विशिष्टिकृत् सङ्घको गठन गर्दा कस्तो आधार लिने, सहकारी संस्थाको कार्यक्षेत्र निर्धारण, एकीकरण र विभाजनमा के कस्ता आधार लिने, संस्थाको मुख्य कारोबार केलाई मान्ने, संस्थाले के कस्ता क्षेत्रमा लगानी गर्न पाउने, सन्दर्भः ब्याजदर निर्धारण कसरी गर्ने, संस्था समस्यामा पर्नबाट कसरी जोगाउने, समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन कसरी गर्ने, संस्थाको वर्गीकरण कसरी गर्ने, कर्जा सूचना केन्द्र कसरी सञ्चालनमा ल्याउने, विभिन्न कोषहरु (स्थिरीकरण, प्रवर्द्धन, कर्जा सुरक्षण कोष, संरक्षित पूँजी फिर्ता आदि) को व्यवस्थापन र परिचालन कसरी गर्ने, संस्थाका विभिन्न संरचना (साधारण सभा, सञ्चालक समिति, लेखा सुपरिवेक्षण समिति, अन्य समिति, लेखापरीक्षक, व्यवस्थापन समूह आदि) को भूमिका के हुने, संस्थामा आन्तरिक नियन्त्रण र सुशासन कसरी कायम गर्ने लगायतका विषयमा सहकारी ऐनले स्पष्ट प्रावधानहरु राखेको छ ।

ऐनको आशय तथा प्रावधानहरुको व्याख्या तथा कार्यविधिगत विस्तृतिकरण नियमावली, निर्देशिका, कार्य मापदण्ड जस्ता कार्यकारी आदेशबाट भएका छन् । नियमित रुपमा गर्नुपर्ने काम र विशेष अवस्थामा राजिष्ट्रार र निजको अधिकार प्रयोग गर्ने नियामक पदाधिकारीले दिएका निर्देशनहरु पनि सहकारी नियमन तथा प्रवर्द्धनका अभिन्न भाग हुन् ।

सहकारी नियमनमा मूलतः नियामक निकायको भूमिका रहन्छ । सहकारी विभागको रजिष्ट्रार नै नियामक हो । मुलुक सङ्घीय लोकतन्त्रको अभ्यासमा रहेकाले सहकारीको प्रशासन (नियमन, प्रवर्द्धन र प्रशासन) तीनै तहका सरकारले गर्नेगरी कानूनी एवम् संवैधानिक व्यवस्था छ । त्यसैले सहकारी रजिष्ट्रारको अधिकार प्रयोग गर्ने प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहका प्रमुखहरु पनि नियामक हुन् । संविधानतः नियमनको नीति तथा मापदण्डको भूमिकामा सङ्घीय सरकारलाई राखिएकोले सङ्घीय कानून र संविधानको सीमामा रहेर तहगत सरकारले नियमन अभ्यास गर्दछन् । आ व २०७९/८० को बजेट बक्तव्यमा दोस्रो तहको नियमक निकाय (सेकेण्ड टायर रेगुलेटरी इन्स्टिच्यूसन) को घोषणा गरिएको छ। यसको कार्यविधि बनिसकेको छैन । तर यसले लामो समयदेखि माग भइरहेको सहकारी नियमनको दोस्रो तर स्वायत्त नियमनकारी संरचनाको आवश्यकता पूरा होला कि भन्ने भएको छ । तर अर्कोतर्फ संरचना मात्र थपेर के गर्ने, व्यावसायिक सक्रियता देखाउन नसके सहकारी अभियानप्रति झनै सन्देह रहने संभावना पनि उत्तिकै छ ।

नियमन तथा प्रवर्द्धन केलाई बुझ्ने ?

सरल अर्थमा बुझ्दा सहकारीका मूल्य सिद्धान्त, कानूनका व्यवस्था, मानक र विधिहरुको परिपालन गरिएको छ कि छैन भनेर नियमित वा आकस्मिक रुपमा गरिने निरीक्षण, अवलोकन, जाँचबुझ, अनुसन्धान र प्रतिवेदनको काम नियमन हो । यसभित्र संस्थाका दर्ता, गठन, विघटन, एकीकरण, विभाजन, क्षेत्र विस्तार, कार्यवाही लगायतका प्रशासनिक कुराहरुसमेत पर्दछन् भने प्रवर्द्धनभित्र सहकारी अभियानलाई प्रोत्साहन तथा कार्य सहजीकरणका कामहरु पर्दछन् ।

नियमनको शुरु संस्था दर्तादेखि नै हुन्छ ।

संस्था दर्ता गर्दा कानूनले तोकेको आधार पूरा गरिएको छ छैन, सदस्य संरचना तथा पूँजी संरचना के कस्तो छ, सदस्यहरुमा सहकारी शिक्षाको जानकारी छ छैन, कार्यक्षेत्र के कति हुने हो र संस्थाको विनियममा लेखिएका कुराहरु कानूनसम्मत प्रस्ताव गरिएका छन् छैनन् भन्ने कुरा दर्ता चरणमा हेरिन्छ ।

एक पटक दर्ता भएका संस्थाहरु पुनर्गठन हुन सक्छन् । संस्थाको कार्यक्षेत्र विस्तार वा सङ्कुचन हुनसक्छ । संस्था एकीकारण वा विभाजन हुनसक्छ । यी कुराहरु पुनर्गठन अन्तर्गत पर्दछन् । कानून तथा कार्यविधिले तोके अनुरुप पुनर्गठन गर्ने काम पनि नियमन हो ।

नियमनको अर्को काम अनुगमन हो । अनुगमनलाई विस्तृत रुपमा लिंदा यो अवलोकन र विवरणको सङ्कलन मात्र होइन, निरीक्षण/सुपरिवेक्षण नै हो । संस्थाको क्रियाकलापको विस्तृत अध्ययन र संस्थालाई क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा पर्न गएका सामान्य बाधा अवरोधहरुको सहजीकरण गर्नु अनुगमन हो । अनुगमन स्थलगत/गैरस्थलगत रुपमा गर्न सकिन्छ, सघन र नियमित पनि हुन सक्छ ।

नियामक निकयबाट दिइएका वा नीति कानूनमा भएका व्यवस्थाहरुको संस्थाले के कति परिपालन गरेको छ, वित्तीय तथा कार्य मापदण्डको पालन के कति भएको छ, सम्पत्ति शुद्धिकरण निवारण सम्बन्धी विषयको अवलम्बन भएको छ छैन भन्ने लेखाजोखा गर्नु नियमनको अर्को पाटो हो ।

नियमनकै अभिन्न भागका रुपमा संस्था वा पदाधिकारीका विरुद्ध सदस्यबाट भएका गुनासो, गुनासो सम्बोधनका लागि भएका प्रयासको पर्याप्तता, सदस्य र पदाधिकारीको आचरणका विषय समेत समेटिन्छन् ।

सहकारी संस्था आपसी सहकार्य, साझा बन्धन र प्रतिफलको समान विभाजनमा क्रियाशील रहन्छ । सदस्य केन्द्रीयता यसको मुटु हो । साझा हित यसको साध्य । यी कुराहरुको अभ्यास कसरी भएका छन्, अभ्यासको स्तर कस्तो छ भन्ने चित्र उतार्नु र सुधारको मार्ग प्रशस्त गर्नु पनि नियमनको काम हो ।

संस्थाका प्रतिवेदन पनि नियमनका विषयवस्तु हुन् । संस्थाले आवधिक र नियमित रुपमा सदस्य, साधारण सभा, समिति, नियामक निकाय र विशेष अवस्थामा नीति/निगरानी निकायमा प्रतिवेदन गर्नुपर्दछ । प्रतिवेदनले पारदर्शिता र वैधता बढाउँछ । प्रतिवेदनको संरचना र स्वरुप नियामक निकायले नै तोकिदिएको हुन्छ ।

नियमनको अन्तिम काम वा उद्देश्य संस्थामा नीति नियमको परिपालनको स्थिति मजबुत बनाइ संस्थाको छवि सुधार्नु हो । व्यवसाय विस्तार र सदस्यहरुको हित कायम गर्नु हो । यस क्रममा कानूनी उपचारसम्मको कार्यक्षेत्र नियामकले लिनु पर्दछ ।

सहकारीको प्रर्वद्धन चाहिँ सहकारी अभियानलाई प्रोत्साहन गर्नु हो । व्यवसाय सञ्चालन, विकास र विविधीकरणमा टेवा दिनु हो । नियमन केही नकारात्मक संयन्त्र पनि प्रयोग गर्दछ, तर प्रवर्द्धन प्रोत्साहन, सहजीकरण, क्षमता विकास, समन्वय र शिक्षासम्म फैलिन पुग्छ । नियामक निकायबाट यी कार्यमार्फत सहकारी प्रवर्द्धन गरिन्छ :

- सहकारी शिक्षा र सहकारी बिचारको सञ्चार
- प्राथमिकताका क्षेत्रमा कार्य सहजीकरण
- प्रवर्द्धनकारी निकायबीच साझेदारी विकास
- वित्तीय टेवा परिचालन र सहुलियत
- साङ्गठनिक पुनसंरचना र पुनर्गठनमा सहयोग
- अध्ययन, अनुसन्धान र अन्वेषण
- अभिभावकत्व र संरक्षण ।

प्रवर्द्धनको अभिन्न कार्यका रुपमा तालिम तथा क्षमता विकासका कामहरु पनि स्वतः समेटिन आउँछन् । किनकि व्यावसायिकता विकासका लागि क्षमता विकास पूर्वशर्त हो, व्यवसायिक क्षमता विकास पछि मात्र सदस्यहित प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ । नियामक निकाय भनिएता पनि नियामकहरु प्रवर्द्धनका कामबाट अलग रहन सक्दैनन् । नियमन र प्रवर्द्धन एकै सिक्काका दुई पाटा हुन् । त्यसैले यी कार्यहरु समेत सम्पादन गरेर नियामकहरु प्रवर्द्धक बन्ने गर्दछन् :

- शैक्षिक तथा प्रशिक्षण सामग्री विकास,
- प्रशिक्षण आवश्यकता पहिचान
- सदस्य शिक्षा, नेतृत्व तथा व्यवस्थापन विकासका विभिन्न प्रशिक्षणहरु
- प्रशिक्षक प्रशिक्षण
- प्रशिक्षण कार्यक्रमको अनुगमन, मूल्याङ्कन ।

स्वनियमन कि बाह्य नियमन ?

सदस्य व्यवसायको रुपमा रहेका सहकारीहरु मूलतः स्वनियमनका संरचना हुन् । स्वयम् व्यवस्थापन, स्वयम् नियन्त्रण र स्वयम् जवाफदेहिता सहकारीका आत्मा हुन् । सहकारी संस्थाहरु आफूले यो व्यवसाय गर्छु, यहाँ यहाँ व्यवसाय गर्छु भनेर क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दछन् । सहकारी संस्था खडा गरी व्यवसाय सञ्चालन गर्ने व्यक्तिहरुले आफैं सवनियम बनाएर यो यो काम यसरी गर्छु भनी दर्ताका समयमा आवेदन गरेका हुन्छन् । संस्था दर्ता गर्ने नियामकले कानून, सिद्धान्त, मूल्य, नीति र मान्य प्रचलन अनुरुप छ कि छैन भनी हेरिदिने मात्र हो। नमिलेका कुराहरुमा यो यो भएन भनी औंल्याइ दिने र मिलेको रहेछ भने दर्ता गरिदिने हो । यी कुराहरु अनुरुप काम गर्ने स्वयम् वाचा र समर्पण भएपछि त्यसै अनुरुप कार्य सञ्चालन हुन्छ, नियमनको दर्कार नै पर्दैन । आफैंले बनाएको विनियम र आफैंले प्रतिवद्धता गरेको कुरा आफैंले परिपालन गर्दैनन् भन्ने कल्पना नगर्दा पनि हुने हो । फेरि सहकारी स्वयमसेवी व्यवसाय भएकाले तिमी संस्था दर्ता गर, व्यवसाय सञ्चालन गर भनी नियामकले भनेको पनि हुँदैन, गर्छु भन्नेलाई मिल्ने काम गर मात्र भनिदिएको हो ।

स्वनियमनका सूचकाङ्क

- सभा सञ्चालन प्रक्रिया
- व्यवस्थापनको कार्य प्रक्रिया
- समिति सक्रियता
- सदस्य सहभागिता
- सदस्य सेवा
- सदस्य केन्द्रीयता
- ऋण परिचालन तथा फिर्ता प्रक्रिया
- निक्षेप संकलन तथा साधन योजना
- वित्तीय प्रतिवेदन
- स्वयम् लेखाजोखा

(प्रत्येक सूचकलाई निश्चित अङ्कभार दिई संस्थाको स्तर निर्धारण गर्न सकिन्छ)

सहकारी संस्थाभित्र कारोबारलाई मूल्य, आदर्श, सिद्धान्त, कानून र विनियम अनुरुप निर्दिष्ट गराउन तीन तहका आन्तरिक संरचना हुन्छन् । पहिलो, स्वयम् सदस्यहरुको संस्था साधारण सभा हो, जसले वार्षिक विकास कार्यक्रम, आयव्यय, रणनीतिलाई स्वीकृत गर्ने र सो अनुरुप काम भए नभएको निगरानी एवम् कार्यउपलब्धिको समीक्षा गर्ने जिम्मेवारीमा रहन्छ । दोस्रो, सञ्चालक समिति हो, जसले साधारण सभाको प्रत्यायोजित अधिकारमा रहेर व्यवस्थापनका दैनिक क्रियाकलापलाई संस्थाको उद्देश्य अनुरुप निर्दिष्ट गराउने गर्दछ । तेस्रो, लेखा सुपरीवेक्षण समिति, जसले बार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम, लेखापरीक्षण प्रतिवेदन, लगनी तथा असुली लगायतका कारोबारको सुपरीवेक्षण गरी संस्थाको वित्तीय स्वास्थलाई बिग्रनबाट रोक्दछ । आफू मातहतका सदस्य संस्थाहरुलाई सहकारी मूल्य

आदर्शमा सजग बनाउन र क्षमता विकासका लागि राष्ट्रिय सहकारी महासङ्घ तथा विषयगत केन्द्रीय, प्रादेशिक तथा जिल्ला सङ्घहरु पनि गठन भएका छन् । यी संयन्त्र बाहेक स्वयम् सदस्यहरु पनि विभिन्न क्रियाकलाप मार्फत नियमन गरिरहेका हुन्छन् । यस अर्थमा बाह्य नियमन आवश्यक किन पर्छ भन्ने स्वभाविक प्रश्न उठ्न सक्छ । समान आकाङ्क्षा र भावनाका मानिसहरु मिलेर खडा गरेको संरचनाले आदर्श, नैतिक र इमान्दार कार्य मात्र गर्दछ भन्ने मान्यता स्वयम् नियमनको हो ।

जब संस्थाहरु स्वनियमनबाट विषयान्तर हुन्छन्, गर्छु भनेको वाचामा समर्पित हुँदैनन्, त्यस अवस्थामा बाह्य नियमन, दोस्रो तहको नियमन वा तहगत नियमनको आवश्यकता पर्दछ । सहकारी ऐन, २०७४ ले सहकारी नियमनका विभिन्न व्यवस्थाहरु घोषणा गरेको छ । आ व २०७९/८० को बजेट बक्तव्यमा दोस्रो तहको नियमन संरचना (सेकेन्ड टायर इन्स्टिच्यूशन) चाहिन्छ भन्ने महशुस गरिएको छ ।

सङ्घीय संरचनामा नियमन तथा प्रवर्द्धन:

मुलुक सङ्घीय संरचनामा क्रियाशील भएपश्चात् सहकारीको दर्ता, प्रशासन, प्रवर्द्धन तथा नियमनका काम पनि तीनै शासकीय तहमा बाँडिएको छ । एकात्मक शासकीय ढाँचा हुँदा सहकारी विभाग मात्र एकल नियामक भएकोमा अब विभाग लगायत ७५३ पालिका र ७ प्रदेशका सहकारी सम्वद्ध शाखा/इकाइ पनि नियामक निकायका रुपमा स्थापित छन् । यी सबैले सहकारी रजिष्ट्रारले साविकमा प्रयोग गर्दै आएका अधिकारहरु आआफ्ना कार्यक्षेत्रमा प्रयोग गर्दछन् । यसो गर्न यिनीहरु कानूनी रुपमा स्वायत्त छन् । यसको विस्तृत आधार सङ्घीय कानूनले र कार्यविधि लगायतका अन्य कुराहरु तहगत सरकारले बनाएका सहकारी कानूनले दिने गर्दछ ।

संविधानले सहकारी क्षेत्रलाई उच्च महत्व दिई राज्यका तीनै तहको कार्यक्षेत्रमा भूमिका विनियोजन गरेको छ भने केही कार्यक्षेत्रलाई तहबीचको साझा अधिकारको सूचीमा पनि समावेश गरेको छ। कामको फैलावट, सम्बोधन गर्नुपर्ने सेवाग्राहीको अवस्थिति र क्षमताका आधारमा तहहरुको जिम्मेवारी कार्यविभाजन गरिएको छ । अनुसूचीले सङ्घको कार्यक्षेत्रमा सहकारी नियमन, प्रदेश र स्थनीय तहको कार्यक्षेत्रमा सहकारी संस्था र साझा कार्यसूचीमा सहकारी भनी उल्लेख गरेको छ । यसर्थ संविधानले नै मानक, मापदण्ड र मूल्यहरु घोषणाको काम सङ्घको हो र संस्थाको प्रशासनमा तहगत सरकारको जिम्मेवारी रहन्छ भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । यसले सङ्घको भूमिका अभिभावकीय हुन्छ भन्नेतर्फ पनि सङ्केत गरेको स्पष्ट छ ।

संविधानको धारा ५७ र अनुसूची ५ मा उल्लेख भएअनुरुप कार्यविस्तृतीकरणको प्रतिवेदनले सहकारी सम्बन्धमा यी विषयलाई सङ्घको एकल अधिकार क्षेत्रमा राखेको छ :

- सहकारी सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, कानून, मापदण्ड र नियमन,
- राष्ट्रियस्तरमा हुने स्थापना हुने सहकारी बैंकको अनुमति र नियमन,
- सहकारी सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थासँग समन्वय र सकहकार्य,
- सहकारी सम्बन्धी राष्ट्रिय तथ्याङ्क व्यवस्थापन र अध्ययन अनुसन्धान,
- सहकारी सम्बन्धी राष्ट्रिय र केन्द्रीय विषयगत संघ संस्थासंग सम्बन्ध र सहकार्य,
- अन्तरप्रादेशिक सहकारी समन्वय,
- सहकारी सम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि,
- सहकारी क्षेत्रको प्रवर्द्धन र परिचालन,

- बचत तथा ऋण परिचालन सम्बन्धी मापदण्ड र नियमन ।

सङ्घीय सरकारलाई सहकारीको नीति, मापदण्ड, समन्वय र क्षमता विकासमा प्रभावकारी रुपमा परिचालन गर्न खोजिएको छ । यस क्षेत्रमा हालसम्म पनि नगरिएको र गर्नैपर्ने कार्य अनुसन्धान र ज्ञानको आधार निर्माण हो, यसको जिम्मेवारी पनि सङ्घलाई दिइएको छ । तर सामान्य सेवा प्रवाह र प्रशासकीय औपचारिकताबाट सङ्घलाई अलग राख्न खोजिएको छ ।

त्यस्तै अनुसूची ६ को कार्यविस्तृतीकरण अनुसार प्रदेश सरकारलाई यी अधिकार दिइएको छ :

- सहकारी संस्था सम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानून, मापदण्ड, कार्यान्वयन र नियमन,
- प्रादेशिक सहकारी संस्था, सहकारी संघ, सहकारी बैंक सम्बन्धी अनुमति, सञ्चालन, र नियमन,
- सहकारी बचत तथा ऋण सम्बन्धी प्रादेशिक मापदण्ड र नियमन,
- सहकारी सम्बन्धी राष्ट्रिय, केन्द्रीय विषयगत र अन्तरप्रादेशिक संघ संस्थासँग समन्वय र सहकार्य,
- सहकारी सम्बन्धी प्रादेशिक एवम् स्थानीय तहभित्रका संघ संस्थासँग समन्वय र सहकार्य,
- सहकारी सम्बन्धी प्रादेशिक तथ्याङ्क व्यवस्थापन र अध्ययन अनुसन्धान,
- सहकारी सम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि,
- सहकारी क्षेत्रको प्रवर्द्धन र परिचालन ।

प्रदेश तहको अधिकार र कार्य जिम्मेवारी प्रादेशिक तहमा सीमित गरिएको छ जुन सङ्गठन र कार्यविवरणको सिद्धान्त अनुरुप छ । साथै प्रदेश तह सङ्घ तथा स्थानीय तहबीचको सम्पर्क र समन्वयको मध्यस्थ पनि हो भने यसले समतलीय र ठाडो रुपमा सहकार्यको कार्य जिम्मेवारी पनि निर्वाह गर्नसक्दछ ।

अनुसूची ८ अनुसार स्थानीय तहको एकल अधिकार क्षेत्रमा स्थानीय तहलाई यी अधिकार क्षेत्र निक्षेपित गरिएका छन् :

- सहकारी संस्था सम्बन्धी स्थानीय नीति, कानून, मापदण्ड, कार्यान्वयन र नियमन,
- स्थानीय सहकारी संस्था दर्ता, अनुमति, खारेजी र विघटन,
- सहकारी बचत तथा ऋण सम्बन्धी स्थानीय मापदण्ड र नियमन,
- सहकारी सम्बन्धी राष्ट्रिय, केन्द्रीय विषयगत, प्रादेशिक र स्थानीय संघ संस्थासँग समन्वय र सहकार्य,
- सहकारी सम्बन्धी स्थानीय तथ्याङ्क व्यवस्थापन र अध्ययन अनुसन्धान
- स्थानीय सहकारी सम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि,
- स्थानीय सहकारी क्षेत्रको प्रवर्द्धन र परिचालन,
- सहकारी संस्थाको प्रवर्द्धन र विकास ।

स्थानीय सरकारलाई स्थानीय तह कार्यक्षेत्र भएका सहकारी सम्बन्धी सबैजसो कार्यमूलक अधिकार दिइएको छ । प्रायजसो प्रारम्भिक संस्थाहरु स्थानीय कार्य आधार भएका हुन्छन् । त्यसैले स्थानीय कार्य आधार भएका सहकारी दर्ता, नियमन, प्रवर्द्धन र प्रशिक्षणजस्ता स्थानीय तहसम्म क्षेत्राधिकार भएका कार्यहरु स्थानीय तहमा निहित छन् । कार्य विस्तृतीकरणमा उल्लिखित क्रियाकलाप स्थानीय तह सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११ (१) (घ) गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको काम कर्त्तव्य र अधिकारमा समावेश गरिएको छ ।

साथै अनुसूची ९ मा सहकारीलाई संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहका साझा अधिकार उल्लेख गरिएको छ । यी अधिकारहरु प्रयोग गर्दा संविधानको अनुसूची ८ को सर्वमान्यतामा र सहकारीका मान्य सिद्धान्त एवम् सङ्घीय कानूनको भावनामा असर नपर्ने गरी गरिनु पर्दछ । साझा अधिकार क्षेत्रले नीति नियामक भूमिकाको सक्रियता सङ्घको हो भन्ने देखिएको छ ।

सङ्घीय शासन प्रणाली नेपालका लागि नौलौ हो, यसमा हाम्रो आफ्नै अनुभव छैन, केवल उत्साह र आकाङ्क्षा मात्र छ । त्यसैले संघीयता कार्यान्वयनका सन्दर्भमा स्थानीय तह तथा प्रदेश सरकारले कार्य गर्दा सहजीकरण होस् भन्ने उद्देश्यले साविक सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयबाट सहकारी संस्था दर्ता दिग्दर्शन (स्थानीय तह), २०७४ जारी गरी संस्था दर्ता तथा प्रशासनलाई सजिलो बनाइएको छ । जस अनुसार :

- स्थानीय तहबाट कानून नबनेसम्मका लागि स्थानीय तहमा कार्यक्षेत्र भएका सहकारी संस्थाहरुको दर्ता स्थानीय तहबाट हुन्छ । कानून बनेपछि सोही कानूनको अधिनमा रही स्थानीय तहबाट हुने कुरा स्वतः स्पष्ट छ ।
- सहकारी विभागका रजिष्ट्रारले प्रयोग गरी आएको अधिकार सम्बन्धित स्थानीय तहको कार्यपालिकाले तोकेको अधिकारीले प्रयोग गर्ने ।
- स्थानीय तहमा दर्ता हुने र स्थानीय तहसम्म कार्यक्षेत्र भएका प्रारम्भिक सहकारीको नियम स्थानीय तहबाट हुने ।
- स्थानीय तहभन्दा बढी कार्यक्षेत्र भएका प्रारम्भिक सहकारी संस्थाहरुले सम्बन्धित स्थानीय तहमा सञ्चालन गरेका गतिवधिहरुमा स्थानीय तहकै सरोकार रहने भएकाले त्यस्ता संस्था पनि नियमनको दायरामा पर्ने हुन्छन् ।
- स्थानीय तहले सहकारी नियमन गर्ने सम्बन्धमा दिग्दर्शनले तीन विकल्प अघि सारेको छ : (क) पहिलो, स्थानीय तहले भिन्नै ऐन बनाउने, (ख) दोस्रो, मन्त्रालयबाट तर्जुमा भई सन्दर्भका लागि प्रेषित नमूना ऐन पारित गरेर गर्ने र (ग) तेस्रो, सहकारी ऐन २०७४ मा भएको व्यवस्था अनुसार गर्ने । दोस्रो विकल्प अनुसार ऐन तर्जुमा गर्दा सङ्घीय सहकारी ऐनको भावनामा आँच नआउने गरी आवश्यक परिमार्जन गर्न समेत सकिन्छ ।
- सहकारी नियमन, प्रवर्द्धन एवम् प्रशिक्षणको कार्यसम्पादनका लागि स्थानीय कार्यपालिकाले कार्यकारी अधिकृतलाई दर्ता अधिकारी तोकी आवश्यक कर्मचारी सहित कार्यालय वा शाखा खडा गर्नुपर्दछ ।
- दर्ता अधिकारीले संस्था दर्ता गर्ने समयमा सहकारीपनको सुनिश्चितता छ छैन, सोको जाँच गर्ने जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्दछ ।
- सहकारीपन सुनिश्चितताका लागि दिग्दर्शनको अनुसूची १ र २ अनुसार सहकारी सिद्धान्त सम्मतिको जाँच गर्नुपर्दछ ।
- सहकारी संस्था सहकारी सस्थाजस्तै होस् भन्नका खातिर दर्ता अधिकारीले यी पाँच पूर्वशर्त एक एक गरी पूरा भएको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ :
    - गैरमध्यस्थ सदस्यताका शर्त
    - सेवा उपयोगको शर्त
    - सदस्य केन्द्रीयताको शर्त
    - नाफामा असहभागिताको शर्त सहभागितामूलक लोकतन्त्रको शर्त ।

- सहकारी सङ्गठन प्राथमिक उत्पादक, वास्तविक श्रमिक र सर्वसाधारण उपभोक्ता तीनथरी आर्थिक प्रवृत्ति भएका वर्गले मात्र स्थापना र सञ्चालन गर्न सक्दछन् । दर्ता अधिकारी यी विषयप्रति पनि चनाखो हुनुपर्दछ ।
- दर्ता गर्दा सहकारी कार्यालयबाट अभिलेख हस्तान्तरण भै आएका संस्थाहरुको त्यही दर्ता कायम गरी पछि हुने दर्ताकै सिलसिलेवार क्रम कायम गर्नुपर्दछ ।
- स्थानीय तहले दर्ताको क्रममा यी मध्ये कुन प्रकृतिको सहकारी संस्था हो सो को एकीन गरी वर्गीकृत गर्नु आवश्यक हुन्छ :
  - उत्पादक संस्था
  - उपभोक्ता संस्था
  - श्रमिक संस्था
  - बहुउद्देश्यीय संस्था
  - वित्तीय संस्था
- दर्ता पछि स्थानीय सरकारको महत्वपूर्ण काम नियमन हो । यसका लागि संस्थाको विस्तृत छानविन गर्नुपर्दछ । जसबाट संस्थाहरु सहकारीका मान्य सिद्धान्त र कानून अनुसार क्रियाशील गराउन मद्दत पुग्दछ । छानविनको प्रयोजनका लागि दिग्दर्शनको अनुसूची १, २ र ३ (क्रमशः सिद्धान्त सम्मति, विधि सम्मति र सुशासन सम्मतिको जाँच) मा उल्लिखित कुरालाई आधार मान्न सकिन्छ ।
- नियमनका क्रममा सहकारी सिद्धान्त, विधि, सुशासनका पक्षहरुमा विस्तृत रुपमा हेर्न स्थलगत निरीक्षण आवश्यक हुनसक्दछ ।
- प्रारम्भिक/स्थानीय तहमा कार्यक्षेत्र भएका सहकारी संस्थाहरुको पुनर्गठनको अधिकार स्थानीय सरकारमा छ । कार्यकारणी, कार्यक्षेत्र, कार्यप्रकृतिलाई आधार मानेर संस्थाको पुनर्गठन/एकीकरण वा रुपान्तरण गर्न सकिन्छ ।
- स्थानीय सरकारको अर्को महत्वपूर्ण कार्य सहकारीको प्रवर्द्धन हो । यसका लागि सहकारी बिचारको सञ्चार, सहकारी संघ गठनमा सहजीकरण, सहकारी सङ्ठनको पुनर्संरचना, सहकारी व्यवसायमा सहयोग, स्थानीय सम्भावना अनुरुप सहकार्यमा मार्गदर्शन, सहजीकरण र शिक्षा, यसका लागि विशेष नीति र कार्यक्रम सञ्चालन र प्रशिक्षण, क्षमता विकास र सहकार्य जस्ता क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।
- सहकारी संस्था र यसका क्रियाकलापहरुको अभिलेख तथा सूचना व्यवस्थापन (कोपोमिसको अद्यावधिक लगायत) गर्नुपर्दछ ।
- सहकारी गतिविधिको अध्ययन र अनुसन्धान गर्नुपर्दछ ।
- अनुभवको आदन प्रदानका लागि विषयगत संघ, सहकारी महासंघ र अन्य सरकारी गैरसरकारी निकायसंग सहकार्यको काम पनि गर्नुपर्दछ ।

प्रदेश सरकारहरु पनि कार्यविस्तृतीकरणको प्रतिवेदन र सङ्घीय सहकारी ऐनका प्रावधान अनुरुप प्रदेश सहकारी कानून बनाएर सहकारीलाई प्रशासन, विकास र नियमन गर्न सक्दछन् । यस कार्यमा सहजीकरण गर्न सहकारी नमूना कानून र दिग्दर्शनको व्यवस्था पनि सङ्घबाट भएको छ । क्षमता विकासका काममा सङ्घले प्रदेश सरकारलाई पनि सहयोग पुऱ्याउँदै आएको छ । अहिले सबैजसो प्रदेश सरकारले सहकारी कानून र नीतिहरु तर्जुमा गरिसकेका छन् ।

हाल नेपालमा ३०,८७९ सहकारी संस्थाहरु अस्तित्वमा रहेका छन् । जसमध्ये स्थानीय

तहसम्म कार्यक्षेत्र भएका २३,७५९ संस्थाहरु स्थानीय तहका कार्यक्षेत्रमा छन् भने एक स्थानीय तहभन्दा माथि एक प्रदेशसम्म कार्यक्षेत्र भएका ६००२ संस्थाहरू प्रदेशको कार्यक्षेत्रमा छन् । त्यसैगरी एक प्रदेशभन्दा बढी कार्यक्षेत्र भएका १२५ सङ्घसंस्थाहरू सङ्घको कार्यक्षेत्रमा रहेको देखिन्छ। तर संविधान तथा सङ्घीय कानूनले सङ्घलाई अभिभावकीय भूमिका पनि दिएकाले नियमन अग्रसरतामा सङ्घको जिम्मेवारी धेरै छ।

साकोस सुपरिवेक्षण सम्बन्धी विशेष व्यवस्था

नेपालमा ४० प्रतिशत जति सहकारीहरु ऋण तथा बचत कारोबारमा संलग्न छन् । बहुउद्देश्यीय, कृषि लगायत अन्य प्रयोजनमा दर्ता भएका सहकारीहरु पनि वित्तीय कारोबार गर्न उद्यत छन् । धेरै जोखिम पनि यही कार्यक्षेत्रमा छ । त्यसैले बचत ऋण कारोबार गर्ने सहकारीको नियमन, सुपरीवेक्षणमा विशेष व्यवस्था आवश्यक छ ।

सहकारी ऐन, २०७४ तथा नियामली २०७५ अनुसार कारोबारको सीमाको आधारमा बचत तथा ऋण कारोबार गर्ने सहकारी (साकोसं) को निरीक्षण तथा हिसाब जाँच गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाको उद्देश्य सहकारी कारोबारमा सहकारीका मान्य सिद्धान्त र लेखा विधि अवलम्वन गर्न लगाउनु हो। रकम सीमाका आधारमा निरीक्षण तथा हिसाब जाँचको व्यवस्था देहाएअनुसार छ :

- ✓ रु. ५० करोडभन्दा बढीको बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको निरीक्षण वा हिसाब जाँच गर्न गराउन नेपाल राष्ट्र बैंकले सक्नेछ ।
- ✓ रु.५ करोडभन्दा बढी बचत दायित्व भएका एक स्थानीय तहभित्र कार्यक्षेत्र भएका सहकारी संस्थाको स्थानीय तह र प्रदेश सरकारको सहकारी नियामकको संयुक्त टोलीले गर्न सक्नेछ ।
- ✓ रु. २५ करोड भन्दा बढी बचत दायित्व भएका एक स्थानीय तह वा प्रदेश भित्र कार्यक्षेत्र सीमित भएका सहकारी संस्थाको स्थानीय तह वा प्रदेश सरकारको सहकारी नियामक निकाय र विभागको संयुक्त टोलीले गर्नसक्ने छ ।
- ✓ रु. ५० करोड भन्दा बढी बचत दायित्व भएका एक स्थानीय तह वा प्रदेशभित्र कार्यक्षेत्र सीमित भएका सहकारी संस्थाको स्थानीय तह वा प्रदेश सरकारको सहकारी नियामक निकाय, विभाग र नेपाल राष्ट्र बैंकको संयुक्त टोलीले गर्न सक्ने छ ।
- ✓ रु. ५० करोडभन्दा बढी बचत दायित्व भएको कुनै पनि सहकारी संस्थाको सघन अनुगमन गर्न विभागले सक्नेछ ।

सहकारी नियमन तथा प्रवर्द्धनका केही सवालहरु

सहकारी संस्थाका विषयमा थुप्रै आलोचना पनि सुनिने गरेको छ । सहकारीका सदस्य, सहकारीका नियामक संस्था र अन्य सरोकारवालाहरु मात्र होइन, स्वयम् सहकारी अभियानभित्रबाट पनि सहकारीहरु आलोचित छन् । यसको अर्थ सहकारीका सिद्धान्त र कानूनी प्रावधानहरु पूरा भएनन् भन्ने हो, सदस्य र समाजको अपेक्षा पूरा भएनन् भन्ने हो । यसो हुनुका पछि नियमन प्रभावकारिता नहुनु हो भन्न सकिन्छ । यसर्थ सहकारीको नियमन तथा प्रवर्द्धनमा केही सवालहरु छन्, जसलाई सम्बोधन गरेर नै सहकारीलाई मूल्य आचरणमा प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

नियामक निकायहरु नियमन तथा प्रवर्द्धनका कार्यमा गहन नभै सतही छन् । सहकारीको कार्यक्षेत्र विभाजनपछि विभाग आफैं अल्मलिएको

छ । नीति नियामक भूमिकामा रहनका लागि चाहिने वोधगम्यता, क्षमता, अनुभव र सूचना आधार कमजोर छ ।

सहकारीलाई नियमन/प्रवर्द्धनको पृष्ठपोषणका लागि जीवन्त सूचना प्रवाह गर्न स्थापित प्रणाली कोपोमिस २०७४ मा नै पूर्णता पाउने क्रममा रहेको थियो । अहिले यो छिन्नभिन्न भएको छ। यसमा स्वामित्व कसले लिने भन्ने नै समस्या छ । सूचनाको जीवन्त आधार नभएकाले रिएल टायममा सहकारी सम्बन्धी जानकारी मात्र प्राप्त नहुने होइन कि मुलुकमा कति सहकारी छन्, कोष प्रवाहको स्थिति कस्तो छ, कुन संस्था सबल छ र कुनचाहिँ जोखिमतिर जाँदैछ भन्न सकिने आधार पनि गुमेको छ। पूर्ण हुन लागेको प्रणाली क्षतविक्षत हुनु निकै दुःखद कुरा हो ।

सहकारी विभागको सबल क्षमतामा मात्र प्रदेश तथा स्थानीय तहमा क्षमता विकास र प्रणाली निर्माण गर्न सकिन्छ । स्थानीय तथा प्रदेश तहमा प्रणाली निर्माण सहितको क्षमता विकास नभएकाले नियमन र प्रवर्द्धनका काम हुन सकेको छैन । त्यति मात्र होइन, तहहरुबीच नियमन तथा प्रर्वद्धनमा साझा बुझाइ पनि विकास भैसकेको देखिँदैन ।

नियामक निकायको कमजोरीको फाइदा उठाइ केही सहकारीकर्मीले सहकारिताको भावना, सिद्धान्त र कानूनबाट विषयान्तर भई संस्थालाई केही व्यक्तिको स्वार्थपूर्तिमा लाने प्रवृत्ति पनि देखिएको छ । आफ्नै संस्थाबाट सदस्यहरु ठगिएका छन् । यसले आउने दिनमा सहकारी आन्दोलनलाई 'राइट ट्रयाकिङ' मा लैजान नै समस्या पर्ने स्थिति छ ।

सहकारीको नियमनका लागि विषयगत संघ तथा महासङ्घहरुसँग सहकार्य गर्न सकिन्छ । तर सहकारी अभियान र नियामक निकायबीच कतिपय कुरामा समान बुझाइ कायम गर्नुपर्ने अवस्था पनि देखिएको छ ।

क्षमता अभाव एवम् न्यून प्राथमिकताका कारण स्थानीयस्तरमा सहकारी शिक्षा, सञ्चार र प्रशिक्षणका कामहरु हुन सकेका छैनन् । सङ्घबाट हुने गरेको यस सम्बन्धी काम पनि हुन सकेको छैन ।

गत दुई वर्षदेखि मुलुकले व्यहोरिरहेको कोरोना महामारीको मारबाट पनि सहकारी क्षेत्र नराम्रोसंग प्रभावित भएको छ । यही समय सदस्य सेवाको अधिक अपेक्षा छ तर तरलता अभाव र अन्य जोखिमका कारण सहकारीहरु खुम्चिएका छन्। ऐनले स्थापित गरेका संरचनाहरु क्रियाशील बनाउन विभाग तथा मन्त्रालयको जागरुकता देखिएको छैन ।

सहकारी एकल नभै अन्तरसम्बन्धित विषय हो । यसको कार्यप्रकृति विस्तृत छ र विभिन्न विषयगत कार्यबाट यसले आर्थिक गतिविधिलाई जनस्तरबाट नै गतिशील बनाउने उर्जा दिनसक्छ । तर विषयगत मन्त्रालयहरु एकीकृत सोचभन्दा एकल सोचमा रहने प्रवृत्तिका कारण यस क्षेत्रमा जोखिम विद्यमान छ ।

निर्वाचित स्थानीय तहहरुले बार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमाका सन्दर्भमा कम प्राथमिकता दिइएको छ । स्थानीय कार्यपालिका र प्रदेश तहमा सहकारी विषयगत शाखा/प्रशाखा तोक्ने र त्यहाँ संलग्न जनशक्तिको क्षमता विकास गर्ने कामलाई प्राथमिकतामा पुऱ्याउने समस्या छ ।

त्यस्तै स्थानीय सहकारीमार्फत प्रवाह गर्न सकिने सेवामा सरकारी संरचनाभित्र र बाहिरबाट गरिँदै आएका कामलाई सहकारी सञ्जालभित्र कसरी ल्याउने भन्ने अर्को समस्या छ ।

स्थानीय सरकार गठन भएको चौथो वर्ष भएपनि स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा

११ (१) (घ) अनुसारका सहकारी सम्बन्धी नीति कानून तथा वार्षिक योजना तर्जुमाको कार्यमा सहजीकरण भएको छैन । प्रदेश तहमा यो स्थिति झनै कमजोर छ ।

कतिपय स्थानीय तहहरु सहकारीलाई बैंक वा नाफा व्यवसायको रुपमा व्यवहार गरिरहेका छन् । सहकारीलाई करका दायरामा ल्याएका त छन् तर नियमन र प्रवर्द्धनमा ध्यान दिएका छैनन् ।

लामो समय देखिको आर्थिक तथा राजनैतिक संक्रमणको प्रभाव सहकारी क्षेत्रमा पनि छ । सहकारीहरुमा राजनैतिक प्रभाव देखिन थालेको छ, परिणामतः सहकारी क्षेत्रको सहुलियत, सेवा र सुविधाहरुको असमान वितरण भएको छ ।

सहकारी ऐन, २०७४ ले सहकारी प्रवर्द्धनका लागि कर लगायत सुविधा र छुटको व्यवस्था गरेको छ । सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयको सिफारिसपछि ऐनले व्यवस्था गरेका सुविधा नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउने कानूनी प्रावधान छ । तर कर छुटको सन्दर्भमा आर्थिक ऐनमा समावेश नभएको सहुलियत कसरी उपलब्ध गराउने भन्ने द्विविधा छ । साथै स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ र सहकारी ऐन, २०७४ का प्रावधानबीच समन्वीति देखिएको छैन । अन्य क्षेत्रगत कानूनमा समेत सहकारी ऐनका भावनासंग मेल नखाने प्रावधान रहिरहेका छन् ।

उपसंहार

सहकारी नियमन तथा प्रवर्द्धनका सम्बन्धमा रहेका समस्याहरु सम्बोधन नगरी संविधानले सहकारी क्षेत्रबाट राखेको अपेक्षा पूरा हुन सक्दैन । नियमन तथा प्रवर्द्धनमा आक्रामक हुनुपर्ने निकायहरु नै अहिले सङ्क्रणमा छन् । साझा बुझाइ, क्षमता विकास, जीवन्त सूचना प्रणालीको निर्माण र सहकार्य अहिलेको आवश्यकता हो । जसका लागि सङ्घीय मन्त्रालयको नीति नेतृत्व र सहकारी विभागको नियामक नेतृत्व पूर्वशर्त हुन् । सहकारी अभियानले यी दुबै काममा निरन्तर घच्घच्याइ रहनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीः

१ नेपालको संविधान, २०७२

२ कार्यविस्तृतीकरणको प्रतिवेदन, २०७३

३ सहकारी सम्बन्धी ऐनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको ऐन, २०७४

४ सहकारी संस्था दर्ता दिग्दर्शन (स्थानीय तह), २०७४

५ स्थानीय तहको निमित्त नमूना सहकारी ऐन, २०७४

६ स्थानीय तह सञ्चालन ऐन, २०७४

७ सहकारी नियमावली, २०७५

८ लेखकद्वारा नेफ्स्कूनमा आयोजित महिला सहकारीकर्मीहरुको भेलामा प्रस्तुत कार्यपत्र, २०७५

९ लेखकद्वारा सहकारी महासम्मेलन, २०७५, दोस्रो (२०७६) तथा चौथो (२०७९) साकोस समिट, मोरङ बचत सङ्घद्वारा आयोजित दोस्रो साकोस भेला, २०७९ मा प्रस्तुत कार्यपत्र,

१० लेखकद्वारा राष्ट्रिय सहकारी दिवस, २०७७ र २०७८ मा प्रस्तुत कार्यपत्र

❑❑❑

नेपालमा विद्युतीय शासनको क्षेत्र तथा महत्व

गम्भीर बहादुर हाडा*

परिचय

एक्काइसौँ शताब्दीको प्रारम्भसँगै विद्युतीय उपकरणको प्रयोगमा व्यापकता आएको छ । विद्युतीय उपकरणको कारण आज विश्व एउटा गाउँमा परिणत हुन पुगेको छ । यसको विकास र विस्तार पनि अकल्पनीय ढंगले अगाडि बढिरहेको छ । विगतमा एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा समाचार पुऱ्याउन, चिठी पत्र, टेलिफोन, वायरलेस आदिको प्रयोग गरिन्थ्यो भने आज कम्प्युटर, मोबाइल, फोनमार्फत यो कार्य गरिदै आएको छ । शासन व्यवस्थालाई Technology Based बनाई त्यसबाट सेवा सुविधा प्रवाह गर्नु नै विद्युतीय शासन हो । e-governance लाई ICT (information Communication Technology) मा आधारित सरकारको नामले समेत चिनिन्छ । ई-सेवा, ई-शिक्षा, ई-कृषि, ई-खरिद, ई-स्वास्थ्य, ई-बैंकिंग आदि यसका उदाहरण हुन् । पछिल्लो समयमा आएर यसको प्रयोग विकसित र विकासोन्मुख सबै राष्ट्रले गर्दै आइरहेका छन् र यसको लोकप्रियता पनि दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको छ । शासन व्यवस्थालाई Technology Based बनाई त्यसबाट सेवा सुविधा प्रवाह गर्नु नै विद्युतीय शासन हो । विद्युतीय शासनले राज्यका अङ्गहरुले गर्ने क्रियाकलापमा विद्युतीय माध्यमको प्रयोगको प्रवर्द्धन गर्दछ । विद्युतीय शासनले सार्वजनिक सेवालाई आधुनिकीकरण गर्न तथा नागरिक र सरकारबीचको सम्बन्ध तथा सम्पर्कलाई फराकिलो र सुमधूर बनाउन मद्दत गर्दछ ।

सर्वप्रथम तत्कालीन अमेरिकी उपराष्ट्रपति एल गोरले सन् १९९३ मा सार्वजनिक सेवालाई बढी प्रभावकारी र पारदर्शी बनाउनको लागि E- governance शब्दको शुरुवात गरेका थिए । सन् १९९९ मा तत्कालिन अमेरिकी राष्ट्रपति बिल क्लिन्टनले Government Paperwork Elemination Act 1998 घोषणा गरेपछि विद्युतीय शासनबारे बहस चलाउनुका साथै यसको प्रयोग समेत बढ्दै गएको छ । नेपालमा विद्युतीय शासनको यात्राको पाईलाका रुपमा वि.सं. २०३१ मा स्थापना भएको राष्ट्रिय कम्प्युटर केन्द्रलाई लिइन्छ । सन् २००४ मा Telecommunication Policy आयो । सन् २००७ मा विद्युतीय कारोवार कार्यान्वयन नियमावली आयो । सन् २०१० मा IT policy ल्याइएको छ ।

Google Wikipedia मा विद्युतीय शासनको अर्थ यस प्रकार उद्धृत गरिएको पाइन्छ :

"Electric governance or e-governance is the application of information and Communication Technology

* सह-प्राध्यापक, अर्थशास्त्र, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस ।

(ICT) for delivering government service, exchange of information communication transactions, integration of various standalone systems and serbvices between government (G2C), government-to business (G2B), gobvernment to government (G2G), government -to-employee (G2E) as well as back office processes interactions within the entire government framework. Through e-governance, government service will be made available to citizen in a convenient, efficient and transparent manner. The three main target groups that can be distinguished in governance concept are government, citizens and business interest groups. In e-government there are no distinct boundaries."

नेपालमा विद्युतीय शासनको विकास र वर्तमान अवस्था

नेपालमा प्रविधिको उपयोगको इतिहास सन् १९७२ मा जनगणनाको तथ्याङ्क बिश्लेषण गर्न IBM 1401 कम्प्युटरको प्रयोगबाट भएको मानिन्छ । त्यस पश्चात सन् १९७४ मा Electronic data processing center को स्थापना, सन् १९८५ मा Personal computer (PCs) वितरण, सन् १९९० मा सूचना प्रविधिजन्य मेशिनहरु (ICT equipment) आयात गर्न खुल्ला, सन १९९२ Computer Association of Nepal (CAN) को स्थापना , सन् १९९६ विज्ञान र प्रविधि मन्त्रालयको स्थापना, सन् १९९९मा दूर संचार नीतिको निर्माण तथा कार्यान्वयन, सन् २००० मा सूचना प्रविधि नीतिको निर्माण तथा कार्यान्वयन ,सन् २००१ मा राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र (National Information Technology Center) को स्थापना, सन् २००४ मा नयाँ दुर संचार नीतिको निर्माण, सन् २००६ मा e-government master plan को निर्माण, सन् २००७ मा विद्युतीय कारोवार नियमावली निर्माण तथा कार्यान्वयन र सन् २०१० मा नयाँ सूचना प्रविधि नीतिको निर्माण तथा कार्यान्वयन भएको पाइन्छ ।

यसका साथै सूचना तथा सञ्चारको पहुँचमा निरन्तर वृद्धि हुँदै गएको छ । २०७८ फागुनसम्म २५ स्थानीय तहका कार्यालय १५० वडा कार्यालय १२० सामुदायिक विद्यालय र २२२ स्वास्थ्य केन्द्र गरी हालसम्म ७३८ स्थानीय तहका कार्यालय ६१९० वडा कार्यालय ५ हजार २ सय ९९ सामुदायिक विद्यालय र ४ हजार २ सय ३७ स्वास्थ्य केन्द्रमा ब्रोडब्याण्ड इन्टरनेट जडान कार्य सम्पन्न भएको छ । नेपाल टेलिकम मार्फत प्रार म्भ गरिएको फोरजी पहुँच चालु आर्थिक वर्षको प्रथम आठ महिनामा ४७ स्थानीय तहमा विस्तार भएको छ । २०७८ फागुनसम्म यस्तो सेवा ७३२ स्थानीय तहमा विस्तार भई ४५.६ प्रतिशत पुगे को छ । अप्टिकल फाइबरमा आधारित फाइवर टु द होम सेवा विस्तार भई २०७८ फागुनसम्म मुलुकका २०९ मुख्य मुख्य शहर र शहरोन्मुख स्थानमा विस्तार भएको छ

मध्यपहाडी लोकमार्ग र आसपासका जिल्ला सदरमुकामहरू जोड्ने गरी अप्टिकल फाइबर विच्छ्याई सूचना महामार्ग निर्माण गर्ने कार्य भइरहेको छ । २०७८ फागुनसम्म १५५७ किलो मिटर फाइबर विच्छ्याइएको छ । मुक्तिनाथ मन्दिर र अन्नपूर्ण सर्किट अन्तर्गतका स्थानमा सार्वजनिक वाइफाई हटस्पटहरू सञ्चालनमा आएका छन् । मोबाइल डिभाइस व्यवस्थापन प्रणाली राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रको जडान गरी

प्रारम्भिक रूपमा सञ्चालनमा आएको छ। यसवाट राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्न र मोवाइलको माध्यमबाट हुने आपराधिक क्रियाकलापहरू नियन्त्रण गर्न सघाउ पुग्नेछ । चालु आर्थिक वर्षको फागुनसम्म विद्यार्थी सङ्ख्याका आधारमा न्यूनतम १२ अधिकतम ३० डेक्सटप कम्प्यूटर तथा मल्टिमिडिया, ल्यापटप र स्क्रिनसहितको सूचना प्रविधि प्रयोगशाला १८५ सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा स्थापना गरिएको छ । सूचना प्रविधि प्रयोगशाला स्थापना भएका सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहको संङ्ख्या १ हजार पुगेको छ। राष्ट्रिय फ्रिक्वेन्सी निर्धारण यो जना र रणनीति तयार गरी फ्रिक्वेन्सी वितरण प्रणालीमार्फत पारदर्शी र व्यवस्थित गर्न स्पेक्टर्म रणनीति तयार गरिएको छ। मोवाइल वित्त सेवा MFS परीक्षणको रूपमा सञ्चालनमा आएको छ ।

विद्युतीय शुशासनको कडीको रूपमा रहेको सरकारी विद्युतीय अनलाईन सेवाहरूलाई एकीकृत प्रणाली मार्फत सर्वसाधारण समक्ष पुऱ्याउन तथा सेवालाई प्रभावकारी बनाउन नागरिक एप्सको अन्तिम संस्करण सञ्चालनमा आएको छ । साझा पूर्वाधार मार्फत सरकारी निकायहरूलाई कम लागतमा सर्भर मेमोरी स्टोरेज र नेटर्वक उपलब्ध गराउँदै आइरहेको सरकारी क्लाउडमा हालसम्म २९५ सरकारी निकायका लागि उक्त निकायका सूचना प्रविधि प्रणाली सञ्चालनमा रहेको छ । २०७८ फागुनसम्म ७५१ सरकारी निकायलाई विद्युतीय हाजिरी यन्त्र वितरण गरिएकोमा हाल ५८७ निकायहरूमा सञ्चालनमा रहेको छ । त्यस्तै ४८२ स्थानीय तहहरूमा सफ्टवेयर वितरण भएकोमा ३७५ स्थानीय तहरूको सञ्चालन रहेको छ । विज्ञापन (नियमन गर्ने) ऐन २०७६ बमोजिम विज्ञापन नियमन गर्ने नियमवली २०७७ स्वीकृत भई विदेशी टेलिभिजन च्यानलको प्रशारण २०७७ कार्तिक ८ गते देखि विज्ञापनरहित नीति कार्यन्वयनमा आएको छ । विज्ञापन एजेन्सी सूचीकरणको कार्य पहिलो पटक गरिएको छ । सरकारी निकायहरूमा दर्ता भएका सञ्चारमाध्यममा कार्यरत श्रमजिवी पत्रकार, सञ्चालक, व्यवस्थापकले प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र र परिचयपत्रका लागि अनलाइनबाटै दिन सक्ने व्यवस्थाको शुरूवात गरिएको छ । यस्तो सेवा सम्बन्धित जिल्लामा रहेको जिल्ला हुलाक कार्यालय निर्देशनालयबाट बुझिलिने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

विद्युतीय शासनका क्षेत्रहरु

(१) सरकारदेखि जनता (सेवाग्राही) सम्म (Government to citizen)

सरकारदेखि सेवाग्राहीसम्मको क्षेत्रअन्तर्गत सर कार र जनताबीचको दोहोरो सञ्चार स्थापित गर्ने, विद्युतीय मतदाता, धारा, बत्ती, टेलिफोन आदि सेवा (युटिलिटि सर्भिस)को भुक्तानी, अमुक सेवाका लागि दरखास्त दिने अथवा अनुदान प्राप्त गर्ने आदि गतिविधि पर्दछन् । यस्ता कार्य विद्युतीय उपकरण मार्फत् सम्पन्न गर्न सके आम नागरिकले धेरै राहत पाप्त गर्न सक्दछन् ।

(२) सरकारदेखि रोजगारसम्म (Government to Employee)

सरकारदेखि रोजगार (employee) सम्मको गतिविधिमा विद्युतीय तलब विवरण, कर्मचारीले प्राप्त गर्ने अन्य आर्थिक लाभ र सेवा, विद्युतीय प्रशिक्षण, कर्मचारीको विवरण (Record) आदि पर्दछन् । विद्युतीय शासनमार्फत् सरकार तथा कर्मचारी सिकाई (Learning) समेत पर्न सक्दछन् ।

(३) सरकारदेखि सरकारसम्म (Government to Government)

सरकारदेखि सरकारसम्मको सम्बन्ध अन्तर्गत दुई भिन्न राष्ट्र वा बहुराष्ट्रबीचको कारोबार एवम् गतिविधि लिन सकिन्छ । एक सरकारले अर्को सरकारलाई दिने सूचना सम्म यसमा पर्दछन् ।

विद्युतीय शासनबारे नेपालले गरेको विभिन्न व्यवस्थाहरु

कानुनी व्यवस्थाः

- विद्युतीय कारोबार ऐन २०६३, जसमा विद्युतीय तथ्याङ्कको माध्यमबाट हुने कारोबारलाई भरपर्दो बनाउन, विद्युतीय अभिलेखको सिर्जना, उत्पादन, प्रशोधन, सञ्चय, प्रवाह तथा सम्प्रेषणलाई प्रभावकारी बनाउन र अनाधिकृत तथा गैरकानूनी तवरले गरिने दुरुपयोगलाई नियन्त्रण गर्नु यस ऐनको उद्देश्य रहेको छ ।
- सूचना प्रविधि नीति, २०६७ तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा रहेको छ ।
- सुरक्षित कारोबार ऐन २०६३ मा विद्युतीय प्रयोग मार्फत अभिलेखको खोजीलाई निशुल्क गरेर प्रणालीमा विद्युतीय प्रविधिको प्रयोग सम्बन्धी व्यवस्था र विद्युतीय अभिलेखलाई वैधता प्रदान गरिएको ।
- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन २०६४ मा विद्युतीय शासन प्रणालीको अधिकार मार्फत सूचनाको हक प्रत्याभूति गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
- सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ तथा नियमावली, २०६४ मा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले वेवसाइट निर्माण गर्नुपर्ने, एक करोड भन्दा बढीको बोलपत्रको अनिवार्य रुपमा हुँदा विद्युतीय खरिद (bidding) गर्नुपर्ने तथा खरिद प्रणालीमा विद्युतीय माध्यमको प्रयोग गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ ।
- कम्पनी ऐन २०६३, ले कम्पनीको दर्ता, नवीकरण तथा अन्य आवश्यक सेवा प्रवाहमा विद्युतीय माध्यमको अनिवार्यता गरेको छ ।
- वि.सं.२०५३ मा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको स्थापना गरिएको छ ।
- वि.सं. २०२८ मा सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको स्थापना भएको छ । प्रविधिको विकास एवम् परिमार्जन आदिका लागि वि.सं.२०६० मा प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा सूचना प्रविधि उच्च स्तरीय आयोग गठन भएको छ ।
- एशियाली विकास बैंङ्कको सहयोगमा बैंङ्क र सूचना प्रविधि र उच्च स्तरीय आयोग बीच सम्झौता भई सूचना तथा सञ्चार प्रविधि विकास आयोजना लागु भएको छ ।
- सुशासन ऐन, २०६४, नियमावली, २०६५
- सरकारको निर्णय सरलीकरण निर्देशिका, २०६५
- रेडियो सञ्चार (लाइसेन्स पाँचौं संशोधन, नियमावली २०७८,
- चलचित्र निर्माण, प्रदर्शन तथा निर्माण, सातौं संशोधन नियमावली २०७८, नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषदबाट स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा आएका छन् । यसका अतिरिक्त राष्ट्रिय सूचना प्रविधि विकास समिति गठन तेस्रो संसोधन आदेश २०७८, सरकारी कार्यालयको बेबसाईट निर्माण तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी निर्देशिका, २०७८ स्वीकृत भएका तथा नागरिक एप सञ्चालन तथा व्यवस्थापन, निर्देशिका २०७८, फाइभ

जी लगायत नयाँ प्रविधिसम्बन्धी कार्यविधि २०७८ जारी भई कार्यान्वयनमा आएका छन् ।

नीतिगत व्यवस्था

- **वर्तमान पन्ध्रौ पञ्चवर्षीय योजना (२०७६-२०८१)** मा प्रशासनिक सुसाशन अन्तर्गत परिणाममुखी र जनसेवी सार्वजनिक प्रशासन तथा विकास व्यवस्थापन गर्ने सोच राखिएको छ। त्यस्तै जवाफदेही, व्यवसायिक र सक्षम सार्वजनिक प्रशासनबाट सार्वजनिक सेवा प्रतिको जनविश्वास अभिवृद्धि गर्ने र विकासलाई नतिजामुखी बनाउने लक्ष्य राखिएको छ भने सार्वजनिक प्रशासनलाई संघीय संरचना अनुरूपको सबल, सक्षम र सुदृढ बनाई, दक्ष सेवाग्राहीमुखी र व्यवसायिक बनाउँनु, सार्वजनिक सेवालाई भरपर्दो, सुलभ र गुणस्तरीय र पहुँचयो ग्य बनाई प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउनु, सेवा प्रवाह र शासनप्रणालीमा बहुपक्षीय साझेदारीको विकास गर्नु जस्ता उद्देश्यहरु पनि राखिएको पाइन्छ ।
- सरकारका नीति तथा कार्यकममा समेत सूचना प्रविधि क्षेत्रलाई महत्व दिइँदै आइएको छ ।
- २०४७ को खुला र उदार शासनसँगै सूचना प्रविधि नीति, २०५७ ले नीतिगत आधार तयार गऱ्यो ।
- दूर सञ्चार नीति, २०६०,
- विद्युतीय गुरुयोजना, २०६२,
- प्रशासन पुनः संरचना आयोगको प्रतिवेदन, २०६६,
- सूचना प्रविधि नीति, २०६७ खारेज गरी हाल सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति, २०७२/७३ विद्यमान रहनुले नेपालको शासकीय सुधार, प्रभावकारिता र सुशासन प्रवर्द्धनमा योगदान पुगेको छ ।
- राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा रणनीति, २०७८, राष्ट्रिय प्रसारण - एघारौं संसोधन) नियमावली २०७८ ।

संस्थागत व्यवस्था :

- विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
- सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय ,सूचना प्रविधि विभाग
- राष्ट्रिय सूचना तथा प्रविधि केन्द्र , सूचना प्रविधि पार्क,
- सूचना तथा प्रविधि उच्चस्तरीय आयोग निजी क्षेत्रहरु CAN

विद्युतीय शासनको महत्व

- निर्णयका तहहरु घटाउन र नागरिकको सार्वजनिक निकायप्रतिको विश्वास अभिबृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- विचौलिया प्रवृत्तिको अन्त्य गरी सार्वजनिक पदाधिकारीहरुलाई नागरिकबाट अनावश्यक लाभ लिनबाट बञ्चित गराउँछ ।
- नागरिकले सार्वजनिक निकायहरुका प्रवाह हुने सूचना र सेवा सहज एवम् द्रुत गतिमा प्राप्त गर्न सक्छन् ।
- व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको माध्यमबाट तथ्याङ्कमा आधारित निर्णय गर्न सहयोग गर्छ ।
- नीतिगत बहस, समसामयिक विषयमा छलफल, नागरिक सर्वेक्षण जस्ता कार्यहरु सञ्चालन गरी सार्वजनिक प्रशासनमा बृहत जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्न र लोकतन्त्रिक

अभ्यासको प्रवर्द्धन गर्न सहयोग पुग्छ ।

- सार्वजनिक निकाय, पदाधिकारीहरु नागरिकबीच Degital divide, digital gap भौगोलिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, मनोबैज्ञानिक अवरोध जस्ता विविध अवरोधहरु हटाउन सहयोग गर्छ ।
- सार्वजनिक निकायमा ठेक्कापट्टामा हुने मिलोमतो र गुण्डागर्दीको अन्त्य गर्न सहयोग गर्छ ।
- सरकार र अन्य साझेदार नियकाहरुबीच र नागरिकहरुबीचको सञ्चार र समन्वयमा बढोत्तरी ल्याउन सहयोग गर्छ ।
- सार्वजनिक निकायलाई Responsible बनाई प्रशासन सुधार गर्दै र सुशासन कायम गर्न सहयोग गर्छ ।
- शासकीय प्रभावकारिता वृद्धि गर्न, सेवा प्रवाहमा शीघ्रता कायम गर्न, सुशासनको मान्यता स्थापित गर्न सहयोग गर्छ ।
- कार्यप्रणालीमा प्रभावकारिता ल्याउन, नागरिक सहभागिता वृद्धि गर्ने, मितव्ययिता कायम गर्न, नागरिक सन्तुष्टि अभिबृद्धि गर्न सहयोग गर्छ ।
- छरितो कर्मचारीतन्त्र विकास गर्न, विद्युतीय सार्वजनिक प्रशासन विकास गर्न, चुहावट र भ्रष्टाचार न्यूनीकरण गर्न, प्रविधिमैत्री शीघ्र सेवा प्रवाह (Technlogy Base Prompt Service Delivery) लाई बढावा दिन सहयोग पुग्छ ।
- e-governing Activities द्वारा सर कार तथा नागरिकबीचको प्रत्यक्ष सम्बन्ध स्थापित गर्न, Responsive Governing System लाई आत्मसात् गर्न, शासनमा Transparency हासिल गर्न, सेवा प्रवाहमा मितव्ययिता (Economy Base Service Delivery) कायम गर्न,
- सेवामा प्रभावकारिता र गुणस्तरीयता (Effectiveness & Quality) अभिवृद्धि गर्न, सरकारको नागरिकप्रतिको उत्तरदायित्व बढाउन (Accountability Promotion), ज्ञानमा आधारित समाज (Knowledge Based Society) को विकास गर्न सहयोग पुग्छ ।
- सार्वजनिक प्रशासनबाट प्रवाह हुने सेवाहरु छिटो, छरितो, पारदर्शी, जवाफदेही र प्रभावकारी बनाउन सहयोग गर्छ ।
- सेवाको कारोबार खर्च, समय र Opportunty cost घटाउँन सहयोग गर्छ ।
- Online सेवाको माध्यमबाट One door service र Service from Home उपलव्ध गराउँछ ।

विद्युतीय सेवाको प्रकारहरु

विद्युतीय माध्यमबाट प्रदान गरिने सेवाहरुलाई लक्षित समूहको आधारमा बाँड्ने गरिएको पाइन्छ :

१. G to G (Government to Government)

विभिन्न देशको सरकार सरकार बीच हुने से वा प्रवाह । उदाहरण : नेपाल सरकार र दक्षिण कोरियाली सरकार ।

संघीय सरकारहरुबीच सेवा प्रवाह

संघ र प्रदेश सरकार

संघ र स्थानीय सरकार

प्रदेश प्रदेश सरकार

प्रदेश र स्थानीय सरकार

तीनै तहबीच हुने सेवा प्रवाह

सरकारी कार्यालयहरुमा हुने विद्युतीय सेवा प्रवाह ।

सरकारी कार्यालय र कर्मचारी बीच हुने सेवा प्रवाह ।

२. G to B (Government to Business Sector)

सरकारले औद्योगिक, व्यापारिक, पेशागत र सामाजिक क्षेत्रहरुलाई दिने सेवाहरु यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

(क) इजाजतपत्र वा अनुमतिपत्र,

(ख) सरकारी नीति, कानून र सुविधाबारेमा सूचना,

(ग) औद्योगिक नवीन सम्भावना र प्रविधिबारे जानकारीहरु,

(घ) राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नीति र कर छुटको विषयहरु,

(ङ) विदेशी राष्ट्रहरुसँग भएको व्यापारिक सम्झौताको जानकारीहरु,

(च) सरकारी नियमन र सुरक्षा ।

३. G to C (Government of Citizen)

यसअन्तर्गत सरकारले नागरिकलाई दिने देहायका सेवाहरु पर्दछन्

(क) गाँस, बाँस र कपाससम्बन्धी सरकारी व्यवस्थाको जानकारी,

(ख) स्वास्थ्य, शिक्षा, सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्थाको जानकारी,

(ग) सूचना, सञ्चार र सहभागितासम्बन्धी जानकारी,

(घ) नागरिक आवाज र अधिकार, नागरिक वडापत्र, नागरिक मागको सुनुवाई लगायत यावत विषयका सेवाहरु ।

विद्युतीय शासनको उद्देश्य

- सरकारलाई सक्षम, सुदृढ, सेवामुखी र प्रभावकारी , पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउन सीमाविहीन सेवा प्रवाह गर्ने र Service delivery मा मितव्ययिता ल्याउने
- Paperless administration को अवधारणालाई कार्यान्वयन गराउने राज्यसंयन्त्रमा आम नागरिकको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने विश्व अर्थतन्त्रमा सहभागिता जनाउने
- विद्युतीय संस्मरणको माध्यमबाट प्रशासकीय कार्यवोझ र भारलाई कम गर्ने, चेतनशील समाजको निर्माण गर्ने, ज्ञान र सञ्चारको माध्यमबाट नागरिकलाई सशक्तीकरण गर्न, सरकारलाई सक्षम, सुदृढ, सेवामुखी र प्रभावकारी बनाउनु, सरकारलाई पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउनु,
- सीमाविहीन सेवाप्रवाह गर्ने, Service delivery मा मितव्ययिता ल्याउने, Paperless administration को अवधारणालाई कार्यान्वयन गराउने, राज्य संयन्त्रमा आम नागरिकको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, आदि ।

विद्युतीय शासनको विकासमा देखा परेका समस्याहरु :

- IT सम्बन्धी नीति वैज्ञानिक रुपमा तर्जुमा हुन नसक्नु एवम् International standard अनुरुप प्रतिष्पर्धा गर्न सक्ने क्षमता नहुनु ।
- समय अवस्था अनुसार सार्वजनिक सेवा

प्रदायक निकाय र व्यक्तिमा IT सम्बन्धी पर्याप्त चेतनाको कमी हुनु ।

- नागरिकहरुमा प्रविधिहरुको Adopt गर्न सक्ने सामर्थ्यता र क्षमताको कमी तथा उनीहरुमा IT को पहुँच र ज्ञानको कमी हुनु ।
- विद्यमान पूर्वाधार र सेवाहरुको उपयुक्त गुणस्तर कायम राख्न नसकिनु, कर्मचारीतन्त्रमा सूचना प्रविधि सम्बन्धी चेतनाको कमी हुनु ।
- प्राविधिक, कानूनी, आर्थिक तथा संस्थागत संरचनाको अभाव, IT मा Competitive Market को सुनिश्चितता हुन नसक्नु ।
- पूर्वाधार विकास र विस्तारमा स्पष्ट Vision र सो अनुसारको ठोस कार्यक्रम ल्याउन नसक्नु ।
- IT को माध्यमबाट सूचना Delivery गर्ने प्रवृत्ति कम हुनु ।
- व्यवस्थित कानूनको कार्यान्वयन, नियमन, संगठनात्मक परिवर्तन, आर्थिक स्रोतको व्यवस्थापन पद्धतिको विकास, प्राविधिक सहायता र तालिम जस्ता विषयको व्यवस्थापन सार्वजनिक क्षेत्रको लागि सहज छैन ।
- राजनीतिक तथा प्रशासनिक नेतृत्व तहबाट उच्चस्तरको प्रतिवद्धता कायम हुन नसक्नु नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्न सक्ने Competent जनशक्ति नहुनु, पत्रव्यवहार गर्दा Mail Validity कायम गर्न नसकिनु Information Security नहुनु ।
- ज्ञानमा आधारित व्यवस्थापन (Knowledge Based Management) नहुनु आदि ।
- सेवाको सञ्चालन, कार्यन्वयन र समन्वयका लागि आवश्यक पर्ने संस्थागत र कानूनी संरचना पर्याप्त छैनन् । समान र एकै प्रकारका सेवाहरू पनि विभिन्न प्रक्रिया र शर्तमा सञ्चालित छन् र यसको नियमनको विषय र प्रक्रिया पनि जटिल बन्दै गएको छ ।
- सूचना प्रविधि सेवाको गठन हुन सकेको छैन । जनशक्तिको विकास, उपयोग र क्रियाशीलतामा उदासीनता छ । विद्युतीय शासन मार्फत प्रवाह गरिने सेवाहरूको बारेमा सम्बन्धित सरोकारवाला निकायहरूबाट उपयुक्त कार्यक्रम तय गरी सञ्चालन हुन सकेको छैन् ।
- सरकारी एकीकृत तथ्याङ्क प्रणाली प्रभावकारी छैन् । अभिलेखहरू अझै पनि अधिकांश निकायमा पुरानै शैली र ढाँचामा रहेका छन् । व्यवस्थित रेकर्ड नहुँदा यसलाई विद्युतीकरण गर्नेकार्य पनि निकै जटिल बनेको छ ।

विद्युतीय शासनको विकासका समस्या तथा चुनौतीहरु तथा समाधानका लागि सुझावहरु

- कार्ययोजना सहितको e-governance master Plan निर्माण गरी तदारुकता र इमान्दारिपूर्वक लागू गर्ने ।
- बिद्यमान Loadshedding घटाउने कार्य प्राथमिकतामा राखी Degital divide, Digital gap घटाउने e-literacy बढाउन कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने ।
- मौजूदा साईवर कानूनलाई परिमार्जन गरी व्यवहारिक र समसामयिक बनाई लागू गर्ने

- IT को बढ्दो प्रयोगसँगै बढेको अपराधिक गतिविधिहरु रोक्नलाई साइबर सुरक्षा सम्बन्धी छुट्टै कानून निर्माण गर्ने ।
- विद्युतीय सरकारको अवधारणा लागू गर्ने विषय सरकारले प्राथमिकतामा राख्ने र सो को लागि आवश्यक भौतिक र मानवीय पूँजीको व्यवस्था गर्न सार्वजनिक निजी साझेदारी नीति बमोजिम गर्ने ।
- सार्वजनिक निकायमा IT को छुट्टै उपसमूह निर्माण गरी IT कर्मचारीको वृत्ति विकासको सुनिश्चितता गर्ने ।
- सार्वजनिक निकायमा कार्यरत कर्मचारी र सेवाग्राही दुवै पक्षको विद्युतीय शासन प्रयोग गर्न सक्ने क्षमता विकास गर्न पर्याप्त तालिम र क्षमता विकासका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने ।
- विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय र सूचना र संचार मन्त्रालयको Functional analysis गरी पुनसंरचनाको कार्य अघि बढाउने ।
- सूचना प्रविधि विभाग, राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र, प्रमाणीकरण नियन्त्रकको कार्यालयबीच समन्वय गरी कार्यमा एकरुपता ल्याउने ।
- राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रबाट सबै सरकारी निकायहरुको Web Hosting गर्ने, Data back up गर्ने, इन्टरनेट सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्ने ।
- सार्वजनिक प्रशासनबाट प्रवाह हुने सेवाहरु छिटो, छरितो, पारदर्शी, जवाफदेही र प्रभावकारी बनाउन IT को प्रयोग गर्ने ।
- सेवाको कारोबार खर्च, समय र Opportunty cost घटाउँन हरेक सार्वजनिक सेवाप्रवाहलाई विद्युतीय प्रणालीमा रुपान्तरण गर्ने । प्रविधिमैत्री भौतिक संरचना निर्माण गर्ने ।
- संस्थागत नियमन क्षमता विकास गर्ने
- सूचना संरक्षण क्षमता विकास गर्ने ।
- खोज तथा अनुसन्धान क्षमता विकास गर्ने ।
- कार्यप्रणालीको Digitalization गर्ने ।
- अन्तर निकाय समन्वय गर्ने ।
- विद्युतीय सेवा प्रवाह पद्धतिको प्रभावकारी अनुगमन र मूल्यांकन गर्ने ।
- राजनीतिक जीवन (नेतृत्व) मा सूचना प्रविधिको प्रयोगलाई अनिवार्य गराउने ।

सन्दर्भ सामग्रीहरु:

- काशिराज दाहाल, गोकर्णप्रसाद उपाध्याय, मेघनाथ रिजाल, शासन प्रणाली (Governance System), चौंथो परि मार्जित संस्करण, दीपमाला पब्लिकेशन प्रा.लि., बागबजार, काठमाडौं, २०७३ मंसिर ।
- उमेश कोइराला, विकास प्रशासन : अवधारणा र अभ्यास, सार्वजनिक व्यवस्थापन स्रोत सामग्री (सार्वजनिक प्रशासन, व्यवस्थापन, विकास विशेष), सम्पादन : विदुर कोइराला, कृष्णमुरारीशिवाकोटी,नारायणप्रसाद सुवेदी, सारथी अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्र, सोपान मासिक), डिल्लीबजार, काठमाडौं, नेपाल ।
- गम्भीर बहादुर हाडा मानवीय पुँजी निर्माणमा शिक्षाको भूमिका, आर्थिक

राष्ट्रिय दैनिक, २०७५ कार्तिक २७, वर्ष ९, अंक २६२४, ने.सं. ११३९

- श्री कृष्ण खरेल, 'मानव संसाधन व्यवस्थापन (Human Resource Management) एसिया पब्लिकेसन, बागबजार, काठमाडौ, दोस्रो संस्करण २०५९
- Binod Ghimire, 'Fundations, 'Foundations of Human Resource management' Ratna Sagar Prakashan Pvt. Ltd., Kathmandu First Edition 2014
- श्री कृष्ण खरेल, 'मानव संसाधन व्यवस्थापन को आधार', (Foundation manResourceManagemetnt) एसिया पब्लिकेसन्स, वागबजार तेस्रो संस्करण २०६१,
- कृष्ण प्रसाद पाठक, 'मानव स्रोत विकासको परिचय' , (Introduction to Human Resource Development) आठराई प्रकाशन, काठमाडौ । दोश्रो संस्करण २०५६
- डा. फत बहादुर के.सी. 'मानव संसाधन व्यवस्पान', (Human Resource Management) सुकुन्दा पुस्तक भवन, भोटाहिटी, काठमाडौ प्रथम संस्करण २०६३
- बाबुराम ज्ञवली र मानिराज पौडेल, व्यवस्थापकीय अर्थशास्त्र र अर्थशास्त्र शिक्षामा अनुसन्धान, एम.के पब्लिसर्स एण्ड डिष्टिव्यूर्टस भोटाहिटी प्रथम संस्करण २०७५ ।
- राजकुमार अधिकारी , विकास अनुसन्धान रत्नसागर प्रकाशन डिल्लीबजार काठमाडौं ।
- तीर्थराज लिमिल्सीना , धनपति नेपाल, ग्रामीण सन्दर्भमा विकास र योजना , क्वेष्ट पब्लिकेशन, कीर्तिपुर काठमाडौं । प्रथम संस्करण २०६९ ।
- शेरजंग खडका मानव संशाधन व्यवस्थापन वि वि. एस दोस्रो वर्ष नयाँ संस्करण के एफ सी प्रकाशक तथा वितरक काठमाडौं नेपाल ।
- बासुदेव खनाल सरकारी वित्त र वित्तीय प्रणाली एम के पब्लिकेशन एण्ड डिष्टिव्यूसन्स दोस्रो संस्करण २०७५ । काठमाडौं ।
- पन्ध्रौं योजना -आर्थिक वर्ष २०७६/७७–२०८०/८१), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल, २०७६ फागुन ।
- आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल ।
- कृष्ण प्रसाद शर्मा, विद्युतीय माध्यमबाट गरिने कारोबारमा उपकरणहरुको प्रयो ग र वर्तमान अवस्था, आर्थिक मीमांसा २०७८, नेपाल वित्तीय संस्था कर्मचारी संघ, नेपाल राष्ट्र बैंक, वर्ष १६, २०७८ चैत्र ।
- कृष्ण प्रसाद शर्मा, विद्युतीय भुक्तानी कारोबारमा प्रिपेड कार्ड सञ्चालनको सम्भावना, नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार, ६५ औं वार्षिकोत्सव विशेषांक, वैशाख १४, २०७७, नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालय, काठमाडौं, नेपाल ।

- डा खगेन्द्र प्रसाद सुवेदी र विनोदराज त्रिपाठी, आधुनिक अर्थशास्त्र गणित तथा तथ्याङ्कशास्त्र, के पी पुस्तक भण्डार डिल्लीबजार, दोस्रो संस्करण २०७४ असार ।
- स्थानीय तहको योजना तर्जुमा दिग्दशर्न, २०७५, नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग, सिहदरबार काठमाडौं नेपाल ।
- मध्यमकालिन खर्च संरचना आ. व. २०७५/७६–२०७७/७८ नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग । सिहदरबार काठमाडौं ।
- आर्थिक वर्ष २०७९।८० को बजेट वक्तव्य, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, २०७९ ।
- यमुना पोखरेल, 'शिक्षामा लैङ्गिक सम विकास शिक्षा', वर्ष १८, अंक १८, २०७४ आषाढ, शिक्षा विभागबाट प्रकाशित वार्षिक प्रकाशन ।

❑❑❑

सञ्चयकर्ता जग्गा खरिद सापटी

- **कोषले सञ्चयकर्तालाई जग्गा किन्नका लागि सापटी दिने ।**
- **सापटीका लागि कोषमा एक वर्ष वा सोभन्दा बढी समय नियमित सञ्चय कोष कट्टी गरेका सञ्चयकर्ता हुनुपर्ने ।**
- **उमेर वा पदावधिको आधारमा दुई वर्ष सेवाअवधि बाँकी भएका सञ्चयकर्तालाई जग्गा किन्न यो सापटी प्रदान गरिने ।**
- **यो सापटीको अधिकतम सीमा धितो मूल्याङ्कनबाट कायम भएको रकममा नबढ्ने गरी सञ्चयकर्ता कार्यरत तह वा श्रेणीको शुरू तलबमान र सेवा अवधिका आधारमा दस वर्षको तलब वा अधिकतम १ करोड रूपैयाँ हुने ।**
- **पहिले घर सापटी, घरमर्मत सापटी र सरल चक्रकर्जा लिएका सञ्चयकर्ताले त्यस किसिमका सापटी चुक्ता नगरेसम्म यो जग्गा खरिद सापटी सुविधा नपाउने ।**
- **शैक्षिक सापटी लिएका सञ्चयकर्ताले कर्जा नियमित गरेको अवस्थामा भने यो सापटी पाउन सक्ने ।**
- **सञ्चयकर्ताले लिएको जग्गा खरिद सापटी चुक्ता गरेमा पुनः दुईपटक यो सापटी दिन सकिने । यो सापटी पाउन न्यूनतम् चार मिटरको बाटो भएको जग्गा हुनुपर्ने ।**
- **जग्गाको क्षेत्रफल काठमाडौं उपत्यकामा कम्तीमा तीन आना र उपत्यका बाहिर कम्तीमा आठ धूर वा पाँच आना हुनुपर्ने ।**
- **जग्गा खरिद कर्जाका लागि पेश गरिने जग्गाको साँध-सीमाना छुट्टिने गरी जमिनबाट कम्तीमा एक फिट उचाइ र नौ इन्च मोटाइको पक्की पर्खालले सीमाङ्कन भएको हुनुपर्ने ।**

जलविद्युत आयोजनाको लगानीमा जोखिम व्यवस्थापन

अर्जुन कुमार गौतम*

१. जलविद्युत् विकासको अवश्यकताः

नेपालको जलस्रोतको उपयोगबाट ४२ हजार मेगावाट भन्दा बढी विद्युत उत्पादन गर्न आर्थिक एवम् प्राविधिक दृष्टिकोणबाट सम्भव मानिन्छ । जलस्रोत नेपालको लागि तुलनात्मक लाभ (Comperative Advantages) को क्षेत्र हो । यस अर्थमा जलविद्युत्को सन्तुलित विकास नै मुलुकको समृद्धिको प्रमुख आधार हो । सबैका लागि सधैंका लागि विद्युतको उपलब्धताको सुनिश्चितता, विद्युतको आन्तरिक खपतमा वृद्धि, आयातित इन्धनको विकल्पको रुपमा नवीकरणीय ऊर्जाको उपयोगमा विस्तार, परम्परागत रुपमा उपयोग हुने उर्जाको स्रोतलाई नविकरणीय उर्जाबाट प्रतिस्थापन तथा मुलुकमा उपभोग भई बचत भएको विद्युत अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा निर्यातको सम्भावना पनि रहेको छ । तसर्थ, देशको आर्थिक विकासको अभियानलाई सार्थक बनाउन जलविद्युत्को सन्तुलित र दिगो विकासको आवश्यकता रहेको छ ।

आर्थिक विकासमा जलविद्युत् विकासको बहुआयामिक महत्व छ । रोजगारीको प्रवर्द्धन, बाटो, पुल लगायतको स्थानीय पूर्वाधार विकास, शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता सामाजिक क्षेत्रको विकास, स्थानीय उत्पादनको प्रवर्द्धन, आन्तरिक बचतको प्रोत्साहन, पूँजी निर्माण र लगानी प्रवर्द्धन, हरित एवम् नवीकरणीय उर्जाको माध्यमबाट वातावरण संरक्षण तथा मानव स्वास्थ्य सुरक्षा आदिको क्षेत्रमा पनि जलविद्युत विकासको प्रत्यक्ष योगदान रहन्छ । आयोजना विकासको क्रममा भन्सार, आयकर तथा मूल्य अभिवृद्धि करको माध्यमबाट सरकारको राजश्वमा समेत योगदान हुन्छ । यस अर्थमा मुलुकको समग्र आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा जलविद्युत विकासको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

२. जलविद्युत् विकास तथा लगानी सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाः

सन् २०१५ मा संयुक्त राष्ट्र संघको साधारण सभाले विश्वले सन् २०३० भित्रमा पूरा गर्नुपर्ने भनी जारी गरेको दिगो विकास लक्ष्य (SDG) को सातौं लक्ष्यमा "सबैका लागि किफायती, विश्वसनीय, दिगो र आधुनिक उर्जामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने" विषय समावेश गरिएको छ । विगत २५ वर्ष देखि राज्यका नीति तथा कार्यक्रमहरुले जल विद्युतको विकास तथा लगानीलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्दै आएको छ। जलविद्युत् आयोजनाको विकास तथा लगानीमा निजी क्षेत्र लगायत सर्वसाधारण लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्न सरकारले विभिन्न प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रमहरु अघि सारेको छ। सरकारी स्वामित्वका संचरना मार्फत आयोजनाको विकास, लगानी, प्रशारण तथा व्यापारलाई प्रोत्सहान गर्न अलग अलग निकायको स्थापना पनि गरेको छ ।

* प्रमुख कार्यकारी अधिकृत, एचआईडिसिएल ।

सरकारले सन् २०३० सम्ममा आन्तरिक खपतका लागि १० हजार मेगावाट सहित १५ हजार मेगावाट जलविद्युत उत्पादन गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।

जलविद्युतका क्षेत्रमा हुने लगानीलाई आकर्षित र प्रोत्साहन गर्न सरकारले विभिन्न प्रकारका कर सहुलियत तथा छुट सुविधाहरु प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको छ । सबै नेपाली जनतालाई जलविद्युत आयोजनाको मालिक बनाउन तथा त्यस्ता आयोजनाप्रति जनताको अपनत्व कायम गर्न "नेपालको पानी जनताको लगानी" को नारासहित जनताको लगानीलाई प्रोत्साहित गरिएको छ । यस कार्यक्रम अन्तर्गत सरकारी निकायहरुबाट विकास गरिने २१ वटा आयोजना सूचीकृत गरी त्यस्ता आयोजनाको शेयरमा सर्वसाधारण जनताको ४९ प्रतिशतसम्म लगानी हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

त्यस बाहेकका अन्य जलविद्युत आयोजनाहरुमा समेत जनताको लगानीलाई प्रोत्साहित गर्न शेयर पूँजीको न्यूनतम १० प्रतिशत सर्वसाधारण र १० प्रतिशत आयोजना प्रभावित स्थानीय जनतालाई अनिवार्य रुपमा छुट्याउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । वि.स. २०८१ सम्ममा नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमनमा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुले आफ्नो कुल कर्जा तथा सापटीको न्यूनतम १० प्रतिशत उर्जाको क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था नेपाल राष्ट्र बैंकले गरेको छ । बैंकहरुले गर्ने लगानी पनि अप्रत्यक्ष रुपमा जनताको नै लगानी हो ।

३. लगानी र जोखिमः

पन्ध्र हजार मेगावाट विद्युत् उत्पादन गर्न यस क्षेत्रमा करिब ३० खर्ब रुपैया लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ । यो रकम मौजुदा वित्तीय प्रणालीको आकारका आधारमा ६० प्रतिशत भन्दा बढी हो । तसर्थ सरकारको लक्ष्य बमोजिम विद्युत उत्पादन गर्न आन्तरिक स्रोतको यथाशक्य परिचालन गर्दै बाह्य लगानीलाई समेत प्रोत्साहन गर्न आवश्यक छ । आन्तरिक रुपमा सर्वसाधारण लगानीकर्ता, निजी क्षेत्रका उद्यमी व्यवसायी, बैंक तथा वित्तीय संस्था, गैह्रबैंक वित्तीय संस्थाहरु र सरकार समेत कुनै न कुनै रुपमा जलविद्युत् आयोजनाको विकास तथा लगानीमा संलग्न भएका हुन्छन् । बाह्य रुपमा वैदेशिक लगानीकर्ताको प्रत्यक्ष लगानीका अलावा वैदेशिक ऋण तथा अनुदान समेत उपयोग भएको हुन्छ । जलविद्युत् क्षेत्रको विकास तथा लगानीका माध्यमबाट मुलुकको समृद्धिको यात्रा तय गर्न सकिने जति सम्भावना र अवसर छ, लगानीको जोखिम पनि त्यति नै बढी छ । यसरी जलविद्युत आयोजनाहरुमा लगानीको लागि अर्थतन्त्रका सबै पक्षलाई प्रोत्साहन गरिरहँदा लगानीका जोखिमहरुको पहिचान र न्यूनीकरण गर्दै लगानीको प्रतिफल र सुरक्षा सुनिश्चित गर्न नियामकीय र अविभावकीय भूमिका निर्वाह गर्नु राज्यको प्रमुख कर्तव्य हो ।

४. जलविद्युत आयोजनाको प्रकृतिः

लगानी जोखिमको दृष्टिकोणबाट अन्य आयोजना भन्दा जलविद्युत् आयोजना फरक र बढी सम्वेदनशील हुन्छन् । जलविद्युत् आयोजनाको विशिष्टीकृत विशेषता देहाय बमोजिम रहेका छन्:-

(क) **लामो निर्माण अवधि तथा लगानी फिर्ता अवधिः** आयोजनाको मुख्य निर्माण कार्य भन्दा अघि गरिने आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन, विस्तृत परियोजना प्रतिवेदनको तयारी, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन, जग्गा प्राप्ति, पहुँच मार्ग तथा आयोजना मार्गको निर्माण, विद्युत खरिद बिक्री सम्झौता, विद्युत् प्रशारण सम्झौता, आयोजनाको वित्तीय व्यवस्थापन जस्ता

कार्य गर्न सामान्यतया पाँच वर्ष लाग्ने गरेको देखिन्छ। आयोजना व्यवस्थापनका सबै कार्यहरु अपेक्षा अनुरुप सूचारु भएर निर्माण प्रारम्भ भए पछि निर्माण चरणका सबै कार्य सम्पन्न गरी व्यावसायिक उत्पादन प्रारम्भ गर्न न्यूनतम पाँच वर्ष लाग्दछ। यसरी जलविद्युत् आयोजनाको विकासको लागि सर्वेक्षण अनुमतिपत्र प्राप्त गरेपछि विद्युतको व्यावसायिक उत्पादन प्रारम्भ गर्न न्यूनतम दश वर्ष आवश्यक पर्ने देखिन्छ।

आयोजनाको व्यावसायिक उत्पादन प्रारम्भ भए प्रश्चात् प्राप्त हुने आयबाट आयोजना निर्माण गर्दा लिएको ऋण चुक्ता गर्न न्यूनतम दश वर्ष लाग्दछ। तत्पश्चात् मात्र आयोजनाका शेयर लगानीकर्ताले अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था हुन्छ। तसर्थ, अन्य आयोजनाहरुको तुलनामा जलविद्युत् आयोजनाको निर्माण अवधि र लगानी फिर्ता अवधि निकै बढी हुन्छ। तसर्थ लगानीकर्तामा लामो अवधिको धैर्यता र नगद प्रवाह व्यवस्थापनको क्षमता आवश्यक पर्दछ।

(ख) जल प्रवाह र भौगर्भिक अनिश्चितता: जलविद्युत् आयोजनाबाट उत्पादन हुने उर्जाको परिमाण जल प्रवाहको परिमाणले निर्धारण गर्दछ। जल प्रवाहको प्ररिमाणको मापन गरेर आयोजनाबाट उत्पादन हुने उर्जाको निर्धारण गर्ने गरिन्छ। तदनुरुप विद्युत खरिद सम्झौता गरिन्छ। जल प्रवाह आयोजनाले ओगटेको क्षेत्र, वर्षाको परिमाण, हिँउको परिमाण आदिले निर्धारण गर्दछ। त्यस्ता तत्वहरुमा परिवर्तन हुँदा पूर्वानुमान अनुसार उर्जा उत्पादन नभई आय र प्रतिफलमा नकारात्मक प्रभाव पर्ने सम्भावना रहन्छ। पछिल्लो समयमा देखिएको जलावायु परिवर्तन र वातावरणीय असरका कारण जलप्रवाहमा प्रभाव पर्ने जोखिम देखिएको छ।

स्वभाविकरुपले जलविद्युत् आयोजनाको अधिकांश संरचनाहरु जटिल प्रकृतिको भौगर्भिक संरचनामा निर्माण हुन्छन्। आयोजनाका अधिकांश संरचनाहरु भूमिगत हुन्छन्। जतिधेरै भूमिगत संरचनाहरु हुन्छन, त्यति धेरै भौगर्भिक अनिश्चितता र जोखिम हुन्छ। तसर्थ, निर्माण पूर्व आयोजना रहने स्थानको भौगर्भिक अवस्थाको यकिन गर्न विभिन्न प्रकारका प्राविधिक अध्ययन गर्ने गरिन्छ। तथापि प्राविधिक अध्ययन पर्याप्त नभएमा वा प्राविधिक अध्ययनले पहिचान गर्न नसकेको अवस्थामा निर्माणको चरणमा ठूलो जोखिम, थप लागत, थप समय आवश्यक पर्न सक्दछ। कतिपय अवस्थामा आयोजनाको भविष्य नै अनिश्चित हुन सक्दछ।

(ग) वातावरणीय सम्वेदनशीलता: जलविद्युत् आयोजनाहरु वातावरणीय तथा जलवायुको दृष्टिकोणबाट अत्यन्त सम्वेदनशील हुन्छन्। आयोजनाका अधिकांश ठूला संरचना खोला/नदीका किनारमा बन्ने, भिरपाखा तथा चट्टान फोड्नुपर्ने, ढुङ्गा, गिटी बालुवा जस्ता नदीजन्य निर्माण सामाग्रीहरुको प्रयोग गर्नुपर्ने, जंगलको फडानी गर्नुपर्ने, आयो जना निर्माणको क्रममा विस्फोटक पदार्थ प्रयोग गर्नुपर्ने,आयोजना निर्माणको क्रममा हजारौं जनशक्तिको संलग्नता रहने आदि कारणले आयोजनाको वातावरणीय तथा

जैविक विविधताको पक्ष सम्वेदनशील हुन्छ । जलवायु परिवर्तनको प्रभावका दृष्टिकोणले नेपाल उच्च जोखिममा रहेको मुलुकहरु मध्ये एक हो । जलवायु तथा मौसम परिवर्तनको प्रभाव पनि जलविद्युत् आयोजनामा प्रत्यक्ष रुपमा पर्दछ । बाढी, पहिरो जस्ता प्राकृतिक प्रकोपको पहिलो निशानामा जलविद्युत् आयोजना नै पर्दछन् ।

(घ) **ठूलो परिमाण र लामो अवधिको लगानी**: जलविद्युत् आयोजनाको विकासका लागि ठूलो परिमाण र दीर्घकालीन प्रकृतिको वित्तीय स्रोतको आवश्यकता पर्दछ । हालको प्रचलित औसत दरको आधारमा एकसय मेगावाट क्षमताको जलविद्युत् आयोजना सम्पन्न गर्न करिब २० अर्ब रुपैया आवश्यक पर्दछ । लामो निर्माण अवधि र लगानी फिर्ता अवधिका कारण आयोजनाका लगानीकर्तामा लामो अवधिसम्म लगानी गर्न सक्ने क्षमता र सो अनुरुपको नगद प्रवाहको सुनिश्चितता भएको हुनु पर्दछ ।

(ङ) **विशिष्टीकृत बजार**: जलविद्युत्बाट उत्पादन हुने उर्जाको बजार विशिष्टीकृत प्रकृतिको हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा आयोजनाबाट उत्पादन हुने उर्जाको एकमात्र क्रेता नेपाल विद्युत प्राधिकरण हो । त्यसरी खरिद गरिएको बिजुली नेपाल विद्युत प्राधिकरणले प्रशारण तथा वितरणको माध्यमबाट ग्राहकसम्म पुऱ्याउँदछ । विद्युत खरिद बिक्रीका लागि Take or Pay र Take and Pay गरी दुईवटा तरिका उपलब्ध छन् । Take or Pay विधि अनुसार आयोजनाबाट उत्पादन भएको बिजुली विद्युत प्राधिकरणले उपयोग गरे वा नगरे पनि उत्पादन भएको रकम भुक्तानी गर्नु पर्दछ । Take and Pay विधिमा उत्पादन भएको बिजुली नेपाल विद्युत प्राधिकरणले उपयोग गरेमा मात्र भुक्तानी गर्नु पर्दछ । पहिलो विधिमा नेपाल विद्युत प्राधिकरणलाई बढी र आयोजना प्रवर्द्धकलाई कम जोखिम हुन्छ भने दोस्रो विधिमा त्यसको ठीक उल्टो हुन्छ । विशिष्टीकृत प्रकृतिको उत्पादन आपूर्ति र खपतका कारण यी तीन पक्षमा सन्तुलन कायम गर्न कठिन हुन्छ ।

नेपालमा हालसम्म आधिकांश जलविद्युत् आयोजनाहरु नदी प्रवाह (ROR) मा आधारित भएका कारण वर्षा यामको तुलनामा हिँउदको समयमा विद्युत उत्पादन कम हुन्छ । दिउँसो र रातिको समयमा विद्युतको उपयोग तुलनात्मक रुपमा कम हुन्छ । तर विद्युत उत्पादन सबै समयमा बराबर नै हुन्छ । यसरी विद्युतको माग र आपूर्तिबीच सन्तुलन कायम गर्न नसक्दा एकातिर भने बमोजिमको विद्युत आपूर्ति गर्न कठिन हुने अवस्था सृजना हुने र अर्कोतर्फ उत्पादित विद्युत खेर गई ठूलो नोक्सान व्यहोर्नुपर्ने जोखिम रहन्छ ।

(च) **जटिल प्रकृतिको निर्माण कार्य** : अन्य आयोजनाको तुलनामा जलविद्युत् आयोजनाको निर्माण कार्य जटिल र सम्वेदनशील प्रकृतिको हुन्छ । आयोजनाका अधिकांश संरचनाहरु भूमिगत बनाउनु पर्ने ठूला मेसिन तथा उपकरणको प्रयोग तथा जडान गर्नु पर्ने भएकोले विभिन्न क्षेत्रका विज्ञहरुको प्राविधिक समूह सहितको उच्चदक्ष जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ ।

निर्माण कार्यका प्रत्येक क्रियाकलापमा उच्च सतर्कता र समन्वय आवश्यक पर्दछ । आधुनिक प्रविधि, स्रोत साधन र दक्ष जनशक्ति सहितको अनुभवी निर्माण व्यवसायी, उच्च अनुशासन सहितको अनुभवी प्रवर्द्धक समूह, प्राविधिक समूह सहितको दक्ष निर्माण परामर्शदाता बीचको आपसी समन्वय र सहकार्यबाट आयोजना निर्धारित समय र निर्धारित लागतमा निर्माण गर्न सहयोग पुग्दछ ।

५. ऋण लगानीको दृष्टिकोणबाट अन्तर निहित जोखिमः

आयोजना प्रवर्द्धक, सर्वसाधारण लगानीकर्ता, ऋण लगानी गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरु एवम् वैदेशिक लगानीकर्ताहरुको दृष्टिकोणबाट जलविद्युत् आयोजनामा हुने लगानीको जोखिम पहिचान र विश्लेषण गर्ने फरक फरक दृष्टिकोण हुनसक्छ । आयोजनाको लागि आवश्यक पर्ने वित्तीय स्रोत मध्ये सामान्यतया ७० देखि ८० प्रतिशतसम्म ऋण लगानीबाट व्यहोरिने गरिन्छ। आयोजनाको लगानीको सन्दर्भमा जोखिम पहिचान तथा विश्लेषण तथा सो को न्यूनीकरणका उपायहरुको खोजीमा ऋण लगानीकर्ताको नै प्रमुख भूमिका र जिम्मेवारी रहन्छ । तसर्थ, प्रस्तुत लेखमा ऋण लगानीको दृष्टिकोणबाट अन्तरनिहित जोखिमको पहिचान र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छः

(क) प्राविधिक जोखिमः आयोजनाको मूल संरचनाहरु निर्माण हुने क्षेत्रको भौगोलिक र भौगर्भिक अवस्थाका कारण पूर्वानुमान गरिएको भन्दा फरक परिस्थिति सृजना भई निर्माणको क्रममा प्राविधिक जटिलताहरु देखिन सक्दछ । यसले आयोजना निर्माणको समय, लागत, आय र अन्य वित्तीय सूचकहरुलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । आयोजनाको प्राविधिक अध्ययनको गहिराई, ड्रईङ्ग, डिजाईनिङ्ग तथा ले-आउटको अवस्थाले प्राविधिक जोखिमको अवस्था निर्धारण गर्दछ ।

(ख) वित्तीय जोखिमः ऋण लगानी सम्बन्धी निर्णयको प्रमुख आधार आयोजनाको वित्तीय सूचक नै हो । आयोजनाको आय र लागत अनुमानको आधारमा विभिन्न वित्तीय सूचकको अध्ययन एवम् सो को सम्वेदनशीलता समेत विश्लेषण गरी आयोजना लगानी योग्य भए नभएको यकिन गर्ने गरिन्छ। लागतमा हुनसक्ने बढोत्तरी र आयमा हुन सक्ने संकुचनले उल्लिखित वित्तीय सूचकहरुमा नकारात्मक असर पर्न सक्दछ । कर्जाको ब्याजदर, निर्माण अवधि र विदेशी विनिमय दरको परिवर्तनले निर्माण लागतमा असर पर्दछ । निर्माण तथा ठेक्का विधि (Construction Modality) ले पनि लागतमा असर पर्न सक्दछ । यसको अलावा निर्माणको क्रममा कुनै प्रकार को प्राविधिक जटिलता सृजना भएमा वा प्राकृतिक प्रकोपका कारण निर्माणाधीन आयोजनामा क्षति भएमा थप लागत र समय आवश्यक पर्न सक्दछ । समयको बढोत्तरीले एकातिर लागत वृद्धि गर्दछ भने अर्को तर्फ आयमा संकुचन ल्याउदछ। यसको अलावा पानीको प्रवाह (Water Discharge) अनुमान गरे भन्दा कम भएमा त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव विद्युत उत्पादनको परिमाण र विद्युत बिक्रीको आय (Sales Revenue) मा पर्न जान्छ ।

(ग) व्यवस्थापकीय जोखिम: आयोजना व्यवस्थापनमा व्यवस्थापकीय पक्ष अत्यन्त सम्वेदनशील र महत्वपूर्ण हुन्छ । आयोजना व्यवस्थापन समूहको योग्यता, अनुभव र व्यवस्थापकीय कौशलता एवम् प्रवर्द्धकको वित्तीय सक्षमता, सम्बन्धित क्षेत्रको अनुभव र बजार साख (Market Reputation) ले आयोजनाको लागत, गुणस्तर र निर्माण अवधिलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ। आयोजना प्रवर्द्धकले अवलम्बन गरेको खरिद विधि, संस्थागत सुशासन, आन्तरिक नियन्त्रण तथा गुणस्तर व्यवस्थापन पद्धतिले आयोजनाको समग्र विश्वसनीयतामा असर गर्दछ। व्यवस्थापन पक्ष राम्रो भएमा वित्तीय एवम् प्राविधिक दृष्टिकोणबाट सामान्य आयोजनालाई पनि आकर्षक र विश्वसनीय बनाउन सक्ने सम्भावना रहन्छ । त्यसैगरी व्यवस्थापन पक्ष कमजोर भएमा आकर्षक आयोजना पनि लथालिङ्ग हुन सक्दछ । तसर्थ आयोजनामा लगानी सम्बन्धी निर्णय गर्दा व्यवस्थापकीय पक्षको विश्लेषण निकै महत्वपूर्ण हुनजान्छ ।

(घ) सामाजिक तथा वातावरणीय जोखिम: आयोजनाको सामाजिक तथा वातावरणीय पक्ष आजकल निकै पेचिलो बन्दै गएको छ । स्थानीय स्रोत साधनमा स्थानीय जनताको पहिलो अधिकार स्थापित हुन्छ। आयोजना विकासको सन्दर्भमा सो आयोजनाले स्थानीय समुदायलाई पारेको वा पार्न सक्ने सकारात्मक तथा नकारात्क असर सर्वत्र सरोकारको विषय बन्ने गरेको छ । दिगो विकासको अवधारणा एवम् विश्वव्यापि रुपमा देखिएको जलवायु परिवर्तनको असरका कारण आजकल आयोजनाको वातावरणीय पक्ष निकै सम्वेदनशील बन्दै गएको छ ।

तसर्थ, कुनै पनि आयोजनालाई स्थानीय समुदायले स्वीकार नगरेसम्म वा स्थानीयवासीको अपनत्व नभएसम्म आयोजनाका गतिविधिलाई सुचारु गर्न कठिन हुन्छ। आयोजनाले स्थानीयवासीलाई पार्ने प्रभाव, जग्गा अधिग्रहण तथा पुनर्स्थापना सम्बन्धी व्यवस्था, आयोजनाको विकास तथा लगानीमा स्थानीय जनताको संलग्नताको अवस्था आदिले आयोजनामा अन्तरनिहित जोखिमको स्तर लाई निर्धारण गर्दछ । आयोजना स्थल र पहुँच मार्गको वातावरणीय सम्वेदनशीलता, जैविक विविधताको अवस्था, आयोजना स्थलको धार्मिक तथा साँस्कृतिक पक्षले वातावरणीय जोखिमलाई संकेत गर्दछ ।

(ङ) राजनीतिक जोखिम: आयोजना विकास तथा लगानीका सम्बन्धमा सकारले अवलम्बन गरेको नीति, नियामकको व्यवस्था र सोको विश्वसनीयता, अन्तर सम्बन्धित निकाय बीचको समन्वयको अवस्था, राजनीतिक अवस्था आदिले राजनीतिक तथा नीतिगत जोखिमको स्तर निर्धारण गर्दछ ।

(च) तरलता जोखिम: जलविद्युत् आयोजनाको लगानी दीर्घकालीन प्रकृतिको हुने तर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुले अल्पकालीन प्रकृतिको वित्तीय स्रोत परिचालन गर्ने भएकाले वचत र लगानी बीचमा तादात्म्यता कायम हुन नसकी तलरता जोखिमको अवस्था सृजना हुन सक्दछ ।

(छ) बजार जोखिम: उत्पादन भएको विद्युत उपभोक्ता सम्म पुग्न नसकेमा वा उत्पादन वा आपूर्ति अनुरुप माग वा उपभोग वृद्धि हुन नसकेमा बजार जोखिमको अवस्था

सिर्जना हुन सक्दछ । यसले आयोजनाको आय, नगद प्रवाह र ऋण तिर्ने क्षमतामा असर पर्न सक्दछ । यसबाहेक हाम्रो सन्दर्भमा उत्पादित विद्युतको खरिदकर्ता नेपाल विद्युत प्राधिकरण मात्र भएकाले उत्पादन र उपभोगबीच सन्तुलन कायम हुन नसकेमा सो संस्थाको वित्तीय स्वास्थ्यमा ठूलो असर पर्न सक्दछ ।

६. **जोखिम न्यूनीकरणको उपायः** जलविद्युत् आयोजनामा ऋण लगानीको सन्दर्भमा हुन सक्ने जोखिमलाई देहायका विधि अवलम्वन गरी न्यूनीकरण गर्न सकिन्छः

(क) **लगानी पोर्टफोलियो व्यवस्थापनः** बैंक तथा वित्तीय संस्थाको जोखिम बहन गर्न सक्ने क्षमता (Risk Appetite) का आधारमा अल्पकालीन र दीर्घकालीन प्रकृतिको लगानीमा उपयुक्त समिश्रण कायम हुने गरी लगानीका सम्भावना र अवसरको आधारमा लगानीको क्षेत्रगत संरचना (Investment Portfolio) निर्धारण गर्ने गरेको पाईन्छ । यसका लागि नियामक निकायले विभिन्न नियामकीय उपकरणहरु पनि जारी गर्न सक्दछ । जोखिम भारित सम्पत्ति (Risk Weighted Assets) गणना विधिको व्यवस्थालाई उदाहरणको रुपमा लिन सकिन्छ । यसरी लगानी पोर्टफोलियो (Investment Portfolio) निर्धारण गरेर लगानीको क्षेत्रगत जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ ।

(ख) **कर्जा लगानी नीति र मापदण्डः** कर्जा लगानी गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कर्जा तथा लगानीका नीति तथा मापदण्ड निर्धारण गरी जोखिम न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ । नियामक निकायले पनि त्यस्ता मापदण्ड निर्धारण गर्ने गरेको पाईन्छ । जलविद्युत् क्षेत्रमा ५० प्रतिशत र अन्य क्षेत्रमा २५ प्रतिशत एकल ग्राहक सीमा कायम गर्ने, रु. दुई अर्ब भन्दा माथिको कर्जामा सहवित्तीयकरण गठन गर्नुपर्ने, जोखिमका आधारमा कर्जा वर्गीकरण गरी तदनुरुप कर्जा नोक्सानी व्यवस्था गर्नुपर्ने आदि व्यवस्था यसका उदाहरण हुन । नियामकीय मापदण्डको सीमा भित्र रही बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुले आफ्नो जोखिम बहन गर्न सक्ने क्षमताको आधारमा आन्तरिक मापदण्डहरु निर्धारण गर्न सक्दछन् ।

(ग) **आयोजनाको स्वतन्त्र विश्लेषणः** कर्जा लगानी सम्बन्धी निर्णय गर्नु पूर्व प्रवर्द्धकले पेश गरेको आयोजनाको विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन लगायतका आयोजनासँग सम्बन्धित कागजात तथा प्रतिवेदनहरुको सम्बन्धित क्षेत्रमा स्वतन्त्र विज्ञको समूहबाट विस्तृत परीक्षण (DDA) गराई प्रतिवेदन लिन सकिन्छ । यसबाट प्रवर्द्धकले प्रस्तुत गरेको आयोजनाको प्राविधिक, वित्तीय एवम् व्यवस्थापकीय पक्षको विश्वसनीयता र यथार्थता यकिन गर्न धेरै हदसम्म सहज हुन्छ ।

यस अन्तर्गत आयोजनाको

वित्तीय एवम् प्राविधिक पक्षको विश्लेषणका आधारमा आयोजना लगानीयोग्य भए/नभएको यकिन गरिन्छ । यसबाहेक आयोजना प्रवर्द्धकको सम्बन्धित क्षेत्रको अनुभव र योग्यता, विगतको चालचलन र वित्तीय शाख (Track Record and Credit History), वित्तीय सक्षमता जस्ता विषयको विश्लेषण गर्न आवश्यक छ। साथै, आयोजना व्यवस्थापनमा संलग्न पदाधिकारीहरुको योग्यता तथा अनुभव पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ ।

(घ) **आयोजनाको निर्माण, आपूर्ति तथा सुपरिवेक्षण विधिः** आयोजनाको निर्माण, आपूर्ति तथा जडान सम्बन्धमा अवलम्वन गरिने खरिद विधि छनौट, खरिद प्रकृया, ठेक्का सम्झौताका शर्तहरुको माध्यमबाट लगानी जोखिम न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ । सार्वजनिक खरिद सिद्धान्तको अवलम्बन गरी खुला प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट पारदर्शी तरिकाले ठेकेदारको छनौट गरेमा ठेकेदारको प्राविधिक क्षमता, आयोजनाको लागत र गुणस्तरको यकिन गर्ने विश्वसनीय आधार बन्न सक्दछ । लागत वृद्धिको जोखिमको दृष्टिकोणबाट ईकाइ दर सम्झौता (BOQ Contract) विधि भन्दा ईन्जिनियरिङ्ग, खरिद तथा निर्माण सम्झौता (EPC Contract) विधिलाई बढी सुरक्षित मानिन्छ । आयोजनाको ठेकेदारका गतिविधिहरुको स्वतन्त्र रुपले सुपरिवेक्षण गर्न स्वतन्त्र परामर्शदाता (Owners Engineers) को बाध्यकारी व्यवस्था गर्ने गरिन्छ । आयोजना प्रवर्द्धक, निर्माण ठेकेदार तथा निर्माण सुपरिवेक्षकबीच स्वार्थको द्वन्द्व नहुने गरी स्वायत्त र स्वतन्त्र व्यवस्था गरी आयोजनाको लागत र गुणस्तरको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ । यसबाहेक आयोजना स्थलमा बसेर निर्माण कार्य तथा लागतको सुपरिवेक्षण गर्न ऋण लगानीकर्ताको तर्फबाट वित्तीय तथा प्राविधिक सल्लाहकारको व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

(ङ) **ऋण लगानीका शर्तहरुः** खासगरी ऋणलगानीको सन्दर्भमा लगानीका शर्तहरुको माध्यमबाट जलविद्युत् आयोजनाको लगानी जोखिमलाई केही हदसम्म न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ । जोखिमको स्तरका आधारमा ऋण लगानीका शर्तहरु निर्धारण गर्न सकिन्छ । सिद्धान्ततः आयोजनाको वित्तीय,प्राविधक तथा व्यवस्थापकीय पक्षको आधार मा आयोजनामा लगानीको निर्णय (Project Financing Decision) गर्नु पर्ने हो । तर परम्परागत रुपमा धितोमा आधारित कर्जा पद्धति (Collateral Based Financing) नै हामी कहाँ बढी प्रचलनमा रहेको छ । विधिको पालना, अनुशासन र संस्थागत सुशासनको पक्ष

कमजोर रहेको अवस्थामा धितोमा आधारित कर्जा पद्धति केही हदसम्म सुरक्षित मानिन्छ ।

आयोजनासँग सम्बन्धित सम्पूर्ण जायजेथा, सम्झौता अनुमतीपत्र लगायतका कानूनी लिखतहरुको धितो सुरक्षण, आयोजना प्रवर्द्धकहरुको व्यक्तिगत तथा संस्थागत जमानत, ऋण तथा स्वपूँजी अनुपात, प्रवर्द्धकले लगानी गर्नु पर्ने प्रारम्भिक पुँजी (Upfront Equity) को अनुपात, लागत तथा समय वृद्धि भएमा प्रवर्द्धकबाट अतिरिक्त रकम प्रबन्धको सुनिश्चितता, बिक्रीबाट प्राप्त हुने आय माथिको नियन्त्रण, आयोजना सम्पन्न भएपश्चात् निश्चित समयसम्म प्रवर्द्धकले शेयर बिक्री तथा हक हस्तान्तरण गर्न नपाउने व्यवस्था आदि जस्ता शर्तहरुबाट ऋण लागानीको जोखिमलाई घेरै हदसम्म कम गर्न सकिन्छ । यसबाहेक खरिद तथा ठेक्का विधि, संस्थागत सुशासन, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली आदि जस्ता विषयमा पनि ऋण लगानीकर्ताको विशेष चासो रहनु पर्दछ ।

(च) **आयोजना विश्लेषण एवम् अनुगमन तथा मूल्याङ्कन**: ऋण लगानीकर्ताले आयोजनामा लगानी गर्नुपूर्व आयोजनाको वित्तीय, व्यवस्थापकीय, वातावरणीय, प्राविधिक तथा बजार पक्षको पूर्व निर्धारित मापदण्डको आधारमा विस्तृत विश्लेषण गुर्न पर्दछ । यसबाट जोखिमको स्तर पहिचान गर्न, सो को न्यूनीकरणका उपाय खोजीगर्न तथा लगानी सम्बन्धी निर्णय गर्न सहज हुन्छ । लगानी पश्चात् प्राविधिक समूहबाट आयोजनाको नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कनको अलावा गुणस्तर परीक्षण गराउन सकिन्छ । यस प्रयोजनका लागि ऋण लगानीकर्ताले आयोजना स्थलमा अलग्गै प्राविधिक समूह परिचालन गर्न सक्दछ ।

(छ) **आयोजनाको सम्वेदनशिलता (Sensitivity) विश्लेषण**: आयोजनाका वित्तीय सूचकलाई प्रभाव पार्ने प्रमुख तत्वहरु आयोजनाको लागत, आयोजनाबाट प्राप्त हुने आय, आयोजना सम्पन्न गर्न लाग्ने समय र आयोजनाले लिएको कर्जाको ब्याजदर आदि हुन । आयोजना निर्माणको क्रममा त्यस्ता तत्वहरुमा पूर्वानुमान गरे भन्दा नकारात्मक परिवर्तन भएमा वित्तीय सूचकमा पर्ने प्रभावको यकिन गर्न सम्वेदनशीलता विश्लेषण गरी वित्तीय जोखिमको स्तर मापन गर्न सकिन्छ । यसले लगानी सम्बन्धी निर्णय गर्न तथा जोखिम न्यूनीकरण गर्न धेरै हदसम्म सहयोग गर्दछ ।

(ज) **उत्पादनको बजार विश्लेषण**: विद्युतको उत्पादन, प्रशारण, वितरण तथा उपभोगबीच सन्तुलन कायम हुन नसकेमा

ठूलो वित्तीय जोखिम उत्पन्न हुन सक्दछ । प्रशारण लाईनको अभावमा उत्पादन नभएको बिजुली सहज रुपले प्रशारण हुन नसकी आयोजना प्रवर्द्धकहरुले घाटा व्यहोर्नु परेको केही उदाहरण हामीले देखिसकेका छौं । यसले कर्जा असूलीमा प्रत्यक्ष असर गर्दछ । वितरण प्रणालीमा सुधार गर्दै विद्युत उत्पादनको अनुपातमा उपभोगमा वृद्धि हुन नसके मा उत्पादित विद्युत खेर जान सक्दछ । तसर्थ, लगानी जोखिम कम गर्न लगानी निर्णय गर्नुपूर्व उत्पादन, प्रशारण, वितरण र उपभोगको अवस्था र सम्भावनाको विश्लेषण गरी यस सम्बन्धी जोखिमलाई न्यून गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री:

- नेपालको संविधान ,२०७२,
- पन्धौं योजना,(२०७६/७७ – ८०/८१) नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग,
- दिगो विकास लक्ष्यहरु:वर्तमान अवस्था र भावी मार्गचित्र, नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग ,
- वार्षिक प्रतिवेदन,नेपाल विद्युत प्राधिकरण –२०७७/७८,
- Private Hydro Power Financing, World Bank, 2001,
- नेपाल राष्ट्र बैंक एकीकृत निर्देशिका, २०७८ ।

❑❑❑

सञ्चयकर्ता स्वास्थ्योपचार योजना

- सञ्चयकर्ता स्वयम् बिरामी भई गरिएको उपचार खर्च मध्ये साधारण रोगतर्फ प्रत्येक आर्थिक वर्षमा १ लाखसम्म र घातक रोगतर्फ तमाम सेवा अवधिमा १० लाख सम्मको उपचार खर्चको सोधभर्ना गरिने ।
- उपचार खर्चको सोधभर्ना सुविधा लिन सञ्चयकर्ता अस्पताल भर्ना भई उपचार गराएको हुनुपर्ने, अस्पताल भर्ना भई उपचार गराएको अवधिको उपचार खर्च मात्र सोधभर्ना गरिने ।
- कोषमा कम्तीमा ६ महिनादेखि नियमित रुपमा सञ्चय कोषकट्टी गरेको वा सेवा अवधि तथा उमेर हदका कारण अवकाश मितिले ६ वर्षसम्म कोषबाट रकम भुक्तानी नलिएका सञ्चयकर्ता हुनुपर्ने ।
- नेपाल सरकारबाट सञ्चालन अनुमति प्राप्त गरी नेपाल राज्यभित्र सञ्चालित अस्पताल, नर्सिंग होम, स्वास्थ्य केन्द्रमा उपचार गरेको खर्चको मात्र दावी गर्न पाइने ।
- यस योजनाबाट सुविधा लिन सञ्चयकर्तालाई कुनै प्रकारको आर्थिक दायित्व नपर्ने ।

सुत्केरी तथा शिशु स्याहार सुविधा

- नियमित कोष कट्टी गराई रहेका महिला सञ्चयकर्ता आफैं वा सञ्चयकर्ताको पत्नी सुत्केरी भएमा प्रति प्रसूति ७ हजार ५ सयका दरले यो सुविधा प्राप्त गर्न सकिने ।
- सञ्चयकर्ताले नोकरी अवधिमा २ पटकसम्म यो सुविधा पाउने छन ।

धितोपत्र बजार प्रशिक्षण इन्स्टिच्युटको आवश्यकता र सम्भाव्य कानूनी तथा स्वामित्व संरचना

डा. नबराज अधिकारी*

१. पृष्ठभूमि

धितोपत्र बजार विशेष रुपमा जानकारी तथा सूचनामा आधारित हुने हुँदा यस बजारको दिगो एवम् विश्वसनीय विकासका लागि बजार सम्बन्धी शिक्षा तथा जानकारी र व्यवसायिकता अभिवृद्धिको समूचित व्यवस्था हुन आवश्यक देखिन्छ । आवश्यक शिक्षा, जानकारी तथा सचेतना विनाको धितोपत्र बजार तथा बजार प्रवृत्ति अस्थायी, अस्थिर हुनुका साथै अविश्वसनीय हुने गर्दछ । यस्तो बजार दीर्घकालीन लगानीकर्ताका लागि भन्दा अल्पकालीन तथा सट्टेबाजी लगानीकर्ताहरुका लागि उपयुक्त हुने गर्दछ। साथै, संस्थागत लगानीकर्ताहरुका लागि समेत अस्थिर प्रकृतिको बजार लगानीको उपयुक्त विकल्प हुन कठिन हुने गर्दछ । पछिल्लो समयमा नेपालको धितोपत्र बजारमा सर्वसाधारण लगानीकर्ताहरुको प्रवेश द्रूत रुपमा भई देशको कुल जनसंख्याको करिब १८ प्रतिशत पुगिसकेको अवस्था छ जुन सार्क क्षेत्रका अन्य देशहरुको तुलनामा सबैभन्दा बढी रहेको समेत देखिन्छ । बजारमा आम लगानीकर्ताको सहभागितालाई कायम राख्दै थप सर्वसाधारण तथा संस्थागत लगानीकर्ताहरुको बजार प्रवेश तथा सहभागितामा वृद्धि ल्याउन उपयुक्त वित्तीय साक्षरता, लगानीकर्ता शिक्षा तथा सचेतना अभिवृद्धि, बजारमा संलग्न व्यवसायी संस्था तथा नियमन निकायमा कार्यरत जनशक्तिको ज्ञान, शीप, दक्षता तथा व्यवसायिकता अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्नुपर्ने र यस्ता कार्यक्रमहरुलाई निरन्तर तथा प्रभावकारी रुपमा सञ्चालन गर्नका लागि संस्थागत व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिन्छ । वित्तीय साक्षरता र लगानीकर्ता शिक्षा तथा सचेतनाको स्तर अभिवृद्धिले सर्वसाधारणमा वित्तीय साधनको उचित प्रयोग तथा सुसूचित निर्णय लिन सक्ने क्षमता विकासमा सघाउ पुग्दछ । वित्तीय शिक्षा र लगानीकर्ता शिक्षा तथा सचेतनाले उपलब्ध लगानीका विकल्पहरुको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने, सही समयमा उपयुक्त विकल्पको छनौट गर्न सक्ने, लगानीमा हुने जोखिम तथा प्रतिफलको विश्लेषण गर्न सक्ने लगायतका क्षमताको विकास हुन्छ ।

सर्वसाधारण तथा संस्थागत लगानीकर्ताहरुले लगानी गर्ने धितोपत्र बजारमा साक्षरता अभिवृद्धि हुँदा लगानीमा रहेको जोखिम र प्रतिफलको विश्लेषण गर्न सक्ने, आफ्नो आवश्यकता बमोजिमको उपयुक्त धितोपत्र औजार छनौट गर्न सक्ने, उचित समयमा धितोपत्र खरिद विक्रीको निर्णय लिन सक्ने, देशको राजनैतिक, आर्थिक, प्राविधिक, सामाजिक, साँस्कृतिक पक्ष,आदिले धितोपत्र बजारमा पर्ने प्रभावको बारेमा स्वतन्त्र रुपमा आकलन गरी लगानी गर्न सक्ने वातारणको विकास हुन्छ। विश्व वित्तीय बजारको इतिहासको अध्ययन गर्दा बजारमा उपलब्ध औजार तथा सोमा

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल धितोपत्र बोर्ड ।

निहित जोखिमको उपयुक्त विश्लेषण गरी लगानी नगरेको कारणले सन् २००७-०८ को विश्वव्यापि वित्तीय संकट लगायत अन्य विभिन्न समयमा वित्तीय संकट आएको देखिन्छ । वित्तीय शिक्षा तथा सचेतनामा भएको कमीकमजोरी समेतले हुनपुगेको विश्व वित्तीय संकट लगायत वित्तीय बजारको अस्वभाविक उतारचढावलाई दृष्टिगत गरी धितोपत्र बजार नियमन निकायहरुको अन्तर्राष्ट्रिय संस्था (IOSCO) र आर्थिक सहयोग तथा विकास र वित्तीय शिक्षा सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संजाल (OECD/INFE) लगायत विश्वका विकसित, उदीयमान तथा विकासशील देश तथा उक्त देशका वित्तीय क्षेत्रका नियमन निकायहरुले समेत लगानीकर्ता सचेतना तथा प्रशिक्षण कार्यक्रमलाई विशेष महत्व दिई वित्तीय साक्षरता, लगानीकर्ता शिक्षा तथा सचेतना अभिवृद्धि सम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रमहरुको व्यवस्थित सञ्चालनका लागि आवश्यक संस्थागत व्यवस्था गरी यस्ता गतिविधिहरु निरन्तर रुपमा सञ्चालन गर्दै आएको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा छिमेकी देश भारतमा धितोपत्र बजार सम्बन्धमा प्रशिक्षण, निरन्तर व्यवसायिकता विकास, प्रमाणीकरण तथा पूँजी बजार लगायत वित्तीय शिक्षा तथा साक्षरता अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न धितोपत्र बजार तथा वस्तु विनिमय बजारको नियमन निकाय (SEBI) ले बम्बे ट्रस्ट ऐन अन्तर्गत पब्लिक ट्रस्टको रुपमा (NISM) को स्थापना तथा सञ्चालन गरेको देखिन्छ । त्यस्तै अर्को छिमेकी देश चीनमा धितोपत्र बजार नियमन निकाय (CSRC) and Shenzhen Municipal Government को सहकार्यमा China Capital Market Institute (CCMI) को स्थापना गरी पूँजी बजारमा कार्यरत जनशक्तिका लागि तालिम तथा व्यवसायिकता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरेको देखिन्छ। यस्तै अभ्यास विश्वका अन्य धेरै देशहरुमा पनि रहेको देखिन्छ ।

वित्तीय क्षेत्रमा तालिम तथा व्यवसायिकता विकास सम्बन्धमा नेपालमा धितोपत्र बजार क्षेत्रमा गरिएको नीतिगत व्यवस्था, कार्यक्रम तथा अभ्यास हेर्दा पन्ध्रौं योजनाको पूँजी बजार शीर्षक अन्तर्गत पुँजीबजार सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान तथा प्रशिक्षणका लागि संस्थागत व्यवस्था गर्ने कार्यनीति रहेको छ भने नेपाल धितोपत्र बोर्डको आर्थिक वर्ष २०७९/८० को धितोपत्र बजार तथा वस्तु विनिमय बजार सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रममा र बोर्डको हाल कार्यान्वयन चरणमा रहेको चारवर्षे रणनीतिक योजनामा समेत सेक्यूरिटिज् एण्ड फ्यूचर्स मार्केट इन्स्टिच्युट स्थापना गर्ने कार्यक्रम रहेको देखिन्छ । नेपालको धितोपत्रबजार विकासको पूर्व उदीयमान अवस्थाका सन्दर्भमा सरकारको नीति तथा प्राथमिकता र सम्बन्धित नियमन निकायको रणनीतिक योजना तथा वार्षिक नीति तथा कार्यक्रममा समावेश धितोपत्रबजार प्रशिक्षण इन्स्टिच्युट स्थापना गर्ने कार्यलाई विशेष प्राथमिकता दिई अगाडि बढाउन आवश्यक देखिन्छ ।

२. धितोपत्र बजार प्रशिक्षण इन्स्टिच्युटको आवश्यकता

नेपालको वित्तीय प्रणालीमा बैकिङ्ग, पुँजीबजार, बीमा, गैर बैकिङ्ग वित्तीय क्षेत्र र सहकारी गरी पाँच क्षेत्र रहेका छन् । धितोपत्र बजारमा वित्तीय प्रणालीका बैकिङ्ग, बीमा तथा गैर बैकिङ्ग वित्तीय क्षेत्र लगायत वास्तविक क्षेत्रका संगठित संस्थाहरु समेतको सहभागिता हुने भएकोले अन्य क्षेत्रहरुको तुलनामा धितोपत्र बजारको दायरा फराकिलो देखिन्छ । वित्तीय क्षेत्रका अन्य सेवा तथा बजार जस्तै धितोपत्र बजारमा समेत वित्तीय शिक्षा, वित्तीय साक्षरता, बजार सम्बन्धी जानकारी, आदिको महत्वपूर्ण भूमिका हुने गर्दछ। यस सम्बन्धमा सन् २०१४ मा Global Financial Literacy Excellence Centre ले गरेको अध्ययनले नेपालको वित्तीय साक्षरता करिब १८ प्रतिशत

मात्र रहेको देखाएको छ जुन उक्त अध्ययनमा विश्वका अन्य देशहरुमा देखिएको वित्तीय साक्षरताको स्तर भन्दा ज्यादै न्यून हो । वित्तीय शिक्षा तथा साक्षरता अभिवृद्धि, तालिम तथा व्यवसायिकता अभिवृद्धिका सम्बन्धमा नेपालको अभ्यास हेर्दा बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रमा सम्बन्धित पक्षहरुको वित्तीय शिक्षा तथा व्यवसायिकता अभिवृद्धि गर्न यस क्षेत्रको नियमन निकाय नेपाल राष्ट्र बैंकले नेशनल बैकिङ्ग इन्स्टिच्युट(एनबीआई) लिमिटेडको स्थापना तथा प्रवर्द्धन गरेको छ भने बीमा क्षेत्रको नियमन निकाय बीमा समितिले इन्स्युरेन्स इन्स्टिच्युट नेपाल लिमिटेड स्थापना गरी बीमा सम्बन्धी सचेतना तथा बीमा सेवा सम्बन्धी व्यवसायिकता विकास सम्बन्धी कार्य अगाडि बढाएको छ । वित्तीय प्रणालीको अन्य क्षेत्रको तुलनामा धितोपत्र बजारको महत्व तथा दायरा फराकिलो एवम् संवेदनशील भए तापनि धितोपत्रबजार क्षेत्रमा हालसम्म वित्तीय शिक्षा, लगानीकर्ता शिक्षा, तालिम तथा व्यवसायिकता अभिवृद्धिका लागि छुट्टै संस्थागत व्यवस्था हुन नसकिरहेको हालको समयमा देशको वित्तीय क्षेत्रको महत्वपूर्ण नियमन निकाय बोर्डले समेत धितोपत्र बजारमा निरन्तर रुपमा धितोपत्र बजार सम्बन्धी शिक्षा तथा साक्षरता अभिवृद्धि, बजारमा संलग्न पक्षहरुको व्यवसायिकता अभिवृद्धि गर्न र अध्ययन/अनुसन्धान कार्यलाई समेत प्रभावकारीरुपमा अगाडि बढाउनका लागि छुट्टै संस्थागत व्यवस्था गर्न आवश्यकता देखिएको छ ।

धितोपत्र बजारमा पछिल्ला वर्षहरुमा भएको नीतिगत तथा बजार पूर्वाधारहरुमा भएको सुधारका कारण धितोपत्रको सार्वजनिक निष्काशन अर्थात् प्राथमिक बजार देशव्यापि भई बजारमा सर्वसाधारण लगानीकर्ताहरुको द्रुत गतिमा प्रवेश तथा सहभागिता हुँदा धितोपत्र बजारमा लगानी गर्ने लगानीकर्ताको कुल संख्या करिब ५४ लाख अर्थात् कुल जनसंख्याको करिब १८ प्रतिशत पुगिसकेको छ भने बजारमा सूचना प्रविधि पूर्वाधारको थप विकास तथा सुधार, लगानीकर्ता शिक्षा तथा सचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम देशव्यापि रुपमा निरन्तर सञ्चालन गरिएमा आगमी दिनमा लगानीकर्ताको संख्या उल्लेख्य रुपमा बढ्ने देखिन्छ । त्यस्तै, कोभिड-१९ पश्चात् अन्य क्षेत्रमा लगानीको अवसर कम हुँदा ठूलो संख्यामा नयाँ लगानीकर्ताहरु धितोपत्र बजारमा प्रवेश गरेको परिप्रेक्ष्यमा यस क्षेत्र सम्बन्धी शिक्षा तथा साक्षरताको स्तर र व्यवसायिकता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक छ । देशमा वि.सं.२०५० मा छुट्टै नियमन निकाय तथा बजार सञ्चालकको व्यवस्था भई धितोपत्र बजारको संगठित विकास र विस्तारको शुरुआत भई हाल करिब ३० वर्षको अवधिमा धितोपत्र बजारको संरचना तथा बजार परिदृष्यमा उल्लेखनीय परिवर्तन आएको देखिन्छ । यस बजारलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको बनाउन, बजार सहभागीले प्रदान गर्ने सेवालाई आधुनिक एवम् प्रभावकारी बनाउँदै सहभागीहरुलाई व्यवसायिक बनाउन, हाल धितोपत्र बजार निकै उतार चढावयुक्त भई बजार मा अस्थिरता बढिरहेकोमा यसमा स्थिरता ल्याउन बजारको नियमन निकाय, बजार सञ्चालक तथा व्यवसायमा कार्यरत जनशक्ति र लगानीकर्ताहरु समेत दक्ष, प्रतिस्पर्धी तथा व्यवसायिक हुनुपर्ने परिदृष्यमा बजार, व्यवसायी सेवा तथा नियमन निकायका लागि दक्ष, प्रतिष्पर्धी एवम् व्यवसायिक जनशक्तिको उत्पादन, तालिम तथा प्रशिक्षण मार्फत् क्षमता अभिवृद्धि गर्न, लगानीकर्ता शिक्षा तथा सचेतना अभिवृद्धि र बजार तथा नियमन सम्बन्धमा स्वतन्त्ररुपमा अध्ययन/अनुसन्धान लगायतका कार्यहरु विशिष्टीकृत रुपमा सञ्चालन गर्नुका साथै बजारमा हुने नयाँ विकास, सूचना प्रविधिको बढ्दो प्रयोग, बजार सञ्चालन तथा नियमन सम्बन्धी नयाँ विकसित अवधारणा तथा असल अभ्यास, लगानीमा हुने

जोखिम तथा प्रतिफल सम्बन्धी शिक्षा निरन्तर रुपमा अभिवृद्धिका लागि संस्थागत व्यवस्था गर्न ढिलाइ भइसकेको छ ।

विशेष गरी धितोपत्र बजारमा लगानी गर्न चाहने आम सर्वसाधारण लगानीकर्ता, स्कूल तथा कलेजका विद्यार्थी, धितोपत्र व्यवसायी सेवा, नियमन निकाय, स्टक एक्सचेन्ज तथा केन्द्रीय निक्षेप कम्पनीमा कार्यरत जनशक्ति, डाक्टर, इन्जिनियर, नर्स, समाजसेवी, वकिल, न्यायाधीश, पुँजी बजार शिक्षा तथा सचेतना अभिवृद्धि कार्यका लागि प्रशिक्षक हुन चाहने योग्य व्यक्ति, अन्य समाजिक व्यवसायिक व्यक्तिमा धितोपत्र बजार लगायत वित्तीय शिक्षा तथा धितोपत्र बजार संयन्त्र तथा यसको संवेदनशीलताका सम्बन्धमा ज्ञान प्रदान गर्न, लगानी सम्बन्धी ज्ञान तथा व्यवसायिकता अभिवृद्धि गर्न पर्याप्त पुँजी र दक्ष एवम् अनुभवी मानव स्रोत सहितको इन्स्टिच्युट स्थापना तथा सञ्चालन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

३. धितोपत्र बजार प्रशिक्षण संस्थाको सम्भाव्य कानूनी तथा स्वामित्व संरचना

धितोपत्र बजार प्रशिक्षण इन्स्टिच्युट स्थापना तथा सञ्चालनका लागि आवश्यक हुने कानूनी संरचना तथा स्वामित्व संरचनाको व्यवस्था देहाय अनुसार गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छः

क) धितोपत्र बजार प्रशिक्षण इन्स्टिच्युट स्थापना सम्बन्धी कानूनी संरचना

देशको वित्तीय क्षेत्रका अन्य नियमन निकाय नेपाल राष्ट्र बैंक तथा बीमा समिति सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको अध्ययन गर्दा उक्त निकायहरुलाई सम्बन्धित ऐनमा नै प्रशिक्षण संस्था स्थापना गर्न सक्ने सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था रहेको र सोही व्यवस्थाका आधारमा नेपाल राष्ट्र बैंकले नेपाल बैंकिङ्ग इन्स्टिच्युट लि. र बीमा समितिले इन्स्योरेन्स इन्स्टिच्युट नेपाल लि.स्थापना कार्यमा नेतृत्व प्रदान गरी प्रशिक्षण तथा व्यवसायिकता विकास सम्बन्धी संस्थागत व्यवस्था गरेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा धितोपत्र सम्बन्धी ऐन नियमहरुमा यस किसिमको व्यवस्था स्पष्ट रुपमा समावेश भएको देखिदैन् ।

धितोपत्र बजार सम्बन्धी तालिम तथा व्यवसायिकता अभिवृद्धि लगायत लगानीकर्ता शिक्षाको प्रवर्द्धन सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था तथा अभ्यासहरुको अध्ययन गर्दा छिमेकी देश लगायत विश्वका अन्य देशहरुमा व्यवस्था गरिएका धितोपत्र बजार प्रशिक्षण संस्था सम्बन्धी अभ्यासहरु अध्ययन गर्दा नेपालमा यस्तो संस्था स्थापनाका लागि विशेष रुपमा दुई किसिमबाट कानूनी संरचनाको व्यवस्था गर्न सकिने देखिन्छ । पहिलो विकल्पको रुपमा नेपाल सरकारलाई धितोपत्र बजार प्रशिक्षण संस्थाको आवश्यकताका सम्बन्धमा विस्तृत जानकारी गराई नेपाल सरकारको निर्णय तथा निर्देशन वा बजेट वक्तव्यमा यस सम्बन्धी कार्यक्रम समावेश गर्न लगाई सरकारको कार्यक्रम तथा निर्देशनमा प्रशिक्षण संस्था स्थापना सम्बन्धी नियमावली तर्जुमा गरी नेपाल सरकारको स्वीकृतिमा कार्यान्वयन गर्दै बोर्डको अग्रसरतामा वोर्ड लगायत बजारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहने मुख्य संस्थाहरु तथा सम्बन्धित अन्य संस्थाहरुको सहभागिता तथा लगानी रहने गरी धितोपत्र बजार प्रशिक्षण संस्थाको स्थापना तथा सञ्चालन गर्न सकिने देखिन्छ । त्यस्तै, कानूनी पूर्वाधारको दोस्रो विकल्पको रुपमा धितोपत्र सम्बन्धी ऐन, २०६३ मा प्रशिक्षण

संस्था स्थापनाका लागि आवश्यक कानूनी व्यवस्था समावेश गरी ऐन संशोधन प्रकृया अगाडि बढाउने र उक्त संशोधनको विधायन प्रक्रिया पूरा भई लागू भए पश्चात् सो सम्बन्धी नियमावली तथा निर्देशिकाको व्यवस्था गरी संस्था स्थापना प्रक्रिया अगाडि बढाउन सकिने देखिन्छ ।

ख) धितोपत्र बजार प्रशिक्षण इन्स्टिच्युटको स्वामित्व संरचना

इन्स्टिच्युट स्थापना कार्य तुलनात्मक रुपमा शीघ्र तथा सहज रुपमा सम्पन्न गर्न, संस्थाका संस्थापकहरुको हित तथा बजार सम्बन्धी शिक्षा तथा व्यवसायिकता अभिवृद्धि कार्य गुणस्तरीय रुपमा सञ्चालनका बीच हुनसक्ने द्वन्द (Conflict of Interest) कम हुनेगरी संस्था स्थापना गर्न, संस्थालाई स्तरीय एवम् व्यवसायिक रुपमा संचालन हुने सम्भावना बढाउन, धितोपत्र बजार सम्बन्धी विभिन्न शैक्षिक डिग्री सञ्चालन गर्नका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय विश्वविद्यालयको सम्बन्धन प्राप्त गर्ने कार्यलाई सहज बनाउन, देशमा वित्तीय एवम् धितोपत्र बजार शिक्षाको प्रवर्द्धन तथा स्तर अभिवृद्धि गर्न र यस सम्बन्धमा नेपाल सरकारको नीति तथा निर्देशन कार्यान्वयन कार्य सहज रुपमा हुनसक्ने व्यवस्था गर्न र प्रशिक्षण इन्स्टिच्युटले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त गर्न सक्ने सम्भावना बढी हुने गरी संस्था स्थापना तथा सञ्चालन गर्नका लागि नेपाल धितोपत्र बोर्ड, स्टक एक्सचेञ्ज, केन्द्रीय निक्षेप कम्पनी, नागरिक लगानी कोष, कर्मचारी सञ्चय कोष र नेपाल पुनर्बीमा कम्पनी लिमिटेडको लगानीमा पब्लिक लिटिटेड कम्पनीको रुपमा धितोपत्रबजार प्रशिक्षण संस्था स्थापना गर्न सकिन्छ । यस प्रकार को इन्स्टिच्युटको पूँजी तथा स्वामित्व संरचनाको व्यवस्था देहाय अनुसार गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ :

क्र.सं.	संस्था	प्रस्तावित प्रतिशत
१	नेपाल धितोपत्र बोर्ड	४०
२	स्टक एक्सचेञ्ज	२०
३	केन्द्रीय निक्षेप कम्पनी	१०
४	नागरिक लगानी कोष	१०
५	कर्मचारी सञ्चय कोष	१०
६	नेपाल पुनर्बीमा कम्पनी लिमिटेड	१०
	जम्मा	१००

माथि प्रस्ताव गरे बमोजिमको प्रशिक्षण कम्पनीको पूँजी रु.१ अर्ब कायम गर्न उपयुक्त हुने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

अन्त्यमा, माथि प्रस्तुत गरिए बमोजिम देशमा धितोपत्र बजार प्रशिक्षण इन्स्टिच्युटको आवश्यकतालाई आत्मसात् गरी प्रस्ताव गरिए अनुसारको संरचनामा धितोपत्र बजार प्रशिक्षण संस्थाको स्थापना तथा यसको प्रभावकारी रुपमा सञ्चालन गरिएमा देशको धितोपत्र बजारमा संलग्न जनशक्ति तथा लगानीकर्ता मात्र दक्ष, प्रतिस्पर्धी तथा व्यवसायिक नभई धितोपत्रबजार नै परिपक्व तथा विश्वसनीय हुने र यसले देशको समग्र वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व तथा विश्वसनीयता बढाउनमा समेत सहयोग पुग्नेमा कसैमा द्विविधा नहोला ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- नेपाल सरकारको पन्ध्रौं योजना, २०७६ (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१)
- नेपाल धितोपत्र बोर्डको चार वर्षीय रणनीतिक योजना, २०७७ (आर्थिक वर्ष २०७७/७८-२०८०/८१)

- नेपाल धितोपत्र बोर्डको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम (आर्थिक वर्ष २०७८/७९ र २०७९/८०)
- नेपाल धितोपत्र बोर्डको २५ वर्ष, २०७४, नेपाल धितोपत्र बोर्ड
- नेपाल सरकारको पाँच वर्षीय वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति (आर्थिक वर्ष २०७३/७४-२०७७/७८)
- धितोपत्र सम्बन्धी ऐन, २०६३ र नेपाल धितो पत्र बोर्ड सम्बन्धी नियमावली, २०६४
- नेपाल धितोपत्र बोर्ड, २०७८, आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को वार्षिक प्रतिवेदन
- कर्मचारी सञ्चय कोष, २०७८, कोषपत्रिका, अंक ८८ https://nbi.com.np https://newweb.nepalstock.com https://cdsc.com.np https://iin.org.np https://www.nrb.org.np/lgd/nepal-rastra-bank-act-2002 https://www.nism.ac.in https://www.sebi.gov.in http://www.csrc.gov.cn/csrc_en/index.shtml Securities Exchange Board of Inida, SEBI को वार्षिक प्रतिवेदन र विभिन्नप्रकाशनहरु China Securities Regulatory Commissionको वार्षिक प्रतिवेदन https://www.sidc.com.my http://bicm.gov.bd

❑❑❑

व्यक्तिगत KYC

- **कोषले प्रदान गर्ने सम्पूर्ण सेवासुविधा प्राप्त गर्नका लागि व्यक्तिगत KYC अनिवार्य रहेको ।**
- **KYC विवरण अद्यावधिक गर्न कोषको वेवसाईट www.epf.org.np मा गएर सञ्चयकर्ता स्वयम्ले KYC विवरण भरी Submit गर्ने ।**
- **KYC विवरण Submit गरिसकेपछि प्राप्त हुने Submission Number सहितको प्रिन्ट लिएर कोष कार्यालयमा उपस्थित भई आफ्नो Photo, Signature & Finger print समेत अद्यावधिक गराउनुपर्ने ।**
- **KYC विवरण सञ्चय कोषको कार्यालयबाट स्वीकृत भएपछि सम्बन्धित सञ्चयकर्ताको e-mail तथा Mobile मा User name तथा Password प्राप्त हुने ।**
- **कोषको वेबसाईट अथवा KSK Smart App मा कोषबाट प्राप्त Username र Password प्रयोग गरी विभिन्न सेवा तथा जानकारी प्राप्त गर्न सकिने ।**

कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०७८ का केही व्यवस्थाहरू :

दामोदर प्रसाद सुवेदी*

१. पृष्ठभूमि :

सैनिक द्रव्य कोष र निजामती प्रोभिडेण्ट फण्डको समायोजन पश्चात् कर्मचारी सञ्चय कोष, ऐन २०१९ बमोजिम २०१९ साल भाद्र ३१ गते कर्मचारी सञ्चय कोषको विधिवत् स्थापना भएको हो । कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ को दफा ३० मा ऐनको उद्देश्य पूरा गर्न आवश्यक नियम बनाउन सक्ने अख्तियारी सञ्चालक समितिलाई प्रदान गरेको छ । सञ्चालक समितिबाट बनाईएका नियमहरु नेपाल सरकारबाट स्वीकृत नहुँदासम्म लागू नहुने भन्ने विषय पनि सोही दफामा स्पष्ट गरिएको छ ।

कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ को दफा ३० को २ (ग) ले " कोषका अधिकृत र अरु कर्मचारीहरुको नियुक्ति, प्रमोशन, सरुवा, वर्खासी, तलव, भत्ता, निवृत्तभरण,उपदान, बिदा, आचरण, अनुशासन समेत सेवाका शर्तहरु र गठन बारे नियम बनाउन सञ्चालक समितिलाई अख्तियारी प्रदान गरे बमोजिम कोषले पहिलो पटक २०२६ साल पौष १ गते देखि लागू हुने गरी "कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०२६ नेपाल सरकारबाट स्वीकृत गराई लागू गरेको देखिन्छ ।

लोक सेवा आयोगले जारी गरेको "सार्वजनिक संस्थाका कर्मचारीहरुको नियुक्ति, सरुवा, बढुवा, विभागीय कारवाही" सम्बन्धी विषयहरुसँग तादात्म्यता कायम हुने गरी साविकको कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०२६ को सट्टामा "कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०४१ प्रचलनमा ल्याएको देखिन्छ ।

संगठनको आवश्यकता अनुरुप नियमावली संशोधन हुने मान्यतालाई दृष्टिगत गरी २०४१ साल देखि प्रचलनमा रहेको सेवा शर्त नियमावली खारेज गरी "कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०४८" कोषमा प्रचलनमा आएको देखिन्छ । कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०४८ मा २०७५ साल सम्म एघारौं पटक संशोधन भएको र यही नियमावली तीस वर्षसम्म कोषमा प्रचलनमा रहेको थियो । अन्तिम पटक २०७५ सालमा भएको एघारौं संशोधन सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट खारेज भए पश्चात् कोष सञ्चालक समितिबाट "कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०७८" को मस्यौदा तर्जुमा गरी मिति २०७८/४/१६ मा नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषदबाट स्वीकृतिका लागि अर्थ मन्त्रालयमार्फत पेश गरेकोमा नेपाल सरकारबाट मिति २०७८/१२/३० मा स्वीकृत भई सोही मितिदेखि कोषमा लागू भएको छ ।

२. व्यवस्थाहरु:

कोषमा मिति २०७८/१२/३० देखि लागू भएको कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त

* का.मु. मुख्य प्रबन्धक, कर्मचारी सञ्चय कोष

नियमावली, २०७८ का केही व्यवस्थाहरु यस प्रकारका छन :

२.१ **नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषदबाट स्वीकृति** : यो नियमावली सम्मानित सर्वोच्च अदालतको आदेश तथा ऐनमा भएको व्यवस्था बमोजिम नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदबाट मिति २०७८/१२/३० मा स्वीकृत भई कोषको मिति २०७९/०१/२६ को परिपत्रबाट स्वीकृत भएकै मिति देखि लागू भएको छ ।

२.२ **अन्य सेवाको व्यवस्था** : साविकको नियमावलीमा प्रशासन र प्राविधिक गरी दुई वटा सेवाको मात्र व्यवस्था रहेकोमा हालको नियमावलीले अन्य सेवाको समेत व्यवस्था गरेको छ । कोषमा स्वीकृत दरवन्दी बाहेकको दरवन्दीमा कार्यरत स्थायी कर्मचारीहरु अन्य सेवा अन्तर्गत रहेको मानिने व्यवस्था नियमावलीले गरेको छ ।

२.३ **छड्के प्रवेशको व्यवस्था** : तह ७ देखि तह ९ सम्मका पदहरुमा खुला प्रतियोगिता मार्फत छड्के प्रवेशको व्यवस्था गरिएको छ । तह ७,तह ८ र तह ९ मा रिक्त दरवन्दीको १०% खुला प्रतियोगिता मार्फत पूर्ति गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ ।

२.४ **पदपूर्ति समिति** : साविकको नियमावलीमा छ सदस्यीय पदपूर्ति समिति रहेकोमा हालको नियमावलीले पाँच सदस्यीय पदपूर्ति समिति गठन गरेको छ । मानव संसाधन विभागको प्रमुख समितिको सचिव मात्र रहने व्यवस्थामा परिवर्तन भई सदस्य सचिव हुने व्यवस्था कायम गरिएको छ । साथै, अन्तरवार्ता प्रयोजनका लागि पदपूर्ति समितिमा लोक सेवा आयोग र अर्थ मन्त्रालयबाट छुट्टै सदस्य समेत खटाउन सकिने प्रावधान समेत रहेको छ ।

२.५ **न्यूनतम शैक्षिक योग्यता** : कोषमा नियुक्ति हुनका लागि आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता लोक सेवा आयोगको सहमतिमा पदपूर्ति समितिको सिफारिस बमोजिम सञ्चालक समितिले तोके बमोजिम हुने प्रावधान रहेको छ । तह ४ बाट तह ५ मा र तह ५ बाट तह ६ मा बढुवा हुने प्रयोजनको लागि आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यताको सम्बन्धमा स्पष्ट गर्नुको साथै कर्मचारी जुन सेवा शर्त नियमावली बमोजिम नियुक्त भएको हो सोही नियमावलीको प्रावधान बमोजिम न्यूनतम शैक्षिक योग्यता कायम हुने प्रावधान समेत रहेको छ । यसको अतिरिक्त तह ७ देखि तह ९ सम्मको पदमा खुला प्रतियोगिता मार्फत नियुक्त हुनको लागि आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता र कार्य अनुभव समेत स्पष्ट गरिएको छ ।

२.६ **परीक्षण काल** : कोषको स्थायी पदमा नियुक्त हुने महिला कर्मचारीको हकमा ६ महिना र पुरुष कर्मचारीको हकमा एक वर्षको परीक्षण कालको व्यवस्था गरिएको छ । साविकको नियमावलीमा सहायक कर्मचारीको हकमा ६ महिनाको परीक्षणकाल हुने व्यवस्था थियो ।

२.७ **उमेरको हद** : अपाङ्गता भएको व्यक्तिको हकमा उमेरको हद ४० वर्ष उमेर पूरा नभएको प्रावधान राखिएको छ ।

२.८ **खुला प्रतियोगिताका प्रक्रियाहरु** : खुला प्रतियोगिताबाट नियुक्त हुने कर्मचारीहरुका प्रक्रियागत व्यवस्थापनका क्रमहरु विज्ञापन, दरखास्तको ढाँचा,

दरखास्त स्वीकृति, प्रवेशपत्र, नतिजा प्रकाशन, अन्तरवार्ता, प्रयोगात्मक परीक्षा योग्यताक्रम तथा सिफारिस र प्रतिक्षा सूचीका सम्बन्धमा स्पष्ट पारिएको छ ।

२.९ उपत्यका बाहिरका कार्यालयको लागि मात्र विज्ञापन गर्न सक्ने : खुला प्रतियोगिताका लागि छुट्टयाईएको पदमा कोषले काठमाडौं उपत्यका बाहिरको कुनै कार्यालयको लागि मात्र पद संख्या तोकी विज्ञापन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । विज्ञापनमा उल्लेख भएको स्थानमा कम्तिमा पाँच वर्ष अनिवार्य रुपमा सेवा गर्नुपर्ने प्रावधान समेत रहेको छ ।

२.१० बढुवाको लागि उम्मेदवार हुन नसक्ने : कार्यक्षमता मूल्याङ्कन वा आन्तरिक प्रतियो गितात्मक परीक्षाबाट बढुवा हुने प्रयो जनका लागि उम्मेदवार हुन सम्बन्धित पदको लागि तोकिएको न्यूनतम शैक्षिक योग्यता अनिवार्य रुपमा हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

२.११ सम्भाव्य उम्मेदवार हुनमा बन्देज : तह १० वा सो भन्दा माथिको पदमा बाहेक कोषमा कार्यरत कुनै कर्मचारी एक सेवाको समूह वा उपसमूहको कुनै पदबाट अर्को सेवाको समूह वा उपसमूहको पदमा हुने बढुवाको लागि सम्भाव्य उम्मेदवार हुन नपाउने व्यवस्था गरेको छ ।

२.१२ बढुवाका आधारहरुको भारमा हेरफेर : बढुवाको लागि आधारहरु कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन सत्तरी बाट चालीस अङ्क, जेष्ठता पैंतालीस अङ्कबाट तीस अङ्क, शैक्षिक योग्यता तेईस अङ्कबाट बाह्र अङ्क र भौगो लिक अङ्क दशबाट सोह्र अङ्क कायम हुन गई बढुवाको आधारहरुको भारमा हेरफेर भएको छ । साथै, यसरी हेरफेर भएका आधारहरु २०७९ चैत्र ३० देखि मात्र लागू हुने र सेवा शर्त लागू भएको मिति देखि २०७९ चैत्र २८ सम्म साविकको कर्मचारी सेवा शर्त नियमावलीका बढुवाका आधारहरु लागू हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

२.१४ बढुवा सम्बन्धी विशेष व्यवस्था : पाँचौं तहको पदमा कार्यरत कर्मचारीलाई नियमावली प्रारम्भ भए पछि एक वर्ष भित्र एक पटकको लागि तोकिए बमोजिमको योग्यता पूरा गरेका कर्मचारीहरुको एक तह माथिको सम्बन्धित सेवा समूहको पदमा बढुवा हुने बढुवा सम्बन्धी विशेष व्यवस्थाको प्रावधान कायम गरिएको छ ।

२.१५ काज सम्बन्धी व्यवस्था : कोषका कर्मचारीलाई सामान्यतया एक वर्षमा तीन महिनामा नबढ्ने गरी कोषको काम काजमा खटाउन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । साथै, कोषको शत प्रतिशत लगानी भएका संस्था बाहेक अन्य संस्थामा काजमा खटिएमा सेवा अवधि गणना गर्दा अन्य संस्थामा खटिएको अवधि कटाएर मात्र गणना गरिने व्यवस्था गरिएको छ ।

२.१६ कार्यसम्पादन सम्झौता र जिम्मेवारी : प्रशासक, विभागीय प्रमुख र कार्यालय प्रमुखले अनिवार्य रुपमा वार्षिक कार्यसम्पादन सम्झौता गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्नुको साथै कर्मचारीहरुको जिम्मेवारी र नैतिक दायित्व समेत तोकिएको छ ।

२.१७ आर्थिक सुविधा : नियमावली प्रारम्भ हुँदाका बखत कोषमा कार्यरत कर्मचारीलाई दिंदै आएको सालवसाली आर्थिक सुविधा सञ्चालक समितिबाट र अन्य थप सुविधा सञ्चालक समितिको

सिफारिसमा अर्थ मन्त्रालयबाट स्वीकृत हुने व्यवस्था रहेको छ ।

२.१८ **अनिवार्य अवकाशमा उमेरको गणना** : कोषमा कार्यरत कर्मचारीलाई अनिवार्य अवकाश दिने प्रयोजनका लागि उमेर गणना गर्दा वैयक्तिक विवरण, नागरिकताको प्रमाणपत्र र शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्रमा जन्म मिति, वर्ष, महिना र गते समेत खुलेको र सबैमा एउटै मिति नरहेको भए जुन मितिबाट पहिले अवकाश हुन्छ सोही मितिबाट अवकाश दिने व्यवस्था गरी उमेर गणनामा स्पष्ट गरिएको छ ।

२.१९ **पारिवारिक निवृत्तभरणमा वृद्धि** : बहालवाला कर्मचारीको तलव बृद्धि हुँदा तलबको शुरु अङ्कमा जति वृद्धि भएको छ त्यसको दुई तिहाई रकम पारिवारिक निवृत्तभरण पाइरहेका व्यक्तिले खाइपाएको पारिवारिक निवृत्तभरण रकममा पनि वृद्धि हुने व्यवस्था रहेको छ ।

२.२० **कामको सिलसिलामा दुर्घटना भएमा प्रदान हुने आर्थिक सुविधाका सम्बन्धमा** : कोषको कामको सिलसिलामा कुनै कर्मचारीको दुर्घटनामा परी मृत्यु भएमा वा चोटपटक लागि उपचार गर्नु परेमा वा आजीवन अशक्त भएमा त्यस्ता कर्मचारीको लागि प्रदान गरिने आर्थिक सुविधा सिफारिस गर्न प्रशासकले तोके बमोजिमको एक समिति रहने व्यवस्था गरिएको छ ।

२.२१ **स्थायी आवासीय अनुमति लिन नहुने** : कोषमा कार्यरत कुनै पनि कर्मचारीले स्थायी आवासीय अनुमति स्वीकार गर्न वा त्यस्तो अनुमति प्राप्त गर्नको लागि आवेदन दिन नहुने व्यवस्था गरिएको छ ।

२.२२ **पुनरावेदन सुन्ने अधिकारी** : विभागीय सजायँ पाएको कर्मचारीले सञ्चालक समितिले गरेको आदेश उपर चित्त नबुझे मा सूचना वा जानकारी पाएको मितिले पैंतीस दिन भित्र प्रशासकीय अदालतमा निवेदन दिन सक्ने गरी पुनरावेदन सुन्ने अधिकारीको रुपमा व्यवस्था गरिएको छ ।

२.२३ **कर्मचारी सञ्चय कोष सेवा पुरस्कार** : कोष स्थापना दिवसको अवसरमा कर्मचारीको कार्यसम्पादन, कार्यपरिणाम र प्राप्त नतिजा समेतको मूल्याङ्कन गरी रु.एक लाखको सर्वोत्कृष्ट कर्मचारी सञ्चय कोष सेवा पुरस्कार एक जनालाई र पचास हजार रुपैंयाको उत्कृष्ट कर्मचारी सञ्चय कोष सेवा पुरस्कार पाँच जना लाई प्रदान गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

२.२४ **नियमावलीको व्याख्या** : नियमावलीको कुनै नियम प्रयोग गर्दा कुनै कर्मचारीलाई मर्का परेमा निजले सञ्चालक समिति समक्ष निवेदन दिएमा मात्र सञ्चालक समितिले नियमावलीको व्याख्या गर्न सक्ने प्रावधान कायम गरिएको छ ।

२.२५ **करार सम्बन्धी व्यवस्था** : उच्च योग्यता वा दक्षता आवश्यक हुने कामका लागि कोष भित्र त्यस्तो जनशक्ति उपलब्ध नभएमा वा विज्ञापन गर्दा पनि योग्य जनशक्ति उपलब्ध हुन नसकेमा सञ्चालक समितिले स्वीकृत गरेको कायविधि बमोजिम र चालक, माली, प्लम्बर, इलेक्ट्रिसियन र सरसफाई जस्ता सहयोगी प्रकृतिका कामका लागि प्रचलित कानूनको अधिनमा रही आश्यक जनशक्ति करारमा लिन सक्ने प्रावधान रहेको छ ।

२.२६ **अनुसूचीमा संशोधन** : सञ्चालक समितिले नियमावलीको अनुसूचीमा आवश्यक

संशोधन, थपघट र परिमार्जन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

२.२७ विनियमावली बनाउन सक्ने : कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ र कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०७८ को अधिनमा रही कोषले सञ्चालक समितिको स्वीकृतिमा सेवा शर्त सम्बन्धी आवश्यक विनियमावली बनाउन सक्ने अख्तियारी प्रदान गरेको छ ।

२.२८ बचाउ : साविकको नियमावली कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०४८ (संशोधन सहित) बमोजिम भए गरेका काम कारवाहीहरु यसै नियमावली बमोजिम भए गरेको मानिने व्यवस्था कायम गरिएको छ ।

३. निष्कर्ष :

संगठनको निर्धारित उद्देश्य, लक्ष्य, नीति तथा कार्यनीति हासिल गर्न एवम् सक्षम र प्रतिस्पर्धी संगठनको रुपमा विकास गर्न मानव संसाधनको प्रमुख भूमिका रहेको हुन्छ । संगठनका आधार स्तम्भहरु पूँजी र प्रविधिलाई समुचित तवरले परिचालन गरी संगठन संरचनालाई जीवन्तता प्रदान गर्ने कार्यमा मानव संसाधनको योगदानलाई कम आँक्न सकिन्न । मानव संसाधनको प्राप्ति, विकास, उपयोग, क्षतिपूर्ति र अवकाश सम्बन्धी नीति कार्यान्वयन गर्ने प्रमुख औजार भनेको कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली नै हो ।

कोषमा हालसम्म चार वटा सेवा शर्त नियमावलीहरु प्रचलनमा आईसकेका छन । हरेक नियमावलीका आफनै विशेषताहरु रहेका देखिन्छन र जसको उद्देश्य सक्षम र योग्य जनशक्तिको आकर्षणमा अभिवृद्धि गरी संगठनमा भित्र्याउने, टिकाईराख्ने, वृत्ति विकासका अवसरहरु प्रदान गर्ने, अनुशासन कायम राख्ने र अवकाश पछिको जीवनलाई सहज बनाउने रहेको छ ।

कुनै पनि संगठन जीवन्त रहन त्यसका अवयवहरु सँधै चलायमान हुनुपर्दछ । यस्तै अवयवहरु मध्येको प्रमुख अवयव मानव संसाधनलाई परिचालन गर्ने औजारको रुपमा रहेको कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली हो जसले कर्मचारीको प्राप्ति देखि अवकाशसम्म सम्पूर्ण कार्यहरुलाई प्रक्रियागत रुपमा सम्बोधन गर्ने गर्दछ ।

कोषमा हाल प्रचलनमा रहेको नियमावलीले सक्षम र योग्य व्यक्तिको प्राप्ति, विकास, उपयोग, क्षतिपूर्ति र अवकाश व्यवस्थापन जस्ता सवै प्रक्रियाहरुलाई सामयिक रुपमा सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको छ ।

कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०४८ मा भएको एघारौं संशोधन र सो उपर सम्मानित सर्वोच्च अदालत समक्ष परेको रिट निवेदन र उक्त रिट निवेदन उपर सम्मानित अदालतबाट भएको आदेश समेतलाई सम्बोधन हुने गरी आएको यो नियामवली आफैमा पूर्ण छ भन्न त सकिन्न तसर्थ, संशोधन र परिवर्तनको गुञ्जायस सधैं रहिरहन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीः

१. कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९

२. कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली,२०४८

३. कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली,२०७८

❑❑❑

आर्थिक उदारीकरण, निजीकरण र विश्वव्यापीकरण

युवराज आचार्य*

पृष्ठभूमि

आर्थिक उदारीकरण र निजीकरण अर्थशास्त्रीय अवधारणा हुन् भने विश्वव्यापीकरणले आर्थिक क्षेत्रभन्दा पनि व्यापक राजनैतिक, सामाजिक-सांस्कृतिक, प्राविधिक, मानवीय लगायत सबै आयामलाई समेटेको अवधारणा हो । निजीकरण, आर्थिक उदारीकरणको अवधारणा तथा नीतिलाई अगाडि बढाउने क्रममा तिनै मुलुकहरुले अवलम्वन गरेको महत्वपूर्ण औजार (tools) हो ।

नेपालमा सन् 1980 को दशकको उत्तरार्धमा 1985 मा Structural Adjustment Program (SAP) देखि Economic Liberalization को प्रयास भएता पनि सन् 1990(प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना) पछि मात्र Economic Liberalization को नीतिलाई अवलम्वन गरेको पाईन्छ ।

विश्वव्यापीकरण भनेको विश्वका देशहरुको अनवरत एकीकरण हो । सरल रुपमा भन्दा संसारका सबै बजारहरु खुला गरी एकीकरण गर्नु हो । विश्वव्यापीकरण भनेको श्रम, बस्तु, पूँजी, सेवा, प्रविधि, बिचार, सूचना आदि तत्वहरुको स्वतन्त्र तथा निर्वाध रुपमा आवतजावत र ओसारपसार तथा बिक्री बितरण हुने अवस्था हो भने आर्थिक उदारीकरण अर्थतन्त्र बजार संयन्त्र मार्फत स्वचालित गराउने जहाँ सरकारको भूमिका सहजकर्ता, उत्प्रेरक र नियामकको रुपमा रहने हो । त्यसैगरी निजीकरण सरकारको स्वामित्वमा रहेका उद्योगधन्दा व्यापार व्यवसाय आदिलाई निजीक्षेत्र केन्द्रित बनाउने र सरकारले आफ्नो लगानी त्यसतर्फ केन्द्रित नगर्ने नीति नै हो ।

सन् 1980 को दशकपछि आर्थिक उदारीकरण, निजीकरण र विश्वव्यापीकरण International Wave को रुपमा अगाडि बढिरहेका छन् । WTO, IMF, UNO र यसका Agencies, MNCs, SAARC, BIMSTEC, EU, G7 & G20 आदिजस्ता संस्थाहरुले आर्थिक उदारीकरण, निजीकरण र विश्वव्यापीकरणलाई अगाडि बढाइरहेका छन् । आज कुनै पनि राष्ट्र चाहेर वा नचाहेर पनि आर्थिक उदारीकरण र विश्वव्यापीकरणबाट अलग बस्न सक्ने अवस्था नै छैन । तसर्थ आफ्नो देशको आन्तरिक क्षमता अभिवृद्धि गरी यसबाट सिर्जित चुनौतीलाई अवसरको रुपमा रुपान्तरण गर्नु नै आजको अपरिहार्यता हो ।

आर्थिक उदारीकरण

देशको अर्थतन्त्रमा सरकारी नियन्त्रणको अन्त्य गर्दै समग्र अर्थतन्त्रमा स्थिरता कायम गर्दै आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न आन्तरिक एवं बाह्य पूँजी र प्रविधिलाई निर्वाध रुपमा

* वरिष्ठ प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, हरिहरभवन, ललितपुर ।

उपयोग गर्न सक्ने वातावरणको सिर्जना गर्नु आर्थिक उदारीकरण हो ।

आर्थिक क्रियाकलापमा सरकारको भूमिका कर्ताको रुपमा नरही निजी क्षेत्रको सहजकर्ताको रुपमा रहने अवस्था जहाँ मूल्य नियन्त्रण प्रतिस्पर्धाको आधारमा बजार संयन्त्रले गर्ने, पेशा व्यवसाय शुरु गर्न, बिस्तार गर्न, बन्द गर्न तथा गाभ्न स्वतन्त्रता दिइएको हुन्छ त्यो आर्थिक उदारीकरण हो ।

"मूल्य, व्यापार र बजारलाई सरकारी नियन्त्रणबाट मुक्त गर्ने कार्य नै आर्थिक उदारीकरण हो ।"- WDR

अर्थव्यवस्थामा सरकारी हस्तक्षेपको अन्त्य हुनु नै आर्थिक उदारीकरण हो । आर्थिक कारोवारमा सरकारको सकेसम्म कम हस्तक्षेप हुनुपर्दछ र बजारबाटै आर्थिक निर्णय हुन दिनुपर्दछ । अर्थतन्त्रलाई सरकारी नियन्त्रण तथा निर्देशनबाट मुक्त गर्नु र निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्नु नै आर्थिक उदारीकरण हो ।

उदारीकरण भित्र–

- अर्थतन्त्रमा सरकारी हस्तक्षपको अन्त्य गर्ने,
- लगानी, उत्पादन र बितरणमा De-control, De-regulation & De- bureaucratization गर्ने,
- सरकारको भूमिका घटाउने (Privatization),
- बस्तु तथा सेवाको उत्पादन मूल्य निर्धारण, रोजगारी, व्याजदर र विनिमयदर जस्ता कुरामा Market Mechanism लाई Autonomy दिने ।
- International Trade मा बस्तु तथा सेवाको खुला आवतजावत हुन दिने ।
- सरकारी अनुदानको मात्रा घटाउदै जाने ।
- उद्योग, व्यापार लगायतका आर्थिक क्रियाकलापमा सरकारको भूमिका सहजकर्ता, उत्प्रेरक र नियमकको रुपमा रहने ।

आर्थिक उदारीकरणका पूर्वशर्तहरु –

- Market Institution : Legal & regulatory framework strong हुनुपर्छ ।
- Physical Infrastructure : Transportation, Communication, Information को व्यवस्था प्रभावकारी हुनुपर्छ वा विकास हुने वातावरण हुनुपर्छ ।

The main objectives of the liberalisation policy are as follows:

- To increase international competitiveness of industrial production, foreign investment and technology.
- To increase the competitive position of national goods in the international markets.
- To improve financial discipline and facilitate modernization.

Development private sector हुनुपर्छ ।

Economic Liberalization– विशेषताहरु

- अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रको प्रत्यक्ष सहभागिता र बजार संयन्त्रको भूमिका महत्वपूर्ण रहने ।
- मूल्य निर्धारण प्रतिस्पर्धाको आधारमा बजार संयन्त्रले गर्ने ।
- सरकारको भूमिका सहजकर्ता,उत्प्रेरक र नियामकको रुपमा रहने ।
- निजी क्षेत्रमैत्री वातावरणको श्रृजना हुने ।
- वैदेशिक पूँजी र प्रविधिलाई आकर्षित

गर्ने र समान व्यवहार गर्ने नीतिको अख्तियार ।

आज विश्वका कुनै पनि मुलुक Closed Economy मा रहन सक्ने अवस्था नै छैन । सैद्धान्तिक रुपमा Closed Economy भएका देशको Gross Domestic Product(GDP) र Gross National Product(GNP) समान हुन्छ । बन्द अर्थव्यवस्थामा कुनै देशसँग कुनै किसिमको वैदेशिक सहायता लिने तथा आर्थिक सम्बन्धलाई स्वीकार गरिएको हुँदैंन । कतिपयले North Korea, Brazil लाई Closed Economy को example का रुपमा लिएता पनि North Korea, Brazil are not also absolutely closed economy country भन्न सकिन्छ ।

पछिल्लो दिनमा सरकारको भूमिकामा परिवर्तन, निजी क्षेत्र सक्षम र प्रतिस्पर्धी बन्दै गएको अवस्था, NPM,Re-Inventing Govt.etc को अवधारणा आदिले आर्थिक उदारीकरणलाई अझ बढावा दिएको देखिन्छ ।

Economic Liberalization का आयामहरु

आर्थिक उदारीकरणले अर्थतन्त्रका सबै क्षेत्र/आयामहरुलाई समेटेको हुन्छ । आर्थिक उदारीकरणका आयामहरुलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

Industrial Sector

- निजी क्षेत्रको संलग्नता
- PEs को निजीकरण
- वैदेशिक लगानीलाई स्वीकार फरक व्यवहार नहुने ।

Trade and Foreign Exchange Sector

- नेपाली मुद्रालाई परिर्वत्यता प्रदान ।
- भन्सार दरबन्दी घटाउने ।
- आयातलाई निर्यातसँग आबद्ध ।

Finance and Monetary Sector

- बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र खोल्ने स्वतन्त्रता ।
- ब्याजदर प्रतिस्पर्धाले निर्धारण गर्ने केन्द्रीय बैंकले हस्तक्षेप नगर्ने ।

Fiscal and Public Enterprises Sector

- करका दरहरु घटाउने ।
- अन्तःशुल्कलाई मूल्यमा आधारित र सीमित बस्तुहरुमा कायम गर्ने ।
- VAT लाई आन्तरिक राजस्वको मेरुदण्डको रुपमा विकास गर्ने ।

Others: Agriculture/ Social Sector / Information

- कृषिमा लिज प्रथा,
- वैदेशिक लगानी खुल्ला गर्ने आदि ।

आर्थिक उदारीकरणबाट नेपालको अर्थतन्त्रमा परेको सकारात्मक प्रभावहरु

हाल नेपालले पनि आर्थिक उदारीकरणको नीति अवलम्बन गरिरहेको छ । आर्थिक उदारीकरणबाट अधिकतम लाभ लिन आफ्नो आन्तरिक क्षमतालाई प्रवर्द्धन गर्दै चुनौतीलाई अवसरको रुपमा रुपान्तरण गर्नेतर्फ जोड दिनु आजको आवश्यकता भएको छ ।

आर्थिक उदारीकरणबाट नेपालको अर्थतन्त्रमा परेका सकारात्मक प्रभावहरुलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- अर्थतन्त्रमा वैदेशिक व्यापार/लगानीको उल्लेख्य वृद्धि
- भुक्तानी असन्तुलनमा सुधार हुँदै गएको

- निकासी व्यापारमा वृद्धि (बस्तुगत र देशगत दुबै रुपमा निकासीमा वृद्धि (निकासीमा विविधीकरण ।
- वैदेशिक लगानीको ढोका खुल्ला (खासगरी जलविद्युत, सिंचाई, वित्तीय क्षेत्र, सेवा क्षेत्रमा उल्लेख्य वृद्धि ।
- रोजगारीका अवसरहरुमा वृद्धि (स्वदेशी/वैदेशिक विप्रेषण आयमा वृद्धि) ।

- आर्थिक वृद्धि र गरिवी न्यूनिकरण ४२%–१८.७५%
- प्रविधिको विकास र सस्तो प्रविधिको हस्तान्तरण
- निजी क्षेत्रको भूमिकामा वृद्धि PPP
- उपभोक्ताहरुको छनौटको अवसर दायरा बढेको छ ।
- देशभित्र वैदेशिक लगानीमा वृद्धि ।
- तुलनात्मक रुपमा पुँजी बजारको विकास भएको ।

PEs को निजीकरण सूचना र प्रविधिको क्षेत्रमा तीव्रतर विकास ।

- खुल्ला आकाश नीतिको अवलम्वन जसको फलस्वरुप स्वेदेशी वैदेशिक निजी वायुयानहरुले प्रतिस्पर्धी सेवा प्रदान पर्यटन उद्योगमा टेवा,
- बैंकिङ्ग तथा वित्तीय क्षेत्रको विकास विस्तार आधुनिक बैंकिङ्ग सेवाको उपलब्धता ।
- प्रतिस्पर्धामा वृद्धि - मूल्यमा नियन्त्रण स्वचालित मूल्य प्रणालीको विकास ।
- GDP को वृद्धिदरमा वृद्धि, सेवा क्षेत्रको योगदान बढ्दो ।
- विदेशी मुद्रा सञ्चितिमा वृद्धि ।

नकारात्मक प्रभावहरु

आर्थिक उदारीकरणका सकारात्मक प्रभावसँगै नकारात्मक प्रभावहरु पनि रहेका छन् । नेपाल जस्तो आन्तरिक उत्पादन कमजोर भएको, निजी क्षेत्रको पूर्ण विकास भइनसकेको, पूर्वाधारको पर्याप्त विकास भईनसकेको, उद्योग धन्दाको पर्याप्त विकास हुन नसकेको, सरकारको भूमिका कमजोर रहेको, राजनीतिक अस्थिरता र लगानीको उपयुक्त वातावरण भई नसकेको हाम्रो जस्तो मुलुकमा आर्थिक उदारीकरणले स्रोत साधनको न्यूनता हटाइदिएको तथा उपलब्ध साधनको न्यूनतालाई सहज बनाइदिएता पनि LDCs मुलुकहरुले Economic Liberalization बाट अपेक्षित फाइदा लिन सकेनन् जसले गर्दा नकारात्मक प्रभावहरु बढेर गयो । जसलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

- आय र धनको असमान वितरण । १०% जनतामा ५०% स्रोत साधन र ९०% जनतामा ५०% स्रोत साधन रहेको छ ।
- गरिबी अपेक्षाकृत रुपमा घट्न सकेन । गरिवीको गहनता झन् झन् बढेर गयो । अझै पनि निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनी १८.७% र बहुआयामिक गरिबीमा रहेको जनसंख्या २८.६५% रहेको छ साथै Gini cofficient- 0.29 रहेको छ। १५ औ योजनामा गरिबी १८.७५% बाट ९.५५% मा झार्ने । बहुआयामिक गरिबीमा रहेको जनसंख्या २८.६५% योजनाको लक्ष्य ११.५५% मा झार्ने रहेको ।
- स्वदेशी उधोगहरु अन्तराष्ट्रिय प्रतिस्पर्धामा टिक्न सकेनन् धराशायी भए । जस्तै : जनकपुर चुरोट कारखाना, गोरखकाली टायर उधोग, बाँसवारी छाला जुत्ता कारखाना आदि ।
- मुद्रास्फीति झन् झन् बढेर गयो ।
- क्षेत्रीय असन्तुलन झन् झन् बढेर गयो । औषत १०४७-Ktm 1750$ Karnali 75$

- व्यापार घाटा सधै बढेर गयो आयात बढे अनुरुप निर्यात बढेन । १:१३
- ग्रामीण क्षेत्र र कृषि क्षेत्रलाई खासै प्रभाव पारेन Barter System कायमै छ , श्रोत बिमूख कृषि क्षेत्र परम्परागत कृषि प्रणाली छ ।
- बेरोजगारी प्रतिशतमा कमी आउन सकेन । बर्षेनी ५ लाख श्रमशक्ति बजारमा ४/५ लाख खाडीमा छन् ।
- वैदेशिक लगानी सोचेअनुरुप भित्रिन सकेन । भित्रिएको पनि उत्पादनभन्दा उपभोग्य क्षेत्रमा बढि आकर्षित भयो ।
- बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्रको विकास भएपनि अधिकांश ग्रामिण जनता आधुनिक बैंकिङ क्षेत्रबाट बञ्चित नै रहे ।
- निजीकरण सोचे अनुरुप अघि बढ्न सकेन PEs को संचालन राम्रोसँग हुन सकेन। केही PEs घाटा झन् झन् बढ्यो । निजीकृत संस्थाको अवस्था झन् दयनिय भएर गयो । ३० वटा PEs निजीकरण, हाल ५ वटा मात्र कमजोर अवस्थामा संचालित छन् ।
- निजी क्षेत्र प्रतिस्पर्धात्मक र जिम्मेवार ढंगले अघि बढ्न सकेन । कृत्रिम अभाव चर्को मूल्यबृद्धि र कालोबजारी कायमै रह्यो ।
- आर्थिक वृद्धिदर औसतमा ५ प्रतिशत भन्दा माथि जान सकेन ।
- MNCs & INGOs सरकार भन्दा शक्तिशाली देखिए ।
- सेवा र वस्तुको गुणस्तरीयता कायम हुन सकेन ।
- GDP को वृद्धिदरमा वृद्धि भएपनि उद्योग र कृषिक्षेत्रको योगदान निरन्तर घट्दो र सेवा क्षेत्रको मात्र योगदान बढ्दो छ । अर्थतन्त्रमा उद्योग र नेपालजस्तो कृषि प्रधान मुलुकमा कृषिलाई आधुनिकीकरण, बैज्ञानिकीकरण, व्यवसायीकरण र बजारीकरण गरी अगाडि बढ्नुपर्नेमा कृषिमै मुलुक परनिर्भर भैसकेको छ। सेवा क्षेत्रभन्दा कृषि र उद्योगक्षेत्रको योगदान बढाउन सकिएन ।
- पछिल्लो समयमा आर्थिक उदारीकरणले स्रोत साधनको न्यूनता हटाइदिएको तथा उपलब्ध साधनको न्यूनतालाई सहज बनाइदिएता पनि Least Development Country हरुले Economic Liberalization बाट अपेक्षित फाइदा लिन सकेनन् जसका प्रमुख कारणहरु यस प्रकार छन :

  - लगानीको उपयुक्त वातावरण भएन ।
  - पूर्वाधारको बिकास गर्न नसक्दा लगानीका क्षेत्र खुम्चिए ।
  - Political stability भएन, राजनीतिक प्रतिबद्धता र दुरदर्शिताको अभाव ।
  - Brain drain बढेर गयो जसले देशभित्र दक्ष र सीपयुक्त जनशक्तिको अभाव भयो ।
  - Capital flight बढेर गयो लगानी भन्दा लाभांश बढि बाहिरियो ।
  - Lack of long-term policy
  - Lack of Skillful manpower and appropriate technology
  - Comparative advantage, IRR, Trade Mark जस्ता कुराहरुमा जोड दिन सकिएन ।
  - Weakness of Economic diplomacy
  - Dual Economy र ग्रामिण क्षेत्रमा अझै पनि Barter system कायमै छ ।

- Public Service Delivery कमजोर
- आन्तरिक लगानीको वातावरण उपयुक्त नहुनु ।
- कृषिलाई व्यवसायीकरण, बजारीकरण र औधोगिकीकरण गर्न नसकिनु आदिजस्ता कारणहरुले विश्वबजारमा पहुँच भएपनि नेपालले अपेक्षित फाईदा लिन सकेन ।

उदारीकरणको अबको बाटो

- राजनीतिक दलहरु विच साझा सहमति कायम गर्ने ।
- आन्तरिक क्षमता विकास गर्ने ।
- लगानीमैत्रि वातावरण श्रृजना गर्ने ।
- आधारभूत पूर्वाधारहरुको विकासमा जोड दिने ।
- Economic Diplomacy लाई प्रभावकारी बनाउने ।
- राष्ट्रिय उद्योग धन्दा संरक्षणका कार्यक्रम ल्याउने PEs संचालनको स्पष्ट दृष्टिकोण तय गर्ने ।
- तुलनात्मक र प्रतिस्पर्धी लाभका वस्तुहरु उत्पादनमा जोड दिने ।
- करको दायरा वढाउने ।
- वैदेशिक लगानीलाई आकर्षित गर्ने ।
- राजनीतिक अस्थिरताको अन्त्य गर्ने ।
- आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने ।
- कृषिलाई व्यवसायीकरण, बजारीकरण र औधोगिकीकरण गर्ने ।

निजीकरण (Privatization)

निजीकरण भन्नाले सरकारको नियन्त्रणमा रहेको सार्वजनिक संस्थाहरुको जिम्मेवार, व्यवस्थापन, र स्वामित्व निजी क्षेत्रमा सार्ने काम हो । सरकारको अत्यधिक संलग्नता रहेको अर्थतन्त्रलाई निजीक्षेत्रको अगुवाईमा संचालन हुने बजार अर्थतन्त्रमा परिणत गर्ने कामलाई निजीकरण भनिन्छ ।

राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा सरकारी स्वामित्वको सट्टा निजी क्षेत्रको स्वामित्व र संलग्नता नै निजीकरण हो । निजीकरण आर्थिक क्रियाकलापमा सरकार कर्ताको रुपमा नरही निजी क्षेत्रको सहजकर्ताको रुपमा मात्र रहने अवस्था हो ।

सीमित अर्थमा निजीकरण भन्नाले सरकारको हातमा रहेका उधोग, व्यापार आदिलाई बिभिन्न तरिका र प्रक्रियाबाट निजी क्षेत्रका निजी क्षेत्रका उद्यमी व्यापारीको हातमा सुम्पनु हस्तान्तरण गर्नु हो ।

व्यापक अर्थमा निजीकरण भनेको सरकारको व्यवसायिकरण नियन्त्रण बिनाको सार्वजनिकीकरणलाई निजीकरण मान्न सकिन्छ । जुन आर्थिक उदारीकरणको उपज हो ।

निजीकरण ऐन २०५० अनुसार –

"निजीकरण भन्नाले प्रतिष्ठानको व्यवस्थापनमा निजी क्षेत्रलाई सहभागी गराउने, बिक्रि गर्ने, भाडामा दिने, सरकारी स्वामित्वलाई जनसाधारणमा लैजाने वा अन्य कुनै माध्यमबाट निजी क्षेत्र वा त्यस्ता प्रतिष्ठानका कर्मचारी, कामदार वा ईच्छुक सबै समूहको आंशिक वा पूर्ण सहभागिता गर्ने गराउने कार्य सम्झनु पर्दछ ।"

यो परिभाषाले निजीकरणको तरिका (modality) समेतलाई जनाँउछ ।

The transfer of ownership, property or business from the government to the private sector is termed privatization. The government ceases to be the owner

of the entity or business. The process in which a publicly-traded company is taken over by a few people is also called privatization.

निजीकरण किन ?

- To reduce role of Government on business related activities.
- To enhance role of private sector in National economy.
- To attract Private capital for investment
- 3E को अवधारणा–निजी क्षेत्रको आर्थिक क्रियाकलापमा श्रेष्ठता हुन्छ भन्ने मान्यता ।

निजीकरण ऐन, २०५० अनुसार -

- नेपालभित्र सरकारी लगानीबाट सञ्चालित उद्योग, व्यवसायहरूको दक्षतामा वृद्धि गरी उत्पादकत्व बढाउन,
- प्रतिष्ठानहरूबाट नेपाल सरकारलाई परेको वित्तीय तथा प्रशासनिक भार कम गर्न,
- प्रतिष्ठानहरूको सञ्चालनमा निजी क्षेत्रको सहभागितामा व्यापक वृद्धि गरी समग्र रूपमा देशको आर्थिक विकास गर्न राष्टिय हितको दृष्टिकोणबाट प्रतिष्ठानहरूलाई निजीकरण गरी व्यवस्थित गर्न ।

निजीकरण कार्यक्रम कार्यान्वयनमा देखा परेका समस्या तथा चुनौतीहरु

सातौं योजनादेखि नै निजीकरणको प्रक्रिया शुरुवात ३० वटा सार्बजनिक संस्थान निजीकरण गरिएको भएता पनि निजीकरणको प्रक्रिया प्रभावकारी हुन सकेन । पछिल्लो समयमा निजीकरण प्रक्रिया झन्झन् जटिल बन्दै गएको छ । साथै थप सार्वजनिक संस्थानको निजीकरण गर्न त सकिएको छैन नै निजीकृत सस्थाहरुको कार्यकुशलता, प्रतिस्पर्धा र ब्यवसायिकता समेत देखिएको छैन । नेपालमा सार्बजनिक संस्थान निजीकरणको लामो प्रक्रिया भएता पनि निजीकरण कार्यक्रम कार्यान्वयनमा देखा परेका समस्या तथा चुनौतीहरु :

- निजीकरण सम्बन्धमा स्पष्ट सोच र नीति तय नहुनु–कुन सरकारले चलाउने, कुन निजी क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गर्ने,
- सार्वजनिक संस्थान निजीकरण सम्बन्धमा राजनीतिक र प्रशासनिक उच्च नेतृत्वमा प्रतिबद्धताको कमी,
- परामर्शदातामा अत्याधिक निर्भर, परामर्शदातालाई जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउन नसक्नु,
- नीतिगत सामञ्जस्यता र एकरुपता नहुनु, राजनीतिक दलहरुको फरक-फरक धारणा, जसले घाटा सहेर भएपनि सञ्चालन गर्नपर्ने बाध्यता,
- कहिल्यै नटुङ्गिने बिघटन प्रक्रिया–लिक्विडेशनको प्रक्रिया अत्यन्तै लामो र जटिल, हेटौंडा कपडा उधोग २३ बर्षसम्म टुङ्गिएन ।
- अनुगमन मूल्यांकन प्रणाली कमजोर
- जग्गा अतिक्रमणको बिषयलाई सम्बोधन गर्न नसक्नु,
- निजीकृत निकायहरु न्यायिक निकायमा गई त्यस्ता विषयहरु समयमै नटुङ्गिनु,
- निजीकृत निकायको सम्पत्तिको व्यवस्थापन र संरक्षण गर्न कठिनाई,
- समयमै हिसाब मिलान हुन नसक्नु,
- निजी क्षेत्रको विकास र लगानीको वातावरणमा पर्याप्त मात्रामा सुधार नहुनु–श्रम समस्या, पूर्वाधारको कमी, असुरक्षा, प्रक्रियागत झन्झट आदि ।

विश्वव्यापीकरण

- सरल रुपमा भन्दा संसारका सबै बजारहरु खुला गरी एकीकरण गर्नु हो ।
- विश्वव्यापीकरण भनेको निम्न तत्वहरुको स्वतन्त्र तथा निर्वाध रुपमा आवतजावत र ओसारपसार बिक्री बितरण हुने अवस्था हो ।
  - श्रम (labour)
  - बस्तु (goods)
  - पूँजि(capital)
  - सेवा(service)
  - प्रविधि(Technology)
  - बिचार(Ideas)
  - सूचना (Information) को बिना रोकावट आवागमन र बहिर्गमनलाई जनाँउछ ।

Globalization

• Globalization means the speedup of movements and exchanges (of human beings, goods, and services, capital, technologies or cultural practices) all over the planet.

• One of the effects of globalization is that it promotes and increases interactions between different regions and populations around the globe.

विश्वव्यापीकरण भनेको व्यक्ति, कम्पनी र विश्वव्यापी सरकारहरू बीचको अन्तरक्रिया र एकीकरणको प्रक्रिया हो ।

विश्वव्यापीकरणलाई पूँजीवादी विस्तारको रूपमा लिइन्छ जसले स्थानीय र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रहरूको एक वैश्विक, अनियमित बजार अर्थव्यवस्थामा एकीकरण गर्दछ ।

भूमण्डलीकरण तथा आर्थिक उदारीकरणका कारण विदेशी प्रत्यक्ष लगानीमा वृद्धि, यातायात र सञ्चार प्रविधिमा विकास हुन गयो । बढ्दो विश्व अन्तरक्रियाले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, विचार, र संस्कृतिको विकास भयो । भूमण्डलीकरण मुख्यतया अन्तरक्रिया र एकीकरणको आर्थिक प्रक्रिया हो, जुन सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षहरूसँग सम्बन्धित छ। यद्यपि द्वन्द्व र कूटनीति पनि भूमण्डलीकरणको इतिहास र आधुनिक भूमण्डलीकरणको ठूलो हिस्सा हुन् ।

विश्वव्यापीकरण-आधारभूत विशेषताहरु

- विश्व बजारलाई एउटै इकाईको रुपमा स्वीकार गर्नु ।
- विश्वव्यापी ICT प्रविधिको प्रयोगमा विशेष जोड दिनु ।
- स्वतन्त्र प्रतिस्पर्धात्मक र विश्वव्यापी बजारको अवधारणा अनुरुप अगाडि बढ्नु ।
- विश्वव्यापी सिद्धान्तको आधारमा व्यापारिक क्रियापलापहरु निर्देशित हुनु ।
- नीतिगत विषयमा विश्वव्यापी स्वीकारोक्ति हुनु ।

अवसर र चुनौतीबीच Globalization :-

विश्वव्यापीकरणबाट अवसर वा चुनौती के पाइन्छ भन्ने कुरा देशको क्षमता र सामर्थ्यमा भर पर्दछ ।

- उत्पादन र विश्वव्यापीकरण
- यातायात प्रविधि र सूचनामा आएको परिवर्तनले उत्पादन बढाउँछ तर आर्थिक साधन खास स्थान र व्यक्तिमा केन्द्रित रहने डर हुन्छ ।
- संस्कृति र विश्वव्यापीकरण

- उपभोग संस्कृति, संचार र भाषाका माध्यमबाट संस्कृतिलाई एकीकृत गर्ने प्रयास गर्दछ तर खण्डीकरण र जातीय विभेद बढाउँछ। अविकसित देशको संस्कृति अतिक्रमण हुन्छ ।

- शासकीय व्यवस्था र विश्वव्यापीकरण
- लोकतन्त्रमा जोड दिने भए पनि सार्वभौमसत्ता कमजोर बनाउँछ ।

- स्वतन्त्रता र विश्वव्यापीकरण
- विचार र प्रविधिको स्वतन्त्र प्रवाहले चेतना स्तर बढाउने भए पनि विश्व रंगभेद र खरावि बढाउने भएकाले स्वतंत्रता संकुचित हुन्छ ।

- सुरक्षा र विश्वव्यापीकरण
- संस्कृति संरक्षण, वातावरणीय सुरक्षा घटेको छ Cyber Crime लगायतका अपराध बढेको छन ।

- समानता र विश्वव्यापीकरण
- गरिबी असमानताको परिणाम हो । यसले गरिबी बढाएको छ तर गरिबी बढ्नुमा Golbalization मात्र दोषि छैन । देशको संस्थात्मक क्षमता र नीतिगत सवलताको कमी पनि जिम्मेवार छ ।

विश्वव्यापीकरणको प्रभाव

"हामी विश्वका नागरिक त हुँदैछौ तर समान नागरिक हुँदै छैनौ ।" (महाथिर)

विश्वव्यापीकरणको प्रभावले विश्वलाई एउटा Global Village को रुपमा रुपान्तरण गर्ने हुनाले यसको प्रभावलाई चाहेर पनि रोक्न सकिदैन । तसर्थ कुनै पनि राष्ट्र यसबाट फुत्किन सक्दैन । यसलाई फुत्किन नदिई राष्ट्रिय हितसँग कसरी बढीभन्दा बढी आबद्ध गर्न सकिन्छ त्यो नै आजको चुनौती हो ।

विश्वव्यापीकरणका सकारात्मक प्रभावहरु

- बजारको तीव्रतर विकास विश्व बजारमा प्रवेश ।
- प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणको श्रृजना ।
- कम लागतमा गुणस्तरीय बस्तु तथा सेवाको उत्पादन उपलब्धता ।
- Right to choice for custommer .
- Radical transformation in ICT र आदान प्रदान र हस्तान्तरण ।
- रोजगारीका अवसरहरु फराकिला भएका
- विचार, मूल्य मान्यता र संस्कृतिको आदान प्रदान ।
- वातावरण संरक्षण, जनसंख्या व्यवस्थापन, गरिबी निवारण जस्ता मुद्धाहरु विश्वका साझा मुद्धा भएका ।
- शिक्षा स्वास्थ्य पर्यटन आदिको प्रवर्द्धन ।
- आन्तरिक उत्पादनका बस्तुहरुको विश्व बजारमा पहुँच ।
- व्यापारमा- विविधीकरण , बहुराष्ट्रिय कम्पनीको प्रवेश ।

नकारात्मक प्रभावहरु

बजारले अवसर त बढाउन सक्छ तर बिभेद र Gap हटाउन सक्दैन ।

- अवधारणा धनी र सम्पन्न मुलुकहको पक्षमा परिणाम गरिबको हितमा देखिएन ।
- आर्थिक असमानता -विश्वमा Per capita income 490$. Congo, Uganda- **को**

5 **भने** 109,602. $. Luxembourg को रहेको छ । त्यसैले यो शक्ति राष्ट्रहरुको हितमा बढि देखियो ।

- परनिर्भरता बढेर गयो ।
- पूँजी पलायन – नेपालमा वैदेशिक लगानीभन्दा लाभांश बढि बाहिरियो ।
- साना तथा घरेलु उधोगहरु पलायन ।
- अघोषित उपनिवेश बढ्दो ।
- धनी मुलुकहरुको प्रदर्शन प्रभावले बिलासी बस्तुहरुको उपयोगमा तीव्र वृद्धि ।
- मौलिक संस्कृतिमा असर ।
- Brain drain - Individualism
- Over exploitation in Natural Resources
- धनी उपभोगबादी प्रबृत्ति हावी भयो – व्यपार घाटा धान्नै नसक्ने गरी बढेर गयो ।

अबको बाटो-

- अति कम विकसित देशको हितको पहिचान गर्ने ।
- तुलनात्मक लाभका क्षेत्रको पहिचान र सुदृढीकरण गर्ने ।
- प्रशासनिक क्षमता विकास र सुशासन मा जोड दिने ।
- उद्योग वाणिज्य क्षेत्रको क्षमता र उत्पादकत्व बढाउने ।
- निजी क्षेत्र र सरकारविच प्रभावकारी एवं निरन्तर समन्वय गर्ने ।
- Aunti-dumping संयन्त्र तयार गर्ने ।
- वैदेशिक लगानी बढाउन प्रयत्नशिल रहने ।
- वौद्धिक सम्पत्ति संरक्षण कार्यलाई अगाडि बढाउने ।
- विप्रेषणलाई उद्यममा लाग्ने वातावरण बनाउने ।
- उत्पादनका उच्च संभावना भएका क्षेत्रमा भौतिक पूर्वाधार विकास गर्ने ।
- उत्पादनमुलक क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षण गर्ने ।
- विवाद मध्यस्थ गर्ने व्यक्ति र संस्थाको क्षमता विकास गर्ने ।
- एकद्धार प्रणाली सुदृढीकरण गर्ने ।
- NRNलाई अनुकुल नीति र वातावरण बनाउने ।
- आर्थिक कुटनीतिको माध्यमबाट बजारको खोजी गर्ने ।
- कर प्रणालीमा सुधार गर्ने ।
- बलियो र प्रभावकारी सरकार
- निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन
- WTO जस्ता बहुपक्षीय निकायको सदस्यता र प्रभावकारी सहभागिता
- अन्य विकासशिल देशसंग सहकार्य
- वैदेशिक लगानीका लागी वातावरण
- तुलनात्मक लाभका क्षेत्र पहिचान गरी लगानी बढाउने
- सामाजिक न्यायमा जोड दिने ।

निश्कर्ष

माथि नै व्याख्या गरी सकियोकि आर्थिक उदारीकरण र निजीकरण अर्थशास्त्रीय अवधारणा हुन् भने विश्वव्यापीकरणले आर्थिक क्षेत्रभन्दा पनि व्यापक राजनैतिक, सामाजिक-सांस्कृतिक, प्राविधिक, मानवीय लगायत सबै आयामलाई समेटेको हुन्छ ।

विश्वव्यापीकरण कुनै बहुराष्ट्रिय कम्पनी वा

प्रविधि अन्तराष्ट्रिय स्तरमा विस्तार हुनु मात्रै नभै कुनै एक देशमा आएको मन्दी र आर्थिक गरिबी र समस्याको असर अर्को देशमा पर्नु पनि हो । जस्तैः चीनको बुआनमा देखिएको कोरोना भाईरस विश्वका सबै देशमा फैलनु र अन्त्यमा यसको असर तथा प्रभाव गरिब मुलुकमा झन् बढि देखिनु आदि ।

विश्वव्यापीकरणमा खुलापनका कारण रोजगारी बढने, स्रोत साधनको दक्षतापूर्ण प्रयोग हुने, प्रविधि र सीप स्थानान्तरण हुने, बस्तु सेवा तथा सुविधाको उपयोग गर्न पाइने जस्ता फाइदा भएपनि यसले कमजोरको संभावनालाई सीमित बनाउने, ठूला कम्पनीको Domination हुने, आय र सम्पति वितरणमा असमानता हुने, राष्ट्रिय सार्वभौमसत्तामा समेत नकरात्मक असर पर्न सक्दछ । विश्वव्यापीकरणको माध्यमबाट विश्वका करिब २० प्रतिशत जनाताले करिब ८० प्रतिशत श्रोत र साधन माथि नियन्त्रण गरेका छन् जुन न्यायोचित होइन ।

आर्थिक उदारीकरण र विश्वव्यापीकरणबाट अधिक फाईदा लिन राजनीतिक दलहरु बीच साझा सहमति कायम गर्ने, आन्तरिक क्षमता विकास गर्ने, लगानीमैत्री वातावरण श्रृजना गर्ने, Economic Diplomacy लाई प्रभावकारी बनाउने, राष्ट्रिय उद्योग धन्दा संरक्षणका कार्यक्रम ल्याउने, तुलनात्मक र प्रतिस्पर्धि लाभका वस्तुहरु उत्पादन गर्ने, करको दायरा वढाउने, वैदेशिक लगानी आकर्षण गर्ने, राजनीतिक सहमती सहितको स्थिरतामा जोड दिने, आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने, कृषिलाई आधुनिकीकरण, व्यवसायीकरण र बजारीकरण गर्ने आदिजस्ता कुराहरुमा जोड दिन सकिएमा मात्र राष्ट्र आन्तरिक रुपमा बलियो भई अन्तराष्ट्रिय रुपमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने हुन्छ । तसर्थ आर्थिक उदारीकरण र विश्वव्यापीकरणबाट टाढा रहेर होइन यो सँगै अगाडि रहेर यसका चुनौतीहरुलाई राष्ट्रले आफ्नो आन्तरिक क्षमता अभिवृद्धिको माध्यमबाट अवसरको रुपमा रुपान्तरण गर्नु नै समयको माग हो ।

सन्दर्भ सामग्रीः

१. आर्थिक सर्वेक्षण, २०७८ नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय , सिंहदरवार, काठमाडौं ।

२. सार्वजनिक संस्थानहरुको प्रगति प्रतिवेदन, २०७८ नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं ।

३. बिभिन्न विज्ञहरुका लेख रचना, कार्यपत्र प्रस्तुतीकरणहरु ।

४. https://www.worldbank.org/en/country/nepal/publication/nepaldevelopmentupdate, Recent Economic Developments, Last Updated: Apr 12, 2022

५. IMF, Fiscal Affairs, Preparing Public Financial Management Systems for Emergency Response Challenges, Special Series on Fiscal Policies to Respond to COVID-19,

❑❑❑

नेपालमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह : एक चर्चा

महेश पाण्डे*

सार्वजनिक सेवाको अर्थ र परिभाषा

- सरकारले आफ्ना विभिन्न संयन्त्रहरु मार्फत जनतालाई प्रदान गर्ने सेवा नै सार्वजनिक सेवा हो ।
- जनताले सरकारबाट प्राप्त गर्ने सेवा नै सार्वजनिक सेवा हो। यसमा सरकारले स्वयम् आफै निजी क्षेत्र गैर सरकारी क्षेत्र या अन्य माध्यमबाट विभिन्न सेवाहरु जनतालाई प्रदान गरेको हुन्छ जुन सरकारको दायित्व अन्तर्गत पर्दछ भने जनताले त्यसलाई अधिकारको रुपमा ग्रहण गरेका हुन्छन ।
- According to Smith, "all those public institutions and public works that are characterized by the fact that their profits can never be repaid by investment or it is a public function, which is the kind that cannot be repaid by investment. Therefore, individuals or groups of individuals cannot build or maintain it. "
- सरकारले प्रदान गर्ने सेवाहरुको मापनबाट नै जनतामा सरकार प्रतिको ख्याति कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको अनुभूति हुन्छ त्यसैले यसलाई सरकार र जनता वीचको सम्बन्ध सेतुको रुपमा पनि लिइन्छ र सुशासन कायम भए नभएको यकिन गर्ने प्रमुख माध्यम पनि सार्वजनिक सेवा प्रवाह हो ।
- राज्यले आफ्नो सेवा मन्त्रालय, विभाग, कार्यालय, प्रतिष्ठान, आयोग, समिति, सेवा केन्द्र जस्ता संरचनाहरु निर्माण गरी सो मार्फत सेवालाई सरल, व्यवस्थित र प्रभावकारी वनाएको हुन्छ ।
- सरकारले आफ्नो उद्देश्य बमोजिम कार्य गरिरहेको छ वा छैन, स्रोत र साधनको प्रयोग मितव्ययी रुपमा भएको छ वा छैन र जनताले आफूले तिरेको कर बमोजिम सेवा प्राप्त गर्न सक्षम छ वा छैनन् भन्ने कुरामा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको प्रभावकारितामा निर्भर गर्दछ ।
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा खास गरी चार वटा तत्वहरु सेवाको सँस्कृति, सेवा प्रवाहमा कर्मचारीको संलग्नता, सेवाको गुणस्तर र सेवा प्राप्त गर्ने व्यक्तिको सन्तुष्टि मापन गर्ने गरिन्छ ।
- सार्वजनिक सेवामा जनताको सहभागिताको स्तर, सेवा प्रदायकहरु जनताप्रति उत्तरदायी भए नभएको, सेवा पारदर्शी भए नभएको, आवश्यकता बमोजिमको सेवाको परिमाण, गुणस्तरियता, सेवा प्रवाहमा प्रतिस्पर्धा सेवा सरल र सर्वसुलभ भए नभएको,जनताको पहुँच जस्ता कुराले सेवा प्रवाहलाई प्रभाव पारिरहेको हुन्छ ।
- सार्वजनिक सेवाको प्रभावकारिता नाप्ने प्रमुख आधारहरु Quality, Quantity, Cost, and Time हुन ।

* उपसचिव नेपाल सरकार ।

सार्वजनिक सेवाका विशेषताहरू:
(Characteristics of public service)

सार्वजनिक सेवाका विशेषताहरूलाई निम्न बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- सार्वजनिक सेवाहरू सरकारले कानूनद्वारा परिभाषित गरी सार्वजनिक कोषबाट सञ्चालन गरेको हुन्छ ।
- सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्नु राज्यको दायित्व हो ।
- सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्दा राज्यले नाफा गर्ने उद्देश्यले गरेको हुँदैन ।
- राजनीतिक रुपमा परिभाषित लक्ष्य हुन्छन् ।
- राज्यबाट सार्वजनिक सेवा प्राप्त गर्नु नागरिक हक हो । यो मानव अधिकारसँग पनि जोडिएको हुन्छ ।
- सार्वजनिक सेवाहरू सिद्धान्ततः निष्पक्ष हुन्छन् । कुनै पूर्वाग्रहका आधारमा सेवा प्रवाह हुन सक्दैन ।
- सार्वजनिक सेवा नागरिकको जीवन (Live-lihood) सँग सम्वन्धित छ ।
- सार्वजनिक सेवासँग सार्वजनिक जवाफदेहिता जोडिएको हुन्छ ।
- सार्वजनिक सेवा सर्वसुलभ समतामूलक र सवैको पहुँचयोग्य हुन्छन् ।

सार्वजनिक सेवाको प्रकार

- परम्परागत सेवा (Conventional Service) – शान्ति सुरक्षा, न्याय, सीमा सुरक्षा ।
- नियमनकारी सेवा (Regulatory Service) – Self Regulation and legal Regultion
- आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति (Basic Need Service) आवास, खाद्य सुरक्षा, जीवन रक्षा आदि ।
- मानवीय विकास सम्बन्धी – (शिक्षा, स्वास्थ्य आदि) ।
- कल्याणकारी सेवा (Welfare Service) – वृद्ध, असहाय, अपाङ्ग लगायतका हित सम्बन्धी कार्यहरु ।
- मनोरञ्जनात्मक सेवाहरु (Recreational Services) –पार्क, थिएटर, मनोरञ्जन स्थल जस्ता कार्यहरु ।
- पूर्वाधार विकास – सडक, विद्युत्, रेलमार्ग, भवन निर्माण ।
- व्यवसाय प्रवर्द्धन – उद्योग प्रवर्द्धन, व्यापार व्यवसाय प्रवर्द्धन जस्ता कार्यहरु ।

सार्वजनिक सेवाको भूमिका

- जनता माझ सरकारको उपस्थिति कायम गर्ने,
- शासनको वैधानिकता पुष्टि गर्ने,
- आम नागरिकको विश्वास आर्जन गर्ने र सेवाप्रति जनताको स्वामित्व भाव कायम गर्ने,
- नागरिक सहभागिता अभिवृद्धि गर्दै सरकार र नागरिकबीच सुमधूर सम्बन्ध कायम गर्ने,
- राष्ट्रिय एकता र अखण्डता कायम राख्ने,
- लोकतान्त्रिक चरित्र अवलम्वन गरी मुलुकलाई विकासको सही बाटोमा अगाडि बढाउने,
- विश्व समुदाय समक्ष सफल तथा सक्षम राज्यको रुपमा चिनाउने,
- मुलुकमा सुशासन कायम राख्ने,

दक्षिण अफ्रिकामा सन् १९९७ देखि लागू भएको Batho Pale (People First) ले निम्न सिद्दान्तहरु विकसित गरेको देखिन्छ :

१ पहुँच (Access)

२ शिष्टाचार (Courtesy)

३ खुलापन र पारदर्शिता (Openness and Transparency)

४ सूचना (Information)

५ मुद्राको सार्थकता (Value of Money)

नेपालमा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको सम्वधमा भएका व्यवस्था

नेपाल संघीय संरचानामा गइसके पश्चात् शासकीय स्वरुप परिवर्तन भएको छ । विगतको संरचनालाई परिमार्जन गरी संघ प्रदेश र स्थानीय गरी अलग अलग तह मार्फत सेवा प्रवाहलाई व्यवस्थित वनाइएको छ। एकातर्फ यसले आम नागरिकलाइ सेवा प्राप्त गर्न सहज बनाएको छ भने अर्कोतर्फ विभिन्न निकायहरुबीच सेवा प्रवाह सम्बन्धमा समन्वय हुन नसक्दा कठिनाइ समेत सृजना भएको छ । कतिपय ऐन कानून तथा नीतिहरुको निर्माण हुन नसक्दा सेवा प्रदायक निकायलाई नै काम गर्न कठिनाइ भएको छ । नेपालमा सेवा प्रवाह सम्बन्धमा भएका विभिन्न व्यवस्थाहरु देहाय बमोजिम रहेका छन ।

१ कानूनी व्यवस्था

- **नेपालको संविधान, २०७२**

नेपालको संविधानले राज्यको राजनीतिक तथा शासन व्यवस्था सम्बन्धी नीतिमा सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, सक्षम, निष्पक्ष, पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी र सहभागितामूलक बनाउदै राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा सुविधामा जनताको समान र सहज पहुँच सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने उल्लेख गरेको छ ।

आधारभूत वस्तु तथा सेवामा सबै नागरिकहरुको समान पहुँच सुनिश्चित गर्दै दुर्गम र पछाडि पारिएको क्षेत्रलाइ विशेष प्राथमिकता दिई योजनावद्ध आपूर्तिको व्यवस्था गर्ने ।

- **सुशासन ऐन, २०६४**

मुलुकको सार्वजनिक प्रशासनलाइ जनमुखी, जवाफदेही, पारदर्शी , समावेशी तथा जनसहभागितामूलक बनाई त्यसको प्रतिफल सर्वसाधारणलाई उपलब्ध गराउन कानूनको शासन, भ्रष्टाचारमुक्त र चुस्त प्रशासन, विकेन्द्रीकरण, आर्थिक अनुशासन तथा सार्वजनिक कार्य र स्रोतको कुशल व्यवस्थापन जस्ता असल शासनका आधारभूत मान्यतालाइ आत्मसात् गरी सर्वसाधारणले पाउनु पर्ने सेवा छिटो, छरितो तथा कम खर्चिलो ढंगबाट पाउने अवस्था सिर्जना गर्न सुशासन पाउने नागरिकको अधिकारलाई व्यवहारमा उतारी कार्यान्वयनमा ल्याउन र प्रशासन संयन्त्रलाई सेवा प्रदायक संयन्त्र तथा सहजकर्ताको रुपमा रुपान्तरण गरी मुलुकमा सुशासनको प्रत्याभूति दिने उद्देश्य सुशासन व्यवस्थापन तथा सञ्चालन ऐनले लिएको छ ।

- **उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०७५**

गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने उपभोक्ताको संवैधानिक अधिकारको संरक्षण तथा सम्वर्धन गर्न उपभोक्तालाई प्राप्त हकको प्रचलनका लागि न्यायिक उपचार प्रदान गर्न र उपभोक्तालाइ हुन सक्ने हानी नोक्सानी बापत क्षतिपूर्ती उपलब्ध गराउने उद्देश्य उक्त ऐनले लिएको छ ।

- **स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४**

नेपालको संविधान बमोजिम स्थानीय तहको अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न

तथा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बीचको सहकारिता, सहअस्तित्व समन्वयलाई प्रवर्द्वन गर्दै जनसहभागिता, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता सुनिश्चित गरी सलुभ र गुणस्तरीय सेवा प्रवाह गर्ने उद्देश्य लिएको ।

- **हेलो सरकार गुनासो व्यवस्थापन निर्देशिका, २०७८**

सरकारी निकायबाट भएको काम कारवाहीका सम्बन्धमा प्रत्यक्ष रूपमा र सरल तरिकाले गुनासो गर्न सक्ने व्यवस्था गर्न प्राप्त गुनासोलाई शीघ्र सम्बोधन गर्न तथा त्यस्ता निकायबाट भएका सेवा प्रवाह सम्बन्धी काम कारवाहीका सूचनाका सम्बन्धमा जनताको जिज्ञासा समाधान गर्न एक प्रभावकारी सञ्जाल विस्तार गर्ने उद्देश्य लिएको ।

- **सार्वजनिक पदाधिकारीको कार्य सम्पादन करार निर्देशिका ,२०७९**

सार्वजनिक पदाधिकारीलाई आफनो कामप्रति जिम्मेवारी तथा उत्तरदायी बनाई त्यस्तो पदाधिकारीको कार्य सम्पादनलाई प्रभावकारी तथा नतिजामुखी बनाउने उद्देश्य लिएको ।

- निजामती सेवा ऐन, २०४९
- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९
- सेवा अभियान निर्देशिका, २०६५
- नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७४

२ संस्थागत व्यवस्था

- संघ प्रदेश र स्थानीय सरकार
- मन्त्रालय
- विभाग
- संवैधानिक निकाय
- आयोगहरु
- विषयगत कार्यालयहरु
- संस्थान
- वोर्ड/प्राधिकरण/परिषद्/ प्रतिष्ठान/समिति
- सेवा केन्द्र

३ कार्यगत व्यवस्था

- नागरिक वडापत्र
- घुम्ती सेवा
- सार्वजनिक सुनुवाइ
- स्वास्थ्य शिविर
- गाँउघर क्लिनिक
- एकद्धार प्रणाली
- Front line service
- कार्यसम्पादन करार/कार्यसम्पादन सम्झौता
- गुनासो पेटिका र गुनासो सुन्ने अधिकारीको व्यवस्था
- व्यवस्थापन सूचना प्रणाली
- अनलाइन/विद्युतीय सेवा
- सेवाग्राही सर्वेक्षण

सार्वजनिक सेवा प्रवाहको रुपमा एजेन्सीकरण

विश्व बैंक लगायत संस्थाले गरेको अनुसन्धानबाट एजेन्सीकरण लगायत तरिका अपनाएर सार्वजनिक प्रशासनलाई प्रतिस्पर्धात्मक, दक्ष र परिणाममुखी बनाउन सकिन्छ भन्ने तथ्य स्थापित भएकाले एजेन्सीकरणलाई सार्वजनिक प्रशासन सुधारको एक औजारका रूपमा लिइन्छ। सामान्यतया राज्यका मुख्य कार्यहरू एजेन्सीकृत गर्न सकिँदैन् । बदलिंदो शासकीय परिपाटी, सहजकर्ताहरुको बढोत्तरी, क्षेत्रगत विज्ञता र विशिष्टताको आधारमा कार्यक्षेत्रको विनियोजन, सेवाग्राहीहरुको चाहना आदि कारणले प्रभावकारी सेवा प्रवाहको वैकल्पिक उपाय

खोजी गर्ने क्रममा सेवाको एजेन्सीकरणको मान्यता अगाडि बढेको छ जसले गर्दा सेवा प्रवाहको दायरा फराकिलो बन्न पुगेको हो । सामान्यतया राज्यका मुख्य कार्यहरू एजेन्सीकृत् गर्न सकिंदैन । नेपालमा एजेन्सीकरणको प्रयो गमा आएका प्रारुपहरुमा सार्वजनिक संस्थान, प्राधिकरण, कम्पनीहरु,वोर्डहरु, विकास समिति तथा कोषहरु पर्दछन् ।

समस्याहरु

- मुलुक संघीय संरचनामा आइसके पश्चात् पनि पुरानै सोच, विधि र अभ्यास जारी रहेको,
- सरकारी सेवा अमूर्त भएकोले नागरिकहरुले अनुभूति गर्न गाह्रो भएको,
- संगठन संरचना, कार्यभार र जनशक्ति बीचको सन्तुलन कायम हुन नसकेको,
- सेवा प्रदायक र सेवाग्राहीबीच मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध स्थापित हुन नसकेको,
- सरकारी सेवाको मापदण्ड र स्तर निर्धारण नगरिनु,
- तहगत संरचना र समन्वयको कमी,
- सेवाग्राहीसँग सेवा छनौटका पर्याप्त विकल्प नहुनु,
- सेवाप्रदायकहरु जनताप्रति उत्तरदायी हुन नसक्नु,
- सार्वजनिक सेवा प्रवाह सम्बन्धमा नागरिक समाजले प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्न नसक्नु,
- संचार माध्यम, अख्तियार, सतर्कता केन्द्र आदिको निगरानी सन्तुलन नहुनु,
- सेवा प्रवाहको सन्दर्भमा नतिजामुखी अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको कमी,
- गुनासो सुनुवाइमा नागरिकहरुको पहुँच, सहभागिता र अपनत्व नहुनु,
- नागरिकहरुमा आफ्नो अधिकारको मात्र वोध हुनु, राज्यप्रति कर्तव्य नैतिकता र निष्ठाको कमी हुनु,
- सेवा प्राप्तिमा प्रक्रिया झन्झटिलो हुनु र धेरै जसो प्रक्रिया पारदर्शी नहुनु,
- सेवाग्राही नै पहिलो प्राथमिकताका विषय हुन भन्ने भावना सेवाप्रदायकले अनुभुति गर्न नसक्नु,
- नागरिकहरुको नाममा समाजका Political Elite हरुकै हालिमुहाली हुनु ।

सुझावहरु

- संघीय संरचनामा सेवा प्रवाह कानून, जवाफदेहिता, सदाचारिता सम्बन्धी नीति एवम् आचारसंहिता सम्बन्धी नीति निर्माण र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।
- राज्यका Core and Noncore function लाई छुट्टाई NON Core Function लाई साझेदारीमा Non state actors बाट सम्पन्न गराउँदा सेवाको लागत कम र प्रभावकारिता बढ्ने हुन्छ । यसका लागि व्यवस्थापन करार, सेवा करार र कार्यालयीकरणका तरिकाहरु उपयुक्त मानिन्छन् ।
- सवै तहहरुको शासन प्रकृयामा नागरिकहरुको सारभूत रुपमा सहभागिता हुने गरी USA जस्तो Citizen Jury, अष्ट्रेलियाको जस्तो Community cabinet र नीति निर्माणमा Policy Community को रुपमा नागरिकहरुको सहभागिता सुनिश्चित गर्दा उपयुक्त हुन्छ ।

- सेवाको वरीपरी जनता घुम्ने होइन कि जनताको वरीपरी सेवा घुम्ने परिस्थितिको निर्माण गर्नुपर्ने ।
- सार्वजनिक सेवालाई सक्नेले तिर्नेमा नराखी सेवा प्राप्त गर्दा तिर्नुपर्ने लागत घटाउनुपर्ने मान्यता आत्मसात् गर्नुपर्ने ।
- जनताले सेवा प्राप्त गरेको वा नगरेको तथा के कति समय र साधन खर्च गर्नु परिरहेको कुराहरुलाई उपयुक्त तरिकाले सम्वोधन गर्न Complain Mechanism को प्रभावकारी व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- सार्वजनिक प्रशासनलाई अप्रत्यक्ष उत्तरदायित्वको प्रणालीबाट प्रत्यक्ष उत्तरदायित्वमा परिवर्तन गर्नुपर्ने ।
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा गुणस्तरीयता कायम गर्नुपर्ने ।
- कर्मचारीको मनोवृत्तिमा सुधार गर्दै कार्यशैली परिवर्तन गरी मितव्ययी र दक्ष वनाउने ।
- निजामती सेवालाई जनपक्षीय बनाउने ।
- सेवाग्राही सन्तुष्टि मापनलाई व्यवस्थित बनाउदै सेवा प्रवाहको पृष्ठपोषण लिई त्यसलाई सुधार गर्दै लैजानु पर्छ ।

निष्कर्ष

सार्वजनिक सेवा प्रवाह राज्यको प्रमुख एवम् अत्यावश्यक कार्य हो । सार्वजनिक सेवालाई प्रभावकारी बनाउन नेपालमा प्रशस्त प्रयासहरु भएका छन् । वि.सं २०५६ देखि लागू भएको नागरिक वडापत्र, घुम्ती सेवा, सेवा केन्द्र, गुनासो पेटिका, सामाजिक लेखापरीक्षण, सेवाको Digitization तथा विभिन्न एप्सहरुले सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई सहज र सुलभ गराएका छन् । यसैगरी नेपालमा जस्तै दक्षिण अफ्रिकाले प्रयोगमा ल्याएको Batho Pale, मलेसियाले शुरु गरेको smiling Movement, इस्टोनियाले ल्याएको Digital First Government, अमेरिकाले शुरु Street Bureaucracy जस्ता उल्लेखनीय उदाहरणलाई प्रयोग गर्न सकेमा सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई जनमुखी बनाउन सकिन्छ । नेपाल संघीय संरचनामा रुपान्तरित हुँदा तीन तहको शासकीय स्वरुप मार्फत जनताले विभिन्न संरचना मार्फत् सेवा प्राप्त गरेका छन् । अझै पनि सेवामा पहुँचको कमी, सेवा सर्वसुलभ नहुनु, सेवाको वितरण प्रक्रियामुखी हुनु, सेवाको रोजाइको कमी हुनु, समयमै सेवा प्राप्त गर्न कठिनाइ हुनु जस्ता समस्या विद्यमान भएको अवस्थामा सेवालाई जनताको नजिकको संयन्त्रबाट एकद्वार प्रणाली मार्फत् सेवाको वर्गीकरण गरी समय, लागत, परिमाण र गुणस्तरलाई आधार बनाई व्यवस्थित र प्रभावकारी रुपमा वितरण गर्नसके सरकार प्रतिको जनताको छवी उच्च भई सुशासन कायम हुने निश्चित छ ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- उमेश मैनाली, सार्वजनिक शासन, ऐश्वर्य प्रकाशन, २०७८
- दामोदर रेग्मी, शासकीय प्रबन्ध प्रशासन र व्यवस्थापन, अक्षरांक प्रकाशन
- नेपालको संविधान, २०७२
- कर्मचारी, २०७८

❑❑❑

नेपाल करार कानूनमा करार पूरा गर्नु नपर्ने अवस्था

(Frustration of Contract in Nepalese Contract Law)

सत्य नारायण कालिका*

१. पृष्ठभूमि :

दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरूबीच कुनै काम गर्न वा नगर्नका लागि कानून बमोजिम कार्यान्वयन गर्न सकिने कुनै सम्झौता भएमा करार भएको मानिनेछ (मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, दफा ५०४(३)) । यसरी दुई पक्षहरुका बीच कानूनी रुपमा सम्पन्न करार निजी कानून मानिन्छ, र यसबाट उत्पन्न दायित्व परिपालना गर्नु उनीहरुका लागि अनिवार्य हुन जान्छ ।

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ ले कुनै करार भएपछि सो करारका पक्षहरुबीच बाध्यात्मक कानूनी सम्बन्ध कायम हुने कुरा उल्लेख गरेको छ (दफा ५०४(३) । विश्वव्यापि मान्यता प्राप्त देवानी कानूनको सिद्धान्त *pacta sunt servanda* ले आपसी समझदारीमा सिर्जित सम्झौताको परिपालनालाई अनिवार्य मानेको छ। करारका अनिवार्य तत्वहरूमध्ये Possibility of performance पनि एक हो । किनभने - (क) असम्भव कार्यले कानूनी मान्यता प्राप्त गर्न सक्दैन (lex non cogit ad impossibilia) । (ख) असम्भव कार्यका आधारमा दायित्वको सिर्जना हुदैन (Impossibolium mulla obligation est) (Garner, 2009) ।

यसर्थ, करारमा बचनबद्धता जनाएको कार्य सम्पादन गर्नै पर्दछ भन्ने लेटिन भाषाको सिद्धान्त *Pacta sunt sarvanda* (Agreement must be performed) को अपवादका रुपमा आएको अर्को सिद्धान्त *clausa rebus sic stantibus* (Agreements are binding only as long as there are no major changes in the circumstances) ले पनि उत्तिकै महत्व राख्दछ । अर्थात् करार परिपालनाको बाध्यात्मकता तबसम्म कायम रहन्छ जबसम्म करार गर्दाको परिस्थितिमा आधारभूत परिवर्तन हुँदैन । *Clausa rebus sic stantibus* लाई ब्लाक्स ल डिक्सनरीले यसरी परिभाषित गरेको छ – the doctrine may invoked when fundamental changes in circumstances alters the essential basis for the parties consent to be bound by the treaty and radically transforms the extent of the parties performances under the treaty. विश्वका धेरै देशहरुले झैं नेपालले पनि आफ्नो करार कानूनमा यस अपवादात्मक सिद्धान्तलाइ स्थान दिएको छ - करार पूरा गर्न नपर्ने अवस्थाका रुपमा (Circumstances where contracts need not be performed) दफा (५२७ (क-ङ)) । यस सिद्धान्तलाई अंग्रेजी कानूनमा हतासको सिद्धान्त (Frustration of contract) भनिन्छ भने, जर्मनीमा Wegfall

* उप-प्राध्यापक (कानून), त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

der Geschftsgrundlage, अमेरिकामा impracticability due to supervenning impossibility जस्ता स्थानीय शब्दहरु प्रयोगमा छन। (Baranauskas & Zapolskis, 2009, p. 197– 216)। भारतमा यसलाई subsequent impossibility को रुपमा व्यवस्था गरिएको छ भने नेपालमा 'करार पूरा गर्नु नपर्ने अवस्था' भनेर उलेल्ख गरिएको छ । आकस्मिक घटनाबाट करारमा पार्ने प्रभावलाई दुई तरिकाले बुझ्न सकिन्छ - आकस्मिक असम्भाब्यताद्वारा करार समाप्त भई दायित्व पूरा गर्नु नपर्ने अवस्था र आकस्मिक प्रभाव परे पनि करार समाप्त भईनहाल्ने हुनाले दायित्व पूरा गर्नुपर्ने अवस्था (Kalika, 2018, p. 134)

यस लेखमा करारबाट उत्पन्न हुने दायित्वको अनिवार्य परिपालनाको अपवाद स्वरुप देवानी संहिता, २०७४ को दफा ५२७ मा भएको 'करार पूरा गर्नु नपर्ने' कानूनी व्यवस्थाका बारेमा छोटो सैद्धान्तिक छलफल गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. ऐतिहासिक प्रसंगः

वर्तमान नेपालको करार कानून अंग्रेजी कानूनमा विकसित विधिशास्त्रमा आधारित रहेकाले, अंग्रेजी कानून बारेमा चर्चा गर्नु आवश्यक छ । यस प्रसंगमा Paradine v. Jane (1647) KB EWHC KB J5 को मुद्दालाई लिन सकिन्छ । बहालमा दिएको घरको भाडाको रकम मागदावी लिएर घरवाला करार बमोजिमको भाडा तिर्न प्रतिवादी (भाडावाला) लाई बाध्य पार्न अदालत गएको थियो । जबकि प्रतिवादीले युद्धका कारण शत्रु देशले लामो समयसम्म घर कब्जामा लिएको र आफूले घर भोगचलन गर्न नपाएकाले भाडा तिर्नुपर्ने होइन भन्ने प्रतिदावी पेश गरेको थियो। प्रतिवादीको subsequent impossibility बमोजिमको प्रतिदावीलाई अदालतले बेवास्ता गरेको थियो, किनकि यस मुद्दाको सुनुवाई गर्ने समयमा हतासको सिद्धान्त स्थापित भइसकेको थिएन ।

सन् १८६३ भन्दा पछि मात्र अंग्रेजी कानूनमा Doctrine of Frustration को सिद्धान्त स्थापना गर्ने अग्रणी मुद्दाको रुपमा Taylor v. Caldwell (1863) 122 ER 309 प्रसिद्ध छ । यस मुद्दाको वादीले प्रतिवादीसंग विविध मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले चार दिनका लागि म्युजिक हल भाडामा लिएको थियो । तर सांगीतिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने दिन आउनु अगाडि नै उक्त हलमा आगलागी भई करारको विषयवस्तु (उक्त Music Hall) नष्ट भएकोले भवन प्रयोग गर्न नपाएका कारण हतासको सिद्धान्त लागू हुने देखियो । त्यसैले, घरवालाले भाडा माग गर्न नपाउने, र भाडावालाले भाडा तथा क्षतिपूर्ति तिर्नु नपर्ने निर्णय भएको थियो । यस्तो घटनामा करारका कुनै पक्षको दोष नभएका कारण उक्त करार स्वतः समाप्त हुनेछ भन्ने नजीर स्थापित भयो । यसरी ऐतिहासिक रोमन कानूनमा प्रचलित हतासको सिद्धान्तको अभ्यास अंग्रेजी कानूनमा उन्नाइसौं शताब्दीको मध्यदेखि भएको पाइन्छ ।

यस्तै, Krell v. Henry, 2 KB 740 (1903) मुद्दामा पनि पूर्वानुमान नगरिएका घटनाका कारण करारको उद्देश्य हतास हुन गइ करार का पक्षहरु आ-आफ्नो दायित्वबाट मुक्त हुने गरी फैसला भएको थियो । यस मुद्दाको तथ्य हेर्दा, Krell भन्ने एक व्यक्तिले Henry भन्ने व्यक्तिसंग सम्राट एड्वर्ड सप्तमको राज्याभिषेकको जुलुस हेर्ने उद्देश्यका साथ एक फ्ल्याट भाडामा लिएका थिए । उक्त राज्याभिषेकको कार्यक्रम हेर्ने उद्देश्यले त्यतातर्फको झ्याल पर्नेगरी फ्ल्याट लिएको बारेमा जानकारी भएको हेनरीको भाडा माग

गर्ने दावी स्थापित हुन सकेन । किनभने, सम्राट एड्वर्ड सप्तम अस्वस्थ हुनाका कारण जुलुस ननिस्केको घोषणा भयो, करारको उद्देश्य हतास भएको कारण Henry ले Krell लाई भाडा तिर्नु नपर्ने भयो । बरु, पहिले तिरेको भाडाबाट हेनरीले २५ पाउण्ड फिर्ता माग्यो । यस मुद्दामा सम्राटको अस्वस्थताका कारण जुलुस ननिस्कनु नै Krell को कोठा भाडामा लिने उद्देश्यमा आधारभूत परिवर्तन मानियो र Henry लाई फ्ल्याट भाडाको दायित्वबाट मुक्त गर्नेगरी फैसला भयो ।

३. नेपाल करार कानूनको व्यवस्थाः

वर्तमान करार तथा दायित्व सम्बन्धी कानून मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, भाग पाँच (परिच्छेद १-१८) सम्ममा व्यवस्था गरिएको छ । मुख्यतः यस संहिताको दफा ५२७ र ५३१ मा करारीय दायित्व पूरा गर्नुनपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसभन्दा पहिलेको करार कानून, २०५६ को दफा ७९ मा पनि यस सिद्धान्तलाई स्थान दिइएको थियो । सो प्रावधानलाइ वर्तमान करार कानूनले निरन्तरता दिई विस्तार गरेको छ ।

करारको यस परिप्रेक्ष्यमा आकर्षित हुने हतासको सिद्धान्तको बारेमा दुईवटा दफामा- (क) करार पूरा गर्नु नपर्ने अवस्था (दफा ५२७), र (ख) परिस्थितिमा आधारभूत परिवर्तन भएमा करार परिपालना गर्नु नपर्ने अवस्था (दफा ५३१) को व्यवस्था गरिएको छ । यसलाई अंग्रेजी कानूनको प्रभावमा हतासको सिद्धान्त (doctrine of frustration) वा अमेरिकी कानूनमा भनिने आकस्मिक असम्भाव्यताको सिद्धान्त (doctrine of supervenning impossibility) भनेर चिनिन्छ (दाहाल, ५१७) ।

३.१ करार पूरा गर्नु नपर्ने अवस्थाः

मुलुकी देवानी संहिता २०७४ को दफा ५२७ ले खास अवस्थामा करार बमोजिमको काम गर्न वा करारको परिपालना गर्न आवश्यक नपर्ने अवस्थाको बारेमा उल्लेख गरेको छ । करारीय दायित्वबाट छुट हुनसक्ने तथा विभिन्न कारणले परिपालना गर्न असम्भव हुनसक्ने अवस्थालाइ बिचार गरी यो व्यवस्था गरिएको हो । देहायको अवस्थामा करारका पक्षहरुले करारमा उल्लिखित वाचा पूरा गर्नुपर्ने छैन र यसरी वाचा (करार) पूरा नगरिकन पनि पक्षहरु आ–आफ्ना दायित्वबाट मुक्त हुन्छन् :

क. एक पक्षले अर्को पक्षलाई छुट दिएमा (when either party waives the other party): जब करारको एक पक्षले अर्को पक्षलाई सो करार बमोजिमको दायित्व पूरा गर्नुनपर्ने गरी छुट दिन्छ, तब सो करारीय दायित्वबाट स्वतः छुटकारा पाउँछ । यस्तो समाधान तब उपयुक्त हुन्छ जब एक पक्षीय दायित्व मात्र बाँकी रहेको हुन्छ र अधिकारवाला पक्षले दायित्ववान पक्षलाई दायित्व माफी गर्दछ ।

ख. बदर गराउन सकिने करार अदालतबाट बदर गराएमा (when voidable contract is declaredvoid by the court): बदर घोषित गराउन सकिने करार भनेर मुलुकी देवानी संहिताको दफा ५१८ मा देहायका चार अवस्था उल्लेख गरिएको छ, जुन करार पीडित पक्षले बदर गराउन सकिने (voidable contract) भनी व्यवस्था गरिएको छ : करकापबाट भएको करार, अनुचित प्रभावबाट भएको करार, जालसाँजबाट भएको करार र झुक्याई गराएको करार ।

स्वतन्त्र सहमतीको अभावका कारण यस्ता करार बदर घोषित गराउन सकिन्छ । करार कानूनको विश्वव्यापि मान्यता के छ भने स्वतन्त्र सहमती (Free consent) वैध करारको लागि अनिवार्य तत्व हो । स्वतन्त्र सहमती भन्नाले करारका पक्षहरुको त्यस्तो सहमती हो जसमा करकाप, अनुचित प्रभाव, जालसाँजी र झुक्यानको कुनै भूमिका

हुँदैन । यदि यी चार अवस्थामध्ये कुनै एकको दवाब, प्रभाव वा भूमिका पक्षको सहमतीको कारक बन्दछ भने पक्षको करार गर्दाको सहमती दुषित मानिन्छ । दुषित सहमतीमा भएको करारलाई खारेज गर्न त्यस करारको पीडित पक्ष अदालत जान सक्छ र दावी पुष्टि भयो भने उक्त करार अदालतले बदर घोषित गरिदिन सक्छ । यसरी बदर घोषित भएको करारीय दायित्व पक्षहरुले पूरा गरिरहनु पर्दैन ।

ग. अर्को पक्षले करार उल्लङ्घन गरेमा (when other party breaches contract): करारको एक पक्षले करार उल्लंघन गरेका कारणले अर्को पक्षले करार पूरा गर्नु नपर्ने अवस्था पनि आउन सक्छ । सामान्यतया, पारस्परिक कबुल भएको करारमा एक पक्षले कबुल पूरा नगरी अर्को पक्षको कबुल पूरा गर्न नसकिने रहेछ भने पहिलो पक्षले आधारभूत रुपमा आफ्नो दायित्व पूरा नगरेका कारण अर्को पक्षले परिपालना गर्नु पर्दैन, बरु पहिलो पक्षसंग हानी नोक्सानी भराउन सक्छ। उदाहरणका लागि एक बिक्रेताले वस्तु/सामान आपूर्ति गरिसकेपछि मात्र क्रेताले त्यसको भुक्तानी गर्नेगरी प्राथमिकता तोकिएको करारमा बिक्रेताले वस्तु आपूर्ति नगरेमा क्रेताले भुक्तानी गर्नुपर्दैन ।

घ. यस भागको कुनै व्यवस्था बमोजिम भएमा, (By operation of any provision of this part): मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को भाग ५ मा व्यवस्था गरिएको करार तथा दायित्व सम्बन्धी कानूनको कुनै प्रावधानले करार बमोजिमको काम गर्नुनपर्ने भनिएको अवस्थामा पनि उक्त करारीय दायित्व पूरा गर्नुपर्ने छैन । उदाहरणका लागि दफा ५१७ (क–ठ) का व्यवस्थालाई लिन सकिन्छ – कानून सम्मत पेशा वा व्यवसाय गर्नबाट कसैलाई रोक लगाइएको करार; कानून सम्मत गरिने विवाहमा रोक लगाइएको करार; सार्वजनिक सुविधा उपभोग गर्नबाट रोक लगाइएको करार; कानूनी अधिकार अदालतबाट प्रचलन गराउन रोक लगाइएको करार; प्रचलित कानूनले निषेध गरेको करार; अनैतिक तथा सार्वजनिक हित विरुद्धको करार; अस्पष्ट विषयवस्तुका कारण पूरा गर्न नसकिने करार; काल्पनिक तथा पूरा गर्न असम्भव करार; विषयवस्तु अस्पष्ट रहेको करार; करार गर्न अयोग्य व्यक्तिबाट भएको करार; गैरकानूनी उद्देश्य भएको करार; अत्यावश्यक तथ्यमा करार गर्दाकै बखत करारका पक्षबाट भूल भएको करार जस्ता करारहरु प्रारम्भदेखि नै अमान्य (void ab initio) हुनेछन् । यस्ता करारको कुनै अंश बदर भएपनि बाँकी रहेको अंश पक्षहरुले कानून बमोजिम कार्यान्वयन गर्न सक्नेछन् । यस क्रममा कानूनले रोक नलगाएको पेशा वा व्यापार व्यवसाय गर्नबाट रोक लगाउने करार बदरभागी भए पनि यसका चार वटा अपवाद रहेका छन् ।

- कुनै व्यापारिक ख्याति (goodwill) को खरिद बिक्री गर्नबाट रोक लगाइएको करार,
- साझेदारी रहुन्जेल कुनै साझेदारलाई प्रतिस्पर्धीसंग व्यवसाय गर्नबाट रोक लगाइएको करार,
- साझेदारी छोडिसकेपछि निश्चित मनासिव अवधिसम्म (Cooling Period) वा निश्चित ठाउँमा सोही व्यवसाय गर्नबाट रोक लगाइएको करार,
- आफू सम्बद्ध रहेको फर्म वा कम्पनीको प्रतिस्पर्धीसंग सेवा स्वीकार गर्न नपाउने गरी भएको करार (मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ । दफा ५१७ (२) (क)

ङ. परिस्थितिमा आधारभूत परिवर्तन भएमा (Fundamental change in circumstances): करार गर्दाका बखत सही सलामत रहेको करारको परिस्थितिमा परिपालना गर्ने समय आइपुग्दा आधारभूत परिवर्तन भई

करार पूरा गर्न असम्भव हुन गएमा त्यस्तो करार पूरा गर्नुपर्ने छैन । प्रस्तुत विषयमा मुलुकी देवानी संहिताको दफा ५३१ को उपदफा १ देखि ६ सम्ममा व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत दफा अनुसार करार सिर्जना गर्दाका बखत पूरा गर्न सम्भव करार मानवीय नियन्त्रण भन्दा बाहिरको कुनै आकस्मिक घटनाका कारण पूरा गर्न असम्भव भएको अवस्थालाई असम्भाव्यताको सिद्धान्त (Doctrine of Frustration) द्वारा शून्य भएको मानिन्छ, यस्ता करार पूरा गर्नुपर्दैन र पक्षहरु स्वतःआ–आफ्नो दायित्वबाट मुक्त हुन्छन् । यसरी परिस्थितिमा आधारभूत परिवर्तन हुन गएको मानेर Taylor v. Caldwell (1863) तथा Krell v. Henry (1909) का मुद्दामा झैं करार खारेज हुन्छन् । विश्वव्यापि Covid-19 को प्रभाव स्वरुप पनि यस्ता कयौं करारहरु हतास हुन गई पक्षहरु स्वतः करारीय दायित्वबाट मुक्त भएका उदाहरणहरु पाइन्छन् ।

३.२ परिस्थितिमा आधारभूत परिवर्तन भएको मानिने अवस्थाः

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को दफा ५३१ मा भनिएको छः- करार गर्दाको परिस्थितिमा आधारभूत परिवर्तन भई करारको परिपालना गर्न असम्भव भएमा करार बमोजिमको काम गर्नु पर्ने छैन । यस प्रावधानको सर्वसामान्यतामा प्रतिकूल नहुने गरी देहायको कुनै अवस्था भएमा करार गर्दाको परिस्थितिमा आधारभूत परिवर्तन भएको मानिनेछ, भन्ने समेत व्यवस्था गरेको छ ।

यसरी करार गर्दाको परिस्थितिमा आकस्मिक रुपमा आधारभूत परिवर्तन हुन गएमा करार बमोजिमको काम गर्नुपर्ने छैन र पक्षहरु दायित्वबाट मुक्त हुनेछन् । ती अवस्थाहरु देहाय बमोजिम हुनेछन् :

क. करार अवैध भएमा (Illegality of the contract) : कहिलेकाहीँ विद्यमान कानूनमा परिवर्तन वा संशोधन भएर दुई पक्षका बीचमा सम्पन्न भएको करार अवैध हुनसक्छ । कहिलेकाहीँ करार गर्दाको अवस्थाको वैध करार परिपालना गर्ने समयमा अवैध हुन गई करारको कानूनी आधार समाप्त भई पूरा गर्न असम्भव हुन्छ । त्यस्तो करार कानूनको दृष्टिमा स्वतः शून्य हुन्छ र पक्षहरु आफ्नो दायित्वबाट मुक्त हुन्छन् ।

नेपालमा केही वर्ष पहिलेसम्म चुरोट र रक्सीका विज्ञापन रेडियो तथा टेलिभिजनबाट प्रसारण हुने गर्दथे । त्यस समयमा नेपाल टेलिभिजनसँग चुरोटको विज्ञापन गर्नका लागि एक चुरोट कम्पनीसँग करार भयो । कम्पनीले चुरोटको विज्ञापन बनाएर दिएपछि उक्त टेलिभिजन कम्पनीले प्रसारण गर्ने ठिक्क समय आइपुग्दा सम्ममा सरकारले सूर्तिजन्य तथा रक्सीजन्य वस्तुका विज्ञापन रेडियो तथा टेलिभिजन जस्ता इलेक्ट्रोनिक मेडियाबाट प्रसारण गर्न रोक लगाउने गरी कानून बनायो । त्यसपछि त्यस्तो करार अवैध हुन गएको कारणले पूरा गर्नुपरेन ।

ख. मानवीय नियन्त्रण भन्दा बाहिर भएमा (Emergence of situations beyond human control): दुई देश बीच युद्धको घोषणा, प्राकृतिक विपत्तिहरु – बाढी, पहिरो, भूकम्प, ज्वालामुखी, आगलागी तथा Covid-19 जस्ता विपत्तिहरु उत्पन्न भई विद्यमान करारको परिपालना असम्भव हुन सक्छ । यसरी करार गर्दाको अवस्थाको परिस्थितिमा आधारभूत परिवर्तन भएको कारणले करार पूरा गर्नु पर्दैन ।

ग. <u>करारको विषयवस्तु नष्ट भएमा</u> (Destruction of subject matter of contract): मानवीय नियन्त्रण बाहिरको परिस्थितिका कारणले करारको मुख्य विषयवस्तु नष्ट भएमा वा जुन वस्तु करार परिपालनाका लागि अत्यावश्यक हुन्छ, त्यसको अस्तित्व नरहेमा वा त्यस्तो वस्तु प्राप्त हुन नसक्ने भएमा उक्त करार आकस्मिक असम्भाव्यताको कारणले शून्य हुन्छ, परिपालना गर्नु पर्दैन ।

घ. <u>करारका पक्षको व्यक्तिगत असक्षमता</u> (Personal incapacity of the parties to the contract): व्यक्तिगत खुबीसंग सम्बन्धित करारमा पनि प्रतिज्ञाकर्ताको असक्षमता भएमा वा मृत्यु भएमा वा होस ठेगानमा नरहेमा करार पूरा गर्नु पर्दैन । व्यक्तिगत खुबीमा आधारित करार (Contract based on personal skill, talent and capacity) जस्तै– व्यक्तिगत सक्षमता, दक्षता वा प्रतिभाबाट सेवा प्रदान गर्ने गरी करार भएको रहेछ भने त्यस्तो सेवा प्रदान गर्ने व्यक्तिको मानसिक अस्वस्थता, शारीरिक वा मानसिक अशक्तताको कारणले करार पूरा गर्न नसक्ने भएमा करार गर्दाको समयको परिस्थितिमा आधारभूत परिवर्तन भएको मानिन्छ ।

३.३. परिस्थितिमा आधारभूत परिवर्तन भई करारको परिपालना असम्भव भएमा कानूनी परिणाम के हुनेछ ?

उपरोक्त प्रावधान बमोजिम परिस्थितिमा आधारभूत परिवर्तन भई करारको परिपालना गर्न असम्भव भएमा देहायका कुराहरूमा देहाय बमोजिम हुने व्यवस्था छः-

(क) परिस्थितिमा त्यसरी परिवर्तन हुनु अघि करार बापत एक पक्षबाट भुक्तानी भएको रकम अर्को पक्षलाई फिर्ता गर्नु पर्नेछ, यस्तो अवस्थामा करार कानूनमा स्थापित पूर्वावस्थामा फर्किन पाउने सिद्धान्त (*Doctrine of restitution*) आकर्षित हुनेछ ।

(ख) करार बापत एक पक्षले अर्को पक्षलाई भुक्तानी गर्नु पर्ने वा गर्न बाँकी रहेको रकम परिस्थितिमा त्यसरी परिवर्तन भएपछि भुक्तानी योग्य हुने छैन भन्ने समेत व्यवस्था छ, यस्तो अवस्थामा करार कानूनमा स्थापित करार शून्य हुने (Void contract) अवस्था सिर्जित हुनेछ ।

(ग) परिस्थितिमा त्यसरी परिवर्तन हुनु अघि कुनै पक्षले कुनै काम गरिसकेको वा रकम चुक्ता गरिसकेको भएमा त्यस्तो काम वा रकमको हिसाब गरी एक अर्कालाई दिनु पर्ने रकम यकिन गर्नु पर्ने र त्यस्तो करार बापत एक पक्षले गरेको मनासिव खर्च अर्को पक्षबाट भराई लिन सक्नेछ । यस्तो अवस्थामा करार कानूनमा स्थापित मनासिव दावीको सिद्धान्त (*Doctrine of quantum meruit*) आकर्षित हुनेछ ।

३.४. परिस्थितिमा आधारभूत परिवर्तन भएको नमानिने अवस्थाः

उपरोक्त प्रावधानहरुमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको अवस्थामा करार गर्दाको परिस्थितिमा आधारभूत परिवर्तन भएको जस्तो आभाष हुन्छ तर आधारभूत परिवर्तन भएको मानिने छैन । यस्तो अवस्थामा करारका पक्षहरुले आ-आफ्नो दायित्व पूरा गर्न अनिवार्य हुनेछ :

- यदि करारको परिपालना गर्न कठिनाई भएमा,
- यदि करारको परिपालना गर्दा न्यून मुनाफा हुने वा नोक्सान हुने भएमा,
- यदि करार पूरा गर्ने पक्ष त्यस्तो करारको पक्ष नभएको तेस्रो पक्षमा आश्रित रहेकोमा त्यस्तो तेस्रो पक्षले गल्ती गरेमा वा निज असक्षम भएमा,
- यदि हड्ताल वा तालाबन्दी भएमा,
- यदि थप कर, दस्तुर वा अन्य कुनै राजश्व तिर्नुपरेमा,
- यदि एक भन्दा बढी प्रयोजनको लागि करार भएकोमा तीमध्ये कुनै कुरा पूरा नहुने भएमा करारबाट उत्पन्न बाँकी दायित्व पूरा गर्नुपर्दछ ।

३.५. पक्षकारहरुले आपसी वार्ताद्वारा करार परिपालनालाई निरन्तरता दिन सक्नेछन्:

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को दफा ५३१, उपदफा (३) बमोजिम, यसरी आधारभूत परिवर्तन भएको नमानिने अवस्था उत्पन्न भएमा, करारमा अन्यथा व्यवस्था भएको अवस्था बाहेक, करारका दुबै पक्षहरुले आपसी समझदारीमा करारका शर्तहरुमा हेरफेर गर्न वा पुनरावलोकन गर्ने उद्देश्यले वार्ता गर्न सक्नेछन् । यसरी भएको आपसी समझदारीले करारको परिपालनामा सहजता हुनेछ । यदि करारमा यस बाहेक फरक व्यवस्था गरिएको रहेछ भने सोही व्यवस्था बमोजिम हुनेछ ।

यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि दफा ५३१ उपदफा (२) को खण्ड (ख) को परिस्थिति (युद्ध, बाढी, पहिरो, आगलागी, भूकम्प, ज्वालामुखी जस्ता मानवीय नियन्त्रण भन्दा बाहिरका परिस्थिति उत्पन्न भई करारको परिपालना हुन असम्भव भएमा) अन्त्य भएपछि करारका पक्षहरू करारको परिपालनालाई निरन्तरता दिई आ-आफ्ना दायित्व पूरा गर्न सहमत हुन सक्नेछन् ।

उपसंहारः

करार गर्ने प्रत्येक पक्षले करार बमोजिमको आ-आफ्नो दायित्व अनिवार्य रूपमा परिपालना गर्नुपर्दछ। यद्यपि, यसको अपवादात्मक परिस्थतिमा करार पूरा गर्नु नपर्ने केही विशेष परिस्थिति हुने रहेछन् । प्राचीन रोमन कानूनमा प्रयोगमा आएको हतासको सिद्धान्तले अंग्रेज कानूनमा मान्यता पाई विश्वका सिभिल तथा कमन कानून प्रणालीमा विस्तारित भएको पाइन्छ । करारको हतासको सिद्धान्त नेपाली कानून प्रणालीमा पनि करार ऐन, २०५६ देखि भित्रिएको पाईन्छ । वर्तमान करार सम्बन्धी कानून देवानी संहिता, २०७४ को भाग पाँच, दफा ५२७ र ५३१ ले यस बारेमा विस्तृत व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- Egidijus Baranauskas & Paulius Zapolskis (2009). ***"The effect of change in circumstances on the performance of contract." Mykolas Romeris University, Jurisprudence,*** ISSN 2029–2058 (online), 2009, 4(118), p. 197– 216
- Garner, B. A. (2009). *Black's Law Dictionary* (9th edn.), St. Paul: Thomson Reuters.
- Kalika S.N. (2018). *Principles*

of Business Law (8th Edn.). Kathmandu: Buddha Publication, p.134.

- केदार दाहाल (सं), (२०७६), *मुलुकी देवानी संहिताको व्याख्यात्मक टिप्पणी*, काठमाण्डौ, पैरवी बुक हाउस (प्रा.) लि.पृ. ५१७।
- मुलुकी देवानी संहिता, २०७४
- Taylor v. Caldwell (1863) 122 ER 309
- Krell v. Henry(1903) 2 KB 740
- https://www.google.com/search paradine + V.+Jane- (1647 (9/1/2022).

❑❑❑

Office KYC

- कोषकट्टी गरी पठाउने प्रत्येक कार्यालयले Office KYC अद्यावधिक गर्नुपर्ने ।
- कोषको वेवसाईटमा गएर Office KYC विवरण भरी क्गदmष्त गर्ने ।
- त्यसपछि कार्यालयले Office KYC मा भरेको झ्वर्ष मा विवरण सहितको Link प्राप्त हुने छ, उक्त Link मा Click गर्ने ।
- तत्पश्चात् Office KYC विवरण कोषको स्वीकृतिको लागि प्राप्त हुने ।
- Office KYC विवरण सञ्चय कोषको कार्यालयबाट स्वीकृत भए पछि सम्बन्धित कार्यालयले Office KYC मा भरेको email मा प्राप्त हुने ।
- प्राप्त Username तथा Password प्रयोग गरी कोषको e-Service प्रयोग गर्न सक्ने ।

सामाजिक सुरक्षा सुविधाहरु

काजक्रिया अनुदान

सञ्चयकर्ताको सेवाकालमा नै मृत्यु भएमा निजको हकवालालाई आर्थिक अनुदान स्वरुप ४० हजार प्रदान गरिने ।

दुर्घटना क्षतिपूर्ति योजना

दुर्घटनामा परी सञ्चयकर्ताको सेवाकालमा मृत्यु वा पूर्ण अंगभंग भएमा निज वा निजको हकवालालाई २ लाख आर्थिक सहयोग स्वरुप प्रदान गरिने ।

सामाजिक सुरक्षा प्रदायक संस्था सञ्चय कोषमा “बीमाङ्की” (Actuary) को भूमिका

कमलप्रसाद रेग्मी*

खुस्बु रेग्मी#

कार्यकारी सारांशः

वि.सं.१९९१ सालमा स्थापना भई राष्ट्रिय सामाजिक सुरक्षा प्रदायकको नेतृत्वदायी भूमिका, अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरु मार्फत आफ्नो एक छुट्टै पहिचाहन स्थापित गर्दै निरन्तर रुपमा सञ्चालनमा रहेको कर्मचारी सञ्चय कोषले, अबका दिनमा पछिल्लो समयमा देखिएका समकक्षी सेवा प्रदायक, प्रविधिमैत्री र अन्य व्यवसायिक जोखिमहरुको विषयमा बिशेषज्ञबाट परामर्श सुझाव लिई सो को आधारमा व्यवसायिक कार्य गर्न, गराउनका लागि पछिल्लो समय विकास भएका तथ्यांक एवं वित्तिय क्षेत्रको पेशागत जनशक्तिमध्ये उपयुक्त ठानिएको ‘‘बीमाङ्की’’ (Actuary) बाट परामर्श एवं ‘‘बीमाङ्कीय’’ मूल्यांकन प्रतिवेदन (Actuarial Valuation Report) तयार गर्न लगाई सबै सरोकारवालाको सारवान सहभागिताबाट हातमा हात मिलाई व्यवसायिक व्यवस्थापन गर्नु आजको व्यवस्थापकको प्रमुख भूमिका हो ।

१. कर्मचारी सञ्चय कोषको परिचय :

कर्मचारी सञ्चय कोष प्रारम्भमा सैनिकहरुको कल्याणकारी कार्य गर्न वि.सं. १९९१ सालमा स्थापना भई हाल कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ अन्तर्गत सरकारी, सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रका कर्मचारीहरूका लागि सञ्चय कोष व्यवस्थापन एवम् निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५ अनुसार सरकारका कर्मचारी र अन्य सार्वजनिक क्षेत्रका कर्मचारीहरूका लागि योगदानमा आधारित पेन्सन योजना व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी सहित राष्ट्रिय सामाजिक सुरक्षा प्रदायकको रूपमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरु सञ्चालन मार्फत् सेवा प्रवाह गर्दै निरन्तर रुपमा सञ्चालनमा रहेको छ ।

३. बीमाङ्की” (Actuary) को परिचयः

सामान्य अर्थमा ‘‘बीमाङ्की’’ भन्नाले विगतका तथ्याङ्क (Past data) हरुको विश्लेषणबाट भविष्यको पूर्वानुमान (Future forecast) गर्न सक्ने विशेष योग्यता, क्षमता, अनुभव भएको पेशागत जनशक्तिलाई बुझिन्छ । विश्वमा सत्रौं शताब्दीको मध्य(सन् १७५७) तिर बेलायतका गणितशास्त्रीबाट तत्कालीन समयमा बीमा व्यवसायमा रहेका विभिन्न जोखिमहरुको आधारको बीमा शुल्क (Premium) निर्धारण गर्ने प्रयोजनका रुपमा विकास भई हाल यो पेशा सम्पूर्ण क्षेत्रका जोखिमहरुको पहिचान, बिश्लेषण गरी सो को आधारमा अवलम्बन गर्नु पर्ने सुझावहरु पेश गर्ने आकर्षक, सुविख्यात, लोकप्रिय एवम् अत्यावश्यक पेशाका रुपमा विश्वभर विकास भई अधिकांश क्षेत्र, पक्ष,

* निर्देशक बीमा समिति

\# ‘‘बीमांङ्की’’ बिषयका अध्येता

निकायहरुमा प्रयोग भई रहेको व्यहोरा पछिल्लो अध्ययन तथा तथ्यांकहरुबाट पुष्ट्याई हुन्छ ।

विशेषतः "बीमाङ्की" पेशामा गणित, तथ्याङ्कशास्त्र र अर्थशास्त्रका सिद्धान्तहरुको बढी उपयोग हुने गर्दछ । विश्वमा "बीमाङ्की" हरु लगभग एक लाखको संख्या रहेका तर सबैभन्दा बढी आकर्षण र उच्च पारिश्रमिक पाउने पेशाको रुपमा विगत एक दशकदेखि स्थापित भई रहेका छन्। https://www.actuarialpost.co.uk/)

३.१ "बीमाङ्की" को काम ,कर्तव्य र अधिकार (*Function,duty and Reponsibility of Actuary*):

कार्य प्रकृति अनुसार सञ्चालनमा रहेका सम्पूर्ण जोखिमहरुलाई विशेषतः गणित, तथ्यांकशास्त्र र अर्थशास्त्रका सिद्धान्तहरु एवं बिमाङ्की पेशागत मान्यताहरु (Assumptions)का आधारहरुमा विश्लेषण गरी हालको अवस्था एवं भविष्यमा अपनाउनु पर्ने सावधानी र रणनीतिहरुको बारेमा राय, सल्लाह एवं सुझाव दिने प्रमुख कार्यहरुसंग सम्बन्धित "बीमाङ्की" को काम ,कर्तव्य र अधिकारहरु पर्दछन् ।

(https://www.actuarialcareers.co.uk/profession)

३.२ "बीमाङ्की" हरुले अवलम्बन गर्ने पेशागत मान्यताहरु (*Assumptions*):

"बीमाङ्की"क्षेत्रको कार्य सम्पादनमा अधिकाधिक मात्रामा गणित, तथ्याङ्कशास्त्र र अर्थशास्त्रका विधि, सिद्धान्तहरु र अभ्यासहरुको प्रयोग हुने गर्दछ । यसका अतिरिक्त पेशागत रुपमा स्तरीय विश्लेषणहरुबाट सत्यको नजिक पुग्नका लागि अनेकन मान्यताहरुलाई प्रचलनमा ल्याई यो पेशाका कार्यलाई विश्वसनीय,मर्यादित र सम्मानित बनाई व्यवहारमा पस्कन "बीमाङ्की" हरुले अवलम्बन गरेका मुख्य, मुख्य पेशागत मान्यताहरु (Assumptions) तपसिल बमोजिम रहेका छन् । (https://www.lawinsider.com/actuarial-assumption)

- ब्याजदर (Interest Rate)
- मुद्रास्फीति (Inflation)
- मृत्युदर (Mortality)
- रोग लाग्ने अवस्था (Morbidity)
- छुटदर (Discount Rate)
- प्रतिफल दर (Yield Rate) आदि ।

३.४ "बीमाङ्कीय" मुल्यांकन प्रतिवेदन (**Actuarial Valuation Report**):

सामान्य अर्थमा "बीमाङ्की" मुल्याङ्कन भन्नाले संस्थाको सम्पत्ति र दायित्वको तुलना गर्ने विधिलाई बुझिन्छ । यो बिमाङ्की पेशामा तय गरिएका स्तरीय पेशागत मान्यताहरु (Interest Rate, Inflation, Motality, Morbidity, Discount Rate र Yield Rate को परिधिभीत्र रहेर सम्पन्न गरिन्छ । लेखाका स्तरीय मानदण्डका आधारमा लेखापरिक्षकले तयार गरेको Balance Sheet बाट समेत मापन हुन नसक्ने प्रकृतिका संस्थाको वास्तविक(Actual)सम्पत्ति र दायित्वको पहिचाहन "बीमाङ्कीय" मुल्यांकन प्रतिवेदन (Actuarial Valuation Report) बाट हुने गर्दछ । अर्को शब्दमा वित्तीय संस्थाहरुको सम्पत्ति र दायित्वको तौल (मापन) गर्ने विधि,औजारका रुपमा लिने गरिन्छ ।

३.५ जोखिम (***Risk***) :

सामान्य अर्थमा अनिश्चितताबाट भविष्यमा आउन सक्ने प्राकृतिक एवं मानविय अप्रिय,असामान्य अवस्थाबाट हुन सक्ने आर्थिक तथा मानविय क्षतिलाई जोखिमका रुपमा हेरिन्छ । व्यापार व्यवसायमा अनेकन जोखिमहरु यत्रतत्र रुपमा घुमिरहेका हुन्छन् । ती जोखिमहरुलाई आँकलन,पहिचान र व्यवस्थापन

गर्न सक्नु एक कुशल तथा सफल (Perfect and successful) व्यवस्थापक (Manager) को कार्य अर्न्तरगत पर्दछ ।

(https://corporatefinanceinstitute.com/risk)

व्यापार व्यवसायमा देखिने प्रमुख जोखिमहरु तपसिल बमोजिम रहेका छन् :

- संचालन जोखिम (Operational Risk)
- वातारणीय जोखिम (Enviromental Risk),
- बजारका जोखिम (Market Risk),
- कानुनी जोखिम (LegalRisk),
- तरलता जोखिम (Liquidity Risk)
- परिपालन तथा नियमनकारी जोखिम (Complience and Regulatory Risk)
- ब्याजदर जोखिम (Interest Risk)
- ख्याति, सांखसंग सम्बन्धित जोखिम (Goodwill Risk) आदि

४. सञ्चय कोष संचालनका कानूनी आधार :

राज्य संयन्त्रको प्रशासनिक एवम् संस्थाहरुको संचालन राज्यको प्रचलित मूल कानुनका रुपमा रहेको संविधान, त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न बने का प्रचलित ऐनहरु, सरकारले सञ्चालनमा ल्याएको चालु योजना, सेवा प्रदायकहरुले सेवा प्रवाहका लागि समय समयमा तयार गरेको निर्देशिका, मार्गदर्शन, नीतिगत तथा निर्णयहरुको आधारमा संस्था तथा सेवाहरु सञ्चालनमा रहन्छन् ।

सञ्चय कोषबाट प्रवाह हुने सेवाको चुस्त, दुरुस्त, गुणस्तरीय र प्रभावकारीरुपमा कार्यान्वयन गर्न गराउन प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रुपमा देहायका मुख्य, मुख्य कानुनी व्यवस्थाहरु सकृय रहेका छन् ।

- नेपालको संविधान २०७२ (मौलिक हक, धारा ४३ सामाजिक सुरक्षा र राज्यका नीतिमध्ये सामाजिक न्याय र सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी नीति)
- कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९
- निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५
- नेपाल सरकारको पन्धौं योजना २०७७ देखि २०८२ (सि.नं.६.११. सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण सम्बन्धी व्यवस्थाहरु),
- सञ्चयकर्ता स्वास्थ्योपचार योजना सञ्चालन कार्यविधि, २०७७
- सञ्चय कोष कर्मचारी सेवा शर्त विनियमावली, २०७५
- सञ्चय कोष (खरिद) विनियमावली, २०७५
- सञ्चय कोषद्धारा सञ्चयकर्ताहरुलाई उपलब्ध गराउने विभिन्न सेवा, सुविधा प्रवाहका लागि विभिन्न समयमा कोष संचालक समिति तथा कोष व्यवस्थापनबाट भएका नीतिगत एवं पटके निर्णयहरु आदि ।

४.१. सञ्चय कोषले दिने सेवाहरु :

- संचयकर्तालाई प्रतिफल(ब्याज, नगद लाभांश)
- सापटीहरु (विशेष, घर, शैक्षिक, सरलकर्जा आदि)
- सामाजिक सुरक्षा (दुर्घटना क्षतिपूर्ति, काजकिरिया अनुदान, औषधी उपचार, सुत्केरी तथा शिशू स्याहार)
- सरकारी कर्मचारीहरुको निवृत्तभरण सेवा (अल्पकालका लागि)

४.२. सञ्चय कोषमा "बीमाङ्की" मान्यताहरुको उपयोग :

सञ्चय कोष धेरै सञ्चयकर्ताहरुबाट सामान्यतया मासिक रुपमा सानो सानो रकम संकलन गरि त्यस कोषको लगानी तथा

परिचालनबाट सञ्चयकर्ताहरुलाई सामाजिक सुरक्षासँग सम्बन्धित सेवा, सुविधा प्रदान गर्ने प्रकृतिको संस्थाको रुपमा विकास गरिएको हुन्छ।

नेपालमा सञ्चय कोषले उपलब्ध गराईरहेको धेरै सेवाहरु बीमा व्यवसायका सिद्धान्तहरुसंग प्रत्यक्ष वा परोक्ष रुपमा समान एवं मिल्दाजल्दा भएको कोषको वेभसाईड वा कोषको नागरिक बडापत्रबाट जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । बीमा विशुद्ध जोखिमको खरिद-बिक्री गर्ने संस्थाका रुपमा रहेको एवं कोषले समेत बीमाका सिद्धान्त तथा अभ्यासमा आधारित कार्यक्रमहरु सञ्चयकर्ताहरुका लागि संचालन गर्ने निकायको रुपमा विकास भएको अवस्थामा "बीमाङ्की" मान्यताहरुको उपयोग प्रत्यक्ष वा परोक्ष रुपमा आकर्षित भईरहेका छन् ।

कोषले प्रचलनमा ल्याएका सामाजिक सुरक्षाका सेवाहरुलाई दीर्घकालसम्म दीगो र समान रुपमा सेवा, सुविधाहरु एवं भविष्यमा थप गरिने सेवाहरुको वृद्धि गर्दै जाँदा बीमा क्षेत्रसंग प्रत्यक्ष रुपमा जोडिएका जोखिमहरु र बीमाका सिद्धान्त आकर्षित हुने अवस्था छ ।

त्यसैले कोषले सेवाग्राही माझ ल्याएका र भविष्यमा ल्याउने सेवा, सुविधाहरुलाई " बीमाङ्की" ले अवलम्बन गर्ने पेशागत मान्यताहरु (Assumptions) को आधारमा मुल्यांकन र विश्लेषण पश्चात् मात्र कार्यान्वयनमा ल्याउन आवश्यक देखिन्छ ।

४.३. कानूनी रुपमा नियमनकारीको अभावमा सञ्चय कोषको सेवामा पर्न सक्ने जोखिमहरु :

बैंक वित्तिय संस्था, बीमा, धितोपत्र बजार, दुरसंचार सेवा, हवाई उड्डयन आदि सेवाहरुमा कानूनद्धारा छुट्टै बिशेषज्ञ नियमनकारी निकाय (Regulatory body) को व्यवस्था विश्वका धेरै मुलुकमा रहेको छ। त्यसै गरी योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष, सामाजिक सुरक्षा कोष जस्ता कोषको परिचालन एवं व्यवस्थापन गर्ने निकायमा समेत कानुनद्धारा छुट्टै बिशेषज्ञ नियमनकारी निकाय (Regulatory body) को ब्यवस्था गरी नियमन (Regulate) गर्ने अभ्यास प्रचलनमा रहेको छ । नेपालमा अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत सामान्य नियमनको दायरामा रही सञ्चय कोषले आफ्ना सेवाहरु सञ्चालन गर्दा विशेषज्ञको नियमनको कमीबाट सेवाको गुणस्तरीयतामा प्रश्न उठ्न सक्ने अवस्था छ ।

४.४. सञ्चय कोषमा रहेका कोषहरुको लगानीको जोखिमहरु :

सञ्चय कोषमा जम्मा भएको रकममध्ये सञ्चय कोष आफैंले विभिन्न बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरुमा मुद्धति तथा बचत खाताहरु, विभिन्न आयोजनाहरुमा शेयर लगानी गर्ने,आफैं वा सहवित्तीयकरण (Consortium) का आधारमा विभिन्न आयोजना वा संस्थाहरुलाई ऋण लगानी गर्ने गरेको त्यहाँबाट प्रकाशित प्रतिवेदनबाट देख्न सकिन्छ ।

त्यसैगरी बाँकी कोषमध्ये केही रकम सञ्चयकर्ताहरुलाई विभिन्न शीर्षक (विशेष, घर, रिभल्बीड.सापटी) हरुमा शर्तपूर्ण तरिकाले लगानी गरिरहेको छ। लगानीहरु शत प्रतिशत सुरक्षित रहेको अवस्थामा उत्तम नै भयो तर ती मध्ये विभिन्न कारणबाट सञ्चयकर्ताको काबु बाहिरको परिस्थितिबाट समेत त्यस्ता असल नियतका लगानीहरु समय परिस्थिति अनुसार क्रमशः कमसल, शंकास्पद वा खराब कर्जामा परिणत हुन सक्ने अवस्थालाई हामीले नकार्न सकिदैन् । यसका लागि कोषले जगेडा तथा व्यवस्था (Reserve and Provision) गर्ने गरेको अवस्था छ ।

त्यसैले कोषले आफ्नो कोषलाई लगानी गर्दा आयोजना, संस्था, संचयकर्ताहरुको पक्षमा आउन सक्ने माथि उल्लेखित संभावित जोखिमहरु (संचालन जोखिम, वातारणीय जोखिम, बजारका जोखिम, कानूनी जोखिम, तरलता जोखिम, परिपालन तथा नियमनकारी जोखिम, ब्याजदर जोखिम, साख, ख्यातिसँग सम्बन्धित जोखिम) आदिलाई आन्तरिक तथा बाह्य जनशक्तिको अधिकाधिक मात्र (Maximum) उपयोग गर्दै सबै विधि प्रक्रियाहरुको अवलम्बनबाट समय सीमाभित्र नै रणनीतिक योजना (Strategy Plan) को माध्यमबाट व्यवस्थापन गरी ती जोखिमहरुको पूर्वानुमानबाट भविष्यमा आउन सक्ने आर्थिक क्षति तथा नोक्सानीबाट बच्न सावधानी अपनाउनुको विकल्प रहँदैन् ।

विशेषतः सञ्चय कोष जस्तो राज्यको गरिमामय सामाजिक सुरक्षा योजना संचालन गर्ने निकाय साथै समान रुपमा यस्तै प्रकृतिको सेवा, सुविधा दिने अर्को निकाय स्थापना भई सेवा, सुविधा प्रवाह गरिरहेको सर्न्दभमा अझ प्रतिस्पर्धी दीर्घकालिन तथा रणनैतिक योजना कोषको व्यवस्थापनमा राज्य, कोष, सञ्चयकर्ताहरु, सरोकार निकाय, संस्थाका वाच डगका रुपमा रहेका कर्मचारी युनियनहरु, मिडिया आदि पक्षले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट आजैबाट कति ढिला न गरिकन माथि उल्लेखित प्राविधिक ''बीमाङ्की''को सेवा एवं ''बीमाङ्कीय मूल्याङ्कन प्रतिवेदन लिएर सो को आधारमा अघि बढ्नुको विकल्प छैन ।

भनिन्छ, रोग लागे पछि पछुताउनु भन्दा रोग लाग्नै नदिनु ठुलो बुद्धिमानी हो ,त्यसै गरि कोषले अन्य समान सेवा प्रदायक संस्थाको अवस्थाको अध्ययन, अनुसन्धान र बिश्लेषण समयमा नै गरी रणनैतिक रुपमा अगाडी बढ्नु बुद्धिमता हुने देखिन्छ ।

४.५. सञ्चय कोष व्यवस्थापनमा आउन सक्ने जोखिमहरुको न्यूनिकरणमा "बीमांङ्की" (Actuary) को भुमिका :

हामीले माथि उल्लेख गरेका जोखिमहरुलाई न्यूनिकरण गर्ने सन्दर्भमा नेपालमा भएका चार्टड एकाउण्टेण्ड, वित्त विश्लेषक आदि पेशागत प्राविधिकहरुबाट जोखिमहरुको आकलन हुन सक्दछ नै तर ''बीमाङ्की'' हरुले अवलम्बन गर्ने मुख्य मान्यताहरु (Assumption) का आधारमा ती जोखिमहरुलाई अनुमान, विश्लेषण र गहिरिएर अनुसन्धान गरी प्राप्त प्राविधिक '' बीमाङ्की'' मूल्यांकन प्रतिवेदन (Actuarial Valuation Report) का आधारमा कोषले आफ्नो व्यवस्थापन गर्न सकेको खण्डमा भविष्यमा कोषको सेवाप्रति सम्पूर्ण सञ्चयकर्ता एवम् सरोकारवालाहरुमा पूर्ण सन्तुष्टि रहने साथै संस्थाको वित्तिय स्वस्थ्यता मजबूत हुदै गई अन्य समान सेवा प्रदायकको तुलनामा बढी मर्यादित र विश्वसनिय हुने कुरामा सबै सहमत हुन सकिन्छ ।

४.६. सञ्चय कोषको व्यवस्थापनमा आउन सक्ने जोखिमहरुको न्यूनिकरणका लागी अवलम्बन गर्ने उच्च सतर्कता :

लगभग नौ दशक लामो अनुभव भएको संस्थाले हाल दिई रहेको सेवालाई हामी सबैले सम्मान गर्नु पर्दछ । जोखिम कति बेला श्रृजना हुने भन्ने निश्चित नहुने भएकोले आफ्नो कार्य प्रकृतिका आधारमा श्रृजना हुन सक्ने जोखिम तर्फ प्रत्येकपल, सेकेण्डमा व्यवस्थापन चनाखो रहन सकिएन भने अकल्पनीय रुपमा असफल हुन हामीलाई समय नलाग्ने भन्ने प्रमाण अमेरीका जस्तो सुविधा सम्पन्न देशको बैंकिक नियमन र व्यवस्थापनका बावजुद कसरी बैंकहरु दिवालिए (Bankrupt) भई विश्व आर्थिक मन्दिको अवस्था श्रृजना भएको हामी धेरैलाई जानकारी भएकै बिषय हो । त्यसैले लामो अनुभवलाई

सावधानीका साथै कमाएको र पाएको शाख, र विश्वसनियतालाई दीगो रुपमा कायम गर्न सक्नु असल तथा कुसल व्यवस्थापकको दायित्व र कर्तव्य हुन्छ ।

४.७. अब सञ्चय कोषले अनुशरण गर्नुपर्ने बिषयहरु :

सञ्चय कोषको लगभग नौ दशकको अनुभवबाट संचयकर्ताको सेवा, सुविधामा पुर्‍याएको सेवालाई उच्च सम्मान गर्दै आगामी दिनहरुमा अन्य वित्तिय एवं समकक्षी सेवा प्रदायकको तुलनामा आफ्नो सेवा, सुविधालाई छिमेकी एवं अन्तर्राष्ट्रियस्तरको बनाउनका लागि प्रविधिजन्य पक्ष लगायत विभिन्न जोखिमहरुको पूर्वानुमान गर्दै वित्तिय व्यवस्थापनबाट लाभ, लागत (Cost Benefit) को विश्लेषणबाट उपलब्ध भई रहेका र भविष्यमा दिन सकिने सेवाहरुलाई दीगो र गुणस्तरीय बनाउनका लागी "बीमाङ्की" परामर्श तथा प्राविधिक प्रतिवेदनका रुपमा रहेको "बीमांङ्कीय" मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार गर्न लगाई सो को सुझावका आधारमा बिषय, शीर्षकहरुलाई क्रमशः प्रतिस्पर्धी दीर्घकालिन तथा रणनैतिक योजना तयार गरी, गराई कोषको व्यवस्थापनले सम्बन्धित सरोकारवालाहरु (राज्य, कोष, सञ्चयकर्ताहरु, सरोकार निकाय, कर्मचारी युनियनहरु, मिडिया) आदिले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट सकेसम्म चाँडो कार्यान्वयन गर्नु, गराउनु आवश्यक देखिन्छ ।

- कोषको लगानी गर्ने रकम बैंक, वित्तिय संस्थामा लगानी गर्नुअघि माथि उल्लेखित संभावित् व्यवसायिक जोखिमहरुको विषय विशेषज्ञबाट सूक्ष्म रुपमा अध्ययन, विश्लेषण गरी, गराई प्राप्त सुझावका आधारमा लगानीको विधि (Model) छनौट गर्ने ।
- संचयकर्ताहरुलाई कोषले उपलब्ध गराउँदै आएको सेवाहरुमध्ये सापटीहरुमा विशेष गरी घर सापटी र रिभल्वीड. सापटी रकम लगानी गर्दा संचयकर्ताको बार्षिक आम्दानी र खर्चको विश्लेषण गरि मासिक किस्ता तिर्न सक्ने आधारमा लागनी गर्ने विधिलाई अध्ययन पश्चात तयार गरि लागु गर्नु पर्ने,
- सामाजिक सुरक्षाका सेवा, सुविधाहरुलाई "बीमाङ्की" को परामर्श सेवा (Consulting Service) का आधारमा पुनरावलोकन गर्दै सेवाहरुलाई दीगो, गुणस्तरीय हुने विधिहरुको तयार गरी लागू गर्दै जाने,
- निवृत्तभरणका कार्यक्रमहरुलाई योगदानकर्ता र राज्यबाट प्राप्त एकमुष्ठ रकमको तुलनामा आगामी दिनहरुमा निवृत्तिभरणका सेवा,सुविधा दिंदा कोषलाई हुन सक्ने वित्तिय जोखिमहरुको समयमा नै एकिन गर्न बिमाङ्कीको परामर्श सेवा (Consulting Service) लिई सो बमोजिम नै राज्यसंग वार्ता वा छलफलबाट दुवै पक्ष (कोष र योगदानकर्ता) लाई जित जित (Win, Win) को अवस्थामा राख्न पहल गर्ने ,
- संभव भएसम्म सामाजिक सुरक्षा कोष ऐन २०७४ मा भएको व्यवस्था बमोजिम सञ्चय कोषले समेत प्रत्येक तीन,तीन बर्षमा "बीमाङ्कीय मूल्याङ्कन (Actuarial Valuation) गराई कोषको वास्तविक सम्पत्ति तथा दायित्वको अवस्थालाई जानकारी हासिल गरी सो सूचनाको हक ऐन, २०६४ बमोजिम सबै सरोकारवालाहरुको जानकारीका लागि आवधिक रुपमा प्रकाशन तथा प्रशारण गर्ने, गराउने आदि ।

१०.निष्कर्ष :

राष्ट्रिय सामाजिक सुरक्षा प्रदायकको नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने, उद्देश्यका साथ तत्कालीन् अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमह मार्फत् छुट्टै विश्वसनियता र शाख, प्रतिष्ठा कमाउँदै हालसम्म निरन्तर

सेवा संचालन गरिरहेको नेपालको पुरानो संस्था मध्येको एक संचय कोषले, विगतको अनुभवबाट सकारात्मक भावना सहित आगामी दिनमा समकक्षी सेवा प्रदायकहरुको तुलनामा प्रविधिमैत्री व्यवसायिक मापदण्डको पालना गर्दै आन्तरिक तथा बाह्य वातावरणमा देखिएका र देखिन सक्ने जोखिमहरुको पूर्वानुमान गरी समयमा नै यी जोखिमहरुलाई उच्च सर्तकताकासाथ आफ्ना कर्मचारी एवम् विज्ञको परामर्श लिई सरोकारवालाहरुको राय, सुझावका आधारमा सबै पक्षलाई जित, जित (Win/Win) महसुस हुने किसिमबाट कार्य गर्नु, गराउनु कोषको प्रमुख दायित्व हो ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- नेपालको संविधान, २०७२
- कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९
- निवृत्तिभरण कोष ऐन, २०७५
- नेपाल सरकारको पन्धौं योजना २०७७ देखि २०८२
- सञ्चयकर्ता स्वास्थ्योपचार योजना सञ्चालन कार्यविधि, २०७७
- कर्मचारी सञ्चय कोषबाट प्रकाशित विभिन्न मितिका कोष पत्रिकाहरु
- कर्मचारी सञ्चय कोषबाट प्रकाशित विभिन्न मितिका बार्षिक प्रतिवेदनहरु

❑❑❑

योगदानमा आधारित निवृत्तभरण योजना

- **२०७६ श्रावण १ पछि स्थायी नियुक्त हुने निजामती सेवा, नेपाली सैनिक सेवा, नेपाल प्रहरी सेवा, सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल र नेपाल विशेष सेवाका कर्मचारीहरुका लागि योगदानमूलक निवृत्तभरण योजना लागू भएको ।**
- **यस योजनामा सहभागी हुने कर्मचारीको मासिक तलवबाट ६ प्रतिशत कट्टा गरिने र सो ही अनुपातमा नेपाल सरकारको योगदान हुने ।**
- **प्रत्येक ३ वर्षमा निवृत्तभरण रकम १० प्रतिशतका दरले बढीमा ५ पटक सम्म बढ्ने ।**
- **२० वर्ष सेवा अवधि पूरा भएका कर्मचारीहरुको व्यक्तिगत खातामा जम्मा भएको रकम निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५ मा भएको व्यवस्था अनुरुप भुक्तानी पाउने ।**
- **२० वर्ष सेवा अवधि पूरा नहुँदै सेवामा नरहेमा कोषमा जम्मा भएको रकम, ब्याज रकम र मुनाफा रकम एकमुष्ठ भुक्तानी**

उच्चस्तरको कार्य सम्पादन समूह निर्माण (Building High Performance Team) र कर्मचारी सञ्चय कोष

शान्ता गौतम*

विषय प्रवेशः

दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरु एक अर्काको अधिनमा रही एक अर्कालाई प्रभावित पारी कुनै विशेष उद्देश्य प्राप्तिको लागि सँगसँगै कार्य गर्दछन भने त्यस्लाई समूह कार्य भनिन्छ। समूह हुनको लागि व्यक्तिहरुमा एक अर्कामा पारस्परिक सम्बन्ध हुनुका साथै मनौवैज्ञानिक रुपमा एक अर्काको विषयमा जानकारी राख्दै साझा उद्देश्य प्राप्तिमा प्रयासरत रहेको अनुभूति हुनु पर्दछ।

समूह भन्नाले दुई वा दुई भन्दा बढी मानिसलाई जनाउँछ जस्ले सामूहिक उद्देश्य प्राप्ति तर्फ एक अर्कामा समाहित एवं प्रभावित बनाउँछ । A group is defined as two or more people who interact and influence each other toward a common purpose.

मनोरञ्जन वा कुनै खेलका लागि जम्मा भएका व्यक्तिहरु, परिवार तथा पेशा वा व्यवसायमा आवद्ध भएको वर्गसमेत समूह अन्तर्गत पर्दछ भन्ने बुझ्न सकिन्छ। सि.वि.मेमोरियाका अनुसार समूह भन्नाले एउटा कुनै ठाउँमा त्यसै जम्मा भएका व्यक्तिहरु, कुनै चोकमा जम्मा भएका व्यक्तिहरु, बसपार्क र रेलवे स्टेशनमा जम्मा भएका व्यक्तिहरुको युवा झुण्डलाई समूह भन्न मिल्दैन किनभने समूह बन्नका लागि व्यक्तिहरु समान उद्देश्यबाट प्रेरित हुनु पर्दछ। विना उद्देस्य जम्मा भएका व्यक्तिहरुको झुण्डलाई समूह भन्न सकिदैन ।

Joe kelley को विचारमा Groups consist of two or more people who meet the requirements of inter dependence and also share an ideology. The members are interdependent. Each person's behaviour influence the behaviour of the other members of the group.

समूहहरुको प्रकृतिका आधारमा खुला वा बन्द समूह, समावेश वा कार्य समूह, सदस्यता वा सन्दर्भ समूह, औपचारिक वा अनौपचारिक समूहहरु रहेका हुन्छन्। मुख्यतः हरेक संगठनहरुमा औपचारिक र अनौपचारिक समूहहरु रहने गर्दछ। औपचारिक समूह निश्चित प्रणाली, नियम, नीति, कार्यविधि एवम् निर्देशिका, तोकिएको कार्य क्षेत्रबाट निर्देशित एवम् सञ्चालित हुन्छ भने अनौपचारिक समूह व्यक्ति आफ्नो रुची, स्वभाव, संस्कार, व्यवहार, पहिचान, संस्कृति, आवस्यकता र उद्देश्य अनुसार आफुसँग मिल्ने समूहमा आवद्ध हुने गर्दछ। एक व्यक्ति एक भन्दा अधिक अनौपचारिक समूहहरुमा संलग्न रहेको हुन सक्छ । विशेष गरी अनौपचारिक समूहमा Friendship Group र Interest Group हुन्छन्। जस्तैः संगठनको तहगत वा श्रेणीगत, रुची, स्वभाव, सेवा प्रवेश गर्दाको समय, अध्ययन गर्दाको

* वरिष्ठ प्रबन्धक, कर्मचारी सञ्चय कोष ।

समय, भुगोल, धर्म, सस्कार आदिको आधार समूह निर्माण हुने गर्दछ ।

मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले समूहमा बस्न रुचाउँछ । मानिसहरु समूहमा आवद्ध हुने कारणहरुमा आफ्ना निहित स्वार्थ पूर्ति गर्न अभिप्रेरित भएर, एकता नै बल हो भन्ने बुझेर, एक्लैले गर्नु भन्दा समूहमा गर्दा राम्रो र प्रभावकारी नतिजा आउँछ भनेर, समाजमा आफ्नो हैसियत प्रतिष्ठा प्रदर्शन गर्न, शक्ति सञ्चय गर्न, सामाजिक आवश्यकता पूर्ति गर्न, एक आपसमा सुख दुःख बाँडफाँड गर्न, एक आपसमा अन्तरक्रिया गर्न, विचार विमर्श परामर्श गर्न, समान धारणा विचार मूल्य मान्यता र सस्कृति कायम गर्न, पारस्परिक लाभ हासिल गर्न सामाजिक सद्भाव, सहकार्य र सहिष्णुता कायम गर्न सहभागी हुन्छन् ।

टोली व्यवस्थापन (Team Management)

कुनै पनि संस्था निश्चित उद्देश्य प्राप्ति गर्ने लक्ष्य लिएर खोलिएको वा स्थापना भएको हुन्छ । संस्थाको निश्चित उद्देश्य हासिल गर्न संस्था भित्र विभिन्न तह र तप्कामा विभिन्न क्षमता, दक्षता अनुभव भएका कर्मचारीहरु, विज्ञहरु नियुक्त गरिएका हुन्छन । संस्थालाई जीवन्त यही मानव संसाधनले राख्दछ । संस्थाभित्र कार्यरत सम्पूर्ण मानवस्रोत साधनको सामूहिक प्रयत्नबाट संस्थागत सुशासन कायम गर्दै संस्थाको लक्ष्य मितव्ययी, कार्यदक्षतापूर्वक प्रभावकारी रुपमा हासिल गर्न सकिन्छ । एक्ला एक्लैको प्रयासभन्दा सामूहिक प्रयत्नद्धारा गरिने कार्यबाट अधिक उपलब्धी हासिल गर्न सकिन्छ भन्ने विषय विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानबाट प्रमाणित भएको छ । सन् १९९० को दशकमा टिम वर्क एक नविन व्यवस्थापकिय अवधारणाको रुपमा आएको हो । विशेष गरी खेलकुद क्षेत्रबाट यो धारणा आएको विश्वास गरिन्छ ।

व्यवस्थापनविद Mike Woodcock and Dave Francis ले Team लाई A team is a small number of people with complmentary skills who are committed to a common purpose, set of performance goals and approach for which they hold themselves mutually accountable. भनेका छन् ।

त्यस्तै, James Stoner ले A team is two or more people who interact and influence each other toward a common purpose. भनेका छन् ।

टिम भन्नाले एउटै साझा लक्ष्य र उद्देश्य भएको दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरु संलग्न रहेको समूहलाई जनाउँछ । हरेक टिम समूह हुन सक्दछ तर हरेक समूह टिम नहुन सक्छ । फुटबल खेल हेर्न जम्मा भएको समूह र खेल मैदानमा क्रिकेट खेल्न तयार रहेको क्रिकेट टिमलाई उदाहरणको रुपमा लिन सकिन्छ ।

सङ्गठनहरुमा टिमको बढ्दो प्रयोगले व्यवस्थापकिय धारणामा नै परिवर्तन ल्याइदिएको छ । कुनै दुई व्यक्तिले अलग अलग काम गर्नु भन्दा दुबै जना टिममा आवद्ध भई समन्वयात्मक तरिकाले काम गरेमा त्यसबाट आउने परिणाम वा प्रतिफल तुलनात्मक रुपमा एक्ला एक्लै गर्ने भन्दा बढी हुन्छ अथवा सिनर्जी इफेक्ट आउँछ भनिन्छ ।

टिम वर्कको प्रकृति पनि समूहबाटै सम्पन्न/सम्पादन हुने भएकोले कसै कसैले Team work र Group Work लाई एउटै अर्थमा बुझ्ने बुझाउने गरेतापनि यी दुबै विल्कुलै फरक विषयहरु हुन । Team work र Group Work वीचको भिन्नता देहाय अनुरुप रहेको पाइन्छ :

विषय	Group Work	Team work
सङ्गठन संरचना	औपचारिक र निर्देशनात्मक	औपचारिक भित्र अनौपचारिक र सहभागितामूलक
लक्ष्य	सूचना आदान प्रदान	सामूहिक कार्य सम्पादन
अधिकार तथा उत्तरदायित्व	केन्द्रिकृत र न्यून	सामूहिक तथा अधिक
नेतृत्व	बलियो स्पष्ट केन्द्रीय नेता	सहभागीमूलक वा सामूहिक नेतृत्व
सीप	अनिश्चित एवम् भिन्न भिन्न	एक अर्काको परिपूरक
स्वनिर्देशन	सिमित	अधिक
जफाफदेहिता	व्यक्तिगत	व्यक्तिगत तथा पारस्परिक
परिणाम र पुरस्कार	मध्यम सहभागिता	अधिक सहभागिता
सहक्रिया	तटस्थ	सकारात्मक

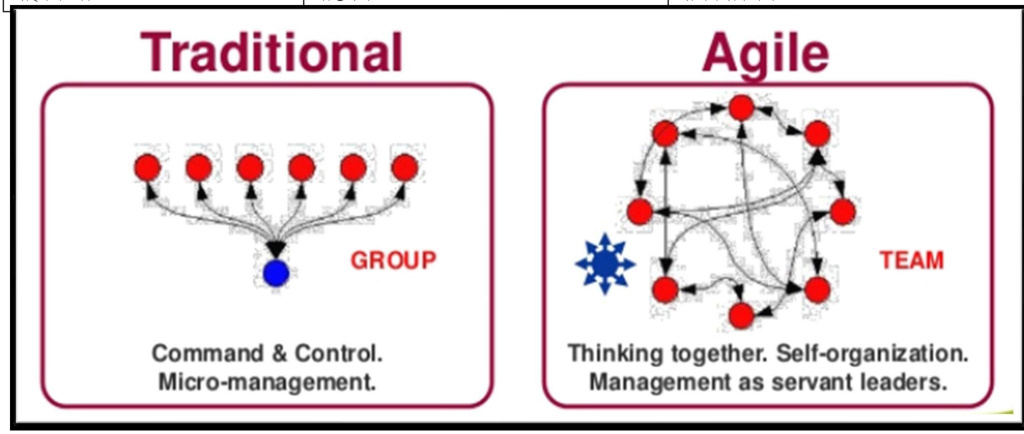

टिम व्यवस्थापन व्यवस्थापनको एक उप प्रणाली हो । प्रभावकारी टिमका लागि व्यवस्थापन आवश्यक हुन्छ । टिमको परिचालनमा व्यवस्थापकीय मूल्य मान्यताहरुको प्रवेशले संस्थाको लक्ष्य व्यवस्थित, प्रभावकारी र मितव्ययी ढंगबाट कार्य दक्षतापूर्वक हासिल हुन्छ । न्यूनतम र सहज प्रयासबाट कठिन एवम् जटिल कार्यहरु सजिलै तोकिएको समय, लागत र गुणस्तरमा सम्पन्न गर्न गराउन सकिन्छ । टिम व्यवस्थापनका लागि योजना, सङ्गठन, नेतृत्व, नियन्त्रण, समन्वय, उत्पेरण, सञ्चार जस्ता व्यवस्थापकीय कार्यहरुलाई समावेश गर्नु पर्दछ ।

योजना : टिमको स्पष्ट लक्ष्यहरु निर्धारण गरि सो सम्बन्धमा टिम सदस्यहरुको विचमा प्रभावकारी सञ्चार हुनु पर्दछ । गन्तव्य स्पष्ट भए पश्चात् टिमका सदस्यहरुलाई हिड्ने बाटोका सम्बन्धमा द्विविधा हुदैन र कार्य सम्पादन गर्ने कार्यमा अलमलिनु पर्दैन । सबै टिम सदस्यहरुले एउटै रुपमा लक्ष्यलाई बुझ्न बुझाउन सफल भए पश्चात् लक्ष्य प्राप्तिको लागि सामूहिक प्रयास त्यस तर्फ केन्द्रीत हुन्छ ।

सङ्गठन : टिमका सदस्यहरुको अधिकार र कर्तव्य स्पष्ट गरिनु पर्दछ । टिम स्वनिर्देशित र स्वनियन्त्रित छ भने त्यस्तो टिमको अधिकार, स्रोत साधनको सिमा स्पष्ट गरिनुपर्दछ । Role, Responsibility and Authority मा जति

बढी स्पष्टता भयो त्यति बढी टिम वर्क सफल हुन्छ ।

नेतृत्व : नेताले के कस्तो भूमिका खेल्ने, द्वन्द्वको व्यवस्थापन कसरी गर्ने, के कस्तो नेतृत्व शैलीहरु अवलम्बन गर्ने, टिम सदस्यहरुको मनोभावना, मनोदशा बुझेर सोहि अनुरुपको नेतृत्व सिप विकास गर्न सक्ने नेतृत्व आवश्यक हुन्छ । टिमको प्रयत्नलाई संस्थाको लक्ष्य प्राप्ति तर्फ निर्देशित गर्नमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न र सबैको प्रयत्नलाई सोहि दिशा तर्फ केन्द्रीत गर्न सफल हुन्छ । टिमको नेतृत्व गर्ने व्यक्तिमा विषयवस्तुको प्राविधिक र व्यवहारिक ज्ञानको आवश्यकता पर्दछ । मानविय भावना र व्यवहार बुझ्न बुझाउन र सोहि अनुरुप आफूलाई रुपान्तरण गर्न नेतृत्व सक्षम हुनु पर्दछ ।

नियन्त्रण : टिमका कार्यहरु निर्दिष्ट लक्ष्य प्राप्ति तर्फ नियन्त्रित र निर्देशित हुनु पर्दछ । टिमको कार्य सम्पादन मूल्याङ्कनबाट कार्य प्रक्रियामा समय समयमा नियन्त्रण र निर्देशित गर्नु पर्दछ । कार्य सम्पादन मूल्याङ्कनको आधारमा पुरस्कार प्रणालीमा कार्य सम्पादन सूचकहरुमा समय सापेक्ष हेरफेर गर्न सक्नु पर्दछ । टिमका सदस्यहरुको योगदानको कदर र पहिचान दिन सक्नु पर्दछ ।

उत्प्रेरणा : मानिस संवेदनशील प्राणी भएकाले उसका भावना, अपेक्षा, चाहनाहरुलाई बुझ्न सक्नु पर्दछ । टिमका सदस्यहरुलाई मनै देखि काम गँरु गँरु भन्ने भावनाको सृजना गर्न सक्नु नेतृत्वको नेतृत्व क्षमता हो । टिमका सदस्यहरुलाई मौद्रिक तथा गैरमौद्रिक सेवा सुविधाहरुबाट उत्प्रेरित गर्न सकिन्छ । सबै टिमका सदस्यहरुलाई एउटै विधि र प्रकियाबाट उत्प्रेरित गर्न सकिदैन । त्यस्का लागि नेतृत्वले हरेक सदस्यको मानविय स्वभावको सुक्ष्म अध्ययन गरी सोहि अनुरुपको व्यवहार गरिनु पर्दछ । तबमात्र लक्ष्य प्राप्तिमा टिमका सदस्यहरुलाई सक्रिय र उर्जावान बनाई राख्न सकिन्छ ।

सञ्चार र समन्वय : असल र प्रभावकारी सञ्चार र समन्वयले टिम व्यवस्थापनमा असमझदारी, वैमनश्यता, मनोमालिन्यता, द्वन्द्व हटाउने कार्य गर्दछ । प्रभावकारी सञ्चारले लक्ष्य उद्देश्यमा स्पष्टता, कार्य प्रक्रिया र कार्यविधिमा स्पष्टता भई स्रोत साधन र समयको विना नोक्सान त्रुटी रहित कार्य सम्पादन गर्न सकिन्छ । त्यस्तै प्रभावकारी समन्वयले समय, श्रम, लागतको बचत भई गुणस्तरमा निरन्तर सुधार गर्न सकिन्छ । टिमका सदस्यहरुबीच सदैब सुमधुर सम्बन्ध कायम गराइ राख्न सहयोग गर्दछ ।

आदर्श टिम वर्कका विशेषताहरु

हरेक संस्थामा संस्थाको निर्दिष्ट उद्देश्य हासिल गर्न टिम वर्कको आवश्यकता पर्दछ । तसर्थ, आदर्श समूह कार्य (Ideal Team work) लाई देहायका पक्षहरुबाट मापन वा विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

• लक्ष्य, उद्देश्य एवम् गन्तव्यमा स्पष्टता • प्रभावकारी सञ्चार • आपसी विश्वास • गतिशिल नेतृत्व • सामूहिक सफलतामा आफ्नो सफलता देख्ने • एकिकृत प्रतिवद्धता, सामूहिक अठोठ वा प्रण	• सम्बन्धित विषय ज्ञान, सिप, दक्षता • आन्तरिक र बाह्य समर्थन • समन्वय, सहकार्य • जिम्मेवारी र भूमिकाको स्पष्टता • सिकाई र अनुकुलन • पृष्ठपोषण र निरन्तर सुधार

टिम निर्माण हुन चार चरणहरु पार गर्नु पर्दछ जस्मा फर्मीङ, नर्मीङ, स्टोर्मीङ र परफर्मीङ रहेका छन् । यी हरेक चरणहरुको असल व्यवस्थापनबाट असल टिमको निर्माण हुने गर्दछ । जस्तो विऊ रोप्यो त्यस्तै फल फल्छ भने झै उच्च स्तर को कार्य सम्पादन समूह निर्माण (Building High Performing Team) का लागि हरेक चरणहरुमा नेतृत्वले आइडियल टिम निर्माणका

लागि आवश्यक विषयहरुमा ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ ।

उत्प्रेरणा

कर्मचारीहरुको संलग्नताबाट नै टिमको निर्माण हुने भएकाले टिममा रहने कर्मचारीहरुको उत्प्रेरणा स्तरले आइडियल टिम निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। मानिस मानवीय संवेदनाले भरिपूर्ण हुन्छ । मानिसका सोचाई र व्यवहार फरक फरक हुन्छ । टिममा संलग्न हुने कर्मचारीहरुको उत्प्रेरणास्तरलाई विभिन्न तत्वहरुले असर र प्रभाव पारिरहेका हुन्छन । आन्तरिक र बाह्य तत्वहरुले असर पारिरहेको हुन्छ । टिममा रहने कर्मचारीहरुको उत्प्रेरणा स्तरमा देहाका तत्वहरुले प्रभाव पारिरहेको हुन्छ :

- संस्थाको वा टिमको लक्ष्य वा गन्तब्य स्पष्ट हुनु पर्दछ । जाने ठाउँको किटान भएपछि गन्तव्यमा पुग्नको लागि चाहिने साहस मानिसले मनोबैज्ञानिकरुपमा तयार गर्दछ। संस्थाको लक्ष्यलाई टिम सदस्यहरुको concious mind बाट subconcious mind मा स्थापित गराउन सक्नु पर्दछ।
- लक्ष्य हासिल गर्न अवलम्बन गर्नु पर्ने सञ्चालन मान्यता वा सिद्धान्तहरुको विषयमा स्पष्ट हुनु पर्दछ । त्यस्ले टिमका कुनै अलमल वा द्धिविधा हुदैन ।
- टिमका सदस्यहरुको आफ्ना आफ्नै किसिमका व्यक्तिगत स्वभाव र चरित्र हुन्छ त्यसलाई टिमले अपेक्षा गरेको वा टिमको स्वभावसंग एकाकार गराउनु पर्दछ ।
- खुला छलफल र जानकारी आदान प्रदान तथा एकले अर्काको शुभ चिन्तन सँस्कार निर्माण गर्न सक्नु पर्दछ ।
- असहमतिहरुलाई स्वीकार गरेर सहमतिहरु निर्माण गर्दै अघि बढ्न सक्नु पर्दछ ।
- समय मूल्यवान छ । मूल्यवान समयको विषयमा सबैको अर्धचेतन मनमा प्रवेश गराउन सक्नु पर्दछ । त्यसैले हरेक पल उत्पादनशील बनाउने प्रण र प्रयत्न गर्नु पर्दछ ।
- लक्ष्य प्राप्तिका लागि गरिने काममा दक्षताको आवस्यकता पर्दछ त्यसका लागि समय सापेक्ष समूह सदस्यहरुलाई तालिम उपलब्ध गराउने र बोधो भएको हतियार लाई निरन्तर साथ लगाउने वातावरणको निर्माण गर्नु पर्दछ ।
- विग्रेको कामलाई पटक पटक उजागर नगरी राम्रा कामहरुको प्रशंसा गर्ने सस्कार टिममा हुनुपर्दछ । सफल कार्यको जस (तिमी) टिमका सदस्यलाई र विग्रेको कामको अपजस (हामी) आफूसमेत (नेतृत्व) ले लिने संस्कार विकास गर्नु पर्दछ ।
- कामको निरन्तर मूल्याङ्कन गरी कार्य प्रक्रिया र पद्धतिमा आवश्यकता अनुसार परिमार्जन गर्ने र सोको जानकारी सम्पूर्ण टिमका सदस्यहरुमा जानकारी गराउने सँस्कारको विकास गर्नु पर्दछ ।
- दिइको जिम्मेवारी, राखेको लक्ष्य हामी जसरी पनि हासिल गर्न सक्छौ भन्ने आत्मविश्वासको सृजना टिमका सदस्यहरुलाई दिलाउन सक्नु पर्दछ ।
- टिमका सदस्यहरुलाई सशक्तिकरण गर्ने, मनोबल बढाउने, उनीहरुमा आउन सक्ने नैराश्यताको पहिचान गरी सोको तत्काल समाधान गर्ने, समूह सदस्यहरु वीचमा एउटा परिवारका सदस्यको रुपमा व्यवहार गर्ने वातावरणको निर्माण गर्नु पर्दछ ।
- समय, स्रोत साधन परिस्थितिको आधारमा टिमका सदस्यहरुबीच

खुशीहरु साटासाट गर्ने, पिकनिक, छोटो दूरीको यात्रा, हाइकिङ, जन्मदिनको उत्सव, चाडपर्वहरुमा शुभ कामना आदान प्रदान जस्ता मनोरञ्जनात्मक क्रियाकलापहरुमा हुने सहभागीताले टिम एउटा परिवार र सुख दुःखमा साथ दिने आफ्नै मानिस जस्तो अनुभूति भई कार्य बातावरण प्रभावकारी हुन्छ ।

आदर्श टिमका लागि अधिकार प्रत्यायोजन अर्को महत्वपूर्ण विषय हो । टिमको नेतृत्वकर्तामा निहित अधिकार कार्य सम्पादनको लागि आफू मातहत के, कति, कसरी, कहिले, कस्लाई, कहाँ, कुन विधिबाट सुम्पने भन्ने विषयले टिमका सदस्यहरु टिम प्रतिको विश्वसनियता निर्धारण गर्दछ । अधिकार प्रत्यायोजन गर्दा जवाफदेहिता अधिकार प्रत्यायोजनकर्तामा नै रहने भएकोले ऐन, कानून, कार्यविधिमा आफैले गर्न पर्ने भनि किटानी गरिएका विषयहरुबाहेक अन्य विषयमा अधिकार प्रत्यायोजन गर्न सकिन्छ । अधिकार प्रत्यायोजनका लागि योग्य सदस्यको छनौट, जफावदेहि र उत्तरदायी बनाउने विषय, प्रत्यायोजन गरिएको अधिकारको प्रयोगका सम्बन्धमा स्पष्टता वा प्रशिक्षित गर्नु पर्दछ । प्रत्यायोजित अधिकारको फाइदा, वेफाइदा, पक्ष विपक्ष, राम्रा, नराम्रा सबै पक्षका विषयमा जानकारी गराउनु पर्दछ। दिइएको जिम्मेवारी सम्पन्न गर्ने समय सीमा स्रोत साधनको व्यवस्था गर्नु पर्दछ । गरिएका काम कारवाहीको नियमित रुपमा प्रतिवेदन गर्ने प्रणालीको विकास गर्नु पर्दछ। सदस्यहरुलाई नबुझ्केको विषयमा प्रष्ट पार्न र उनीहरुलाई जिज्ञासा राख्न हौसला प्रदान गर्नु पर्दछ। जस्ले गर्दा आफूले बुझ्काउन खोजेको विषय र टिमका सदस्यले बुझ्केको विषयमा एक रुपता आई कार्य सम्पादनमा अलमलिनु पर्ने अवस्था रहदैन । सम्पन्न कार्यको समय समयमा मुल्याङ्कन गर्ने र राम्रा कार्यको लागि प्रशंसा एवम् पुरस्कृत गर्ने विग्रेको कामका लागि व्यक्ति विषेशलाई इंकित नगरी सामुहिक वा आफूसहितको जिम्मेवारी लिने संस्कारको विकासले आदर्श टिम निर्माण गर्न सहयोग गर्दछ ।

कर्मचारी सञ्चय कोष

सरकारी सेवामा कार्यरत कर्मचारीहरुको अवकाश पछिको जीवन यापनलाई सहज बनाउने अभिप्रायले नेपाली सेनाका लागि वि.सं. १९९३ सालमा सैनिक द्रव्य कोषबाट सुरु गरिएको बचत व्यवस्थालाई निरन्तरता दिदै कार्यक्रम कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ अनुरुप कर्मचारी सञ्चय कोष वि.सं. २०१९ भाद्र ३१ गते स्थापना भएको हो। २०७९ असार मसान्तसम्म आइपुग्दा झण्डै ६ लाख सञ्चयकर्ताहरुको करिब ४ खर्ब ५९ अर्बको व्यवस्थापन र सेवा प्रवाह कोषमा स्वीकृत दरबन्दी ५१५ भएता पनि हाल कार्यरत स्थायी कर्मचारीहरु ३७० ले कार्य सम्पादन गरिरहेका छन् ।

कोभिड-१९ को समयमा work from home मार्फत सञ्चयकर्तालाई हात हातमा सेवा सुविधा उपलब्ध गराउन, समयमा लेखापरीक्षण सम्पन्न गरी संस्थागत सुशासन कायम गर्न, कोषमा उपलब्ध स्रोत साधनको उच्चतम परिचालनबाट अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्न, विगत ३ वर्ष देखि रोकिरहेको कर्मचारीहरुको वृत्ति विकासको अवसर खुला गर्न, आर्थिक वर्ष समाप्त भएकै दिन सञ्चयकर्ताले हरेक महिना (१२ महिना) जम्मा गरेको कोष कट्टी/सापटी कट्टीको हिसाब सञ्चयकर्ताको व्यक्तिगत खातामा

लेखाङ्कन गर्न, कोषको स्थिर सम्पत्तिहरुको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्न, संचयकर्ताहरुलाई गुणस्तरीय सेवा, प्रतिष्पर्धी प्रतिफल र सामाजिक सुरक्षण सुविधाहरु उपलब्ध गराउन, धितोमा आधारित कर्जा मार्फत ञ्चयकर्ताहरुको आवास र शैक्षिक आवश्यकता पूरा गर्न, योगदानमा आधारित निवृत्तभरण व्यवस्थापन गर्न, कर्मचारीहरुलाई स्वदेश तथाविदेशमा नियमित तालिम उपलब्ध गराउन, स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रमहरुको निरन्तर अनुगमन, मूल्याङ्कन गरी कर्मचारीहरुलाई पुरस्कृत गर्न, संस्थाको उन्नति र विकासका लागि सञ्चालक समिति, व्यवस्थापन र कर्मचारी संघ संगठनहरु बीचको निरन्तर छलफल, बहसबाट निकालिएको निष्कर्ष कार्यान्वयनमा आपसी सहकार्य गर्ने कार्यहरु आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ मा सम्पादन गर्न कोष सफल रहेको छ ।

कोषले हासिल गरेको उपलब्धिका लागि नेतृत्वले कुनै न कुनै रुपमा उच्चस्तरको कार्य सम्पादन समूह (Building High Performance Team) निर्माण गर्न केही हदसम्म सफल भएको मान्न सकिन्छ । सुधारको यात्रा अनन्त भएकोले काइजेन पद्धति अनुरुप नै निरन्तर सुधार गर्दै आदर्श कार्य सम्पादन समुह निर्माण मार्फत कर्मचारी सञ्चय कोषको लक्ष्य हासिल गर्न कोषलाई सफलता मिलोस शुभकामना ! ! !

सन्दर्भ सामग्रीः

१. Building High performance teams - Dr. Vikas Tats.

२. Origanization and Management - Pro. Dr. Phatta Bdr. Kc.

३. www.simplilearn.com.

४. www.shrm.org

५. कर्मचारी सञ्चय कोषबाट प्रकाशित कोष पत्रिकाहरु ।

❑❑❑

सञ्चयकर्ता शैक्षिक सापटी

- **१ वर्षा नियमित कोष कट्टी गरेका सञ्चयकर्ता यो सापटीका लागि योग्य हुने ।**
- **सञ्चयकर्ता वा निजको श्रीमान/श्रीमती, छोरा, छोरीले उच्च शिक्षा अध्ययन गर्नको लागि प्रदान गरिने ।**
- **स्वदेशमा अध्ययन गर्न १० लाख र विदेशमा अध्ययन गर्न २० लाख सम्म ।**
- **एम.बी.बी.एस र एम.डी विषय अध्ययन गर्न २५ लाखसम्म ।**
- **कर्जा अवधि बढीमा १५ वर्ष सम्म ।**
- **कम्तीमा २ वर्ष सेवा अवधि बाँकी भएको हुनु पर्ने ।**

कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोष : समानता र भिन्नता

नगेन्द्र प्रसाद पौडेल*

सारांश

सामाजिक सुरक्षाको अवधारणा प्राचीन हो । प्राचीन पूर्वीय सभ्यतामा यसलाई आत्मसात् गरिएतापनि बिस्तारै सुषुप्त बन्दै गएको यसलाई पाश्चात्य सभ्यताले संगठित एवम् व्यवस्थित रुपमा पुनर्जागृत गरेको पाईन्छ ।

कर्मचारी सञ्चय कोष र सामाजिक सुरक्षा कोष पूर्णतः Trustee संस्था हुन् । योगदानकर्ताको निम्ति सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्नु यिनीहरुको मुख्य कार्यक्षेत्र हो । नागरिक लगानी कोषलाई Semi-Trustee भन्न सकिन्छ । यसले योगदानकर्ताको सामाजिक सुरक्षामा मात्र ध्यान नदिएर शेयरधनीहरुको हित अनि देशको पूँजी बजारको विकासमा पनि ध्यान दिनुपर्दछ ।

यिनीहरुबीचको प्रमुख समानता भनेको यिनीहरुले योगदानकर्तालाई सामाजिक सुरक्षा सहित अन्य सुविधा प्रदान गर्दछन् अनि मुख्य भिन्नता यिनीहरुको ऐतिहासिकता, आकार, वित्तीय क्षेत्रमा उपस्थिति, व्यवस्थापनमा सरकार को संलग्नता एवम् व्यवस्थापनको तौरतरिका लगायतका विषयमा रहेको पाईन्छ । समग्रमा, यी तीनवटै संस्थाहरुमा भिन्नता सहितका समानता पाईन्छन् ।

प्रारम्भिक

"ॐ सर्वे भवन्तु सुखिनः
सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु
मा कश्चिद्दुःखभाग्भवेत ।"
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥"

प्राचीन पूर्वीय सभ्यताका आदर्शलाई उजागर गर्ने उपरोक्त मन्त्रले आधुनिक विश्व-सभ्यताले स्वीकार गरेको सामाजिक सुरक्षाको महत्वलाई उहिल्यै पुष्टि गरिसकेको देखिन्छ ।

Belgium को Brussels मा सम्पन्न ISSA को पूर्व-स्वरुप International Social Insurance Conference -1927 ले समाजमा शान्ति बहाल रहनको लागि सामाजिक सुरक्षाको महत्वलाई निम्न प्रस्ताव पारित गर्दै संगठित रुपमा पुनर्पुष्टि गरेको पाईन्छ :

"No lasting peace without justice,

No social justice without social security."

संयुक्त राष्ट्रसंघको Universal Declaration Of Human Rights-1948 ले सामाजिक सुरक्षालाई मानव अधिकारको रुपमा आत्मसात् गरेको छ ।

नेपालको संविधान २०७२ को धारा (४३) ले

* वरिष्ठ प्रबन्धक, कर्मचारी सञ्चय कोष ।

सामाजिक सुरक्षालाई मौलिक हकको रुपमा सुरक्षित गरेको छ ।

यसरी सामाजिक सुरक्षाप्रतिको स्वीकारोक्तिका प्रथम पाईलाहरु आजसम्म अविराम यात्रारत छन् । इतिहासको डोरीको अर्को टुप्पा वर्तमानको हातमा रहेको हुन्छ र नै सामाजिक सुरक्षाको आजको विकसित र व्यवस्थित अवस्थामा मानव समाज आइपुग्न सकेको छ ।

वृहत् रुपमा हेर्दा सामाजिक सुरक्षाका दुईवटा आयाम हुन्छन् । पहिलो राज्यले राज्यकोषबाटै व्ययभार वहन गर्नेगरी प्रदान गर्ने सामाजिक सुरक्षा र दोस्रो योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ।

नेपाल सरकारले गृह मन्त्रालय मार्फत् खास-खास अवस्थाको वर्गलाई लक्षित गरी प्रदान गर्दै आएको सामाजिक सुरक्षा गैर योगदानमूलक हो । कर्मचारी सञ्चय कोष, सामाजिक सुरक्षा कोष, नागरिक लगानी कोष जस्ता संस्थाहरुले सञ्चालन गरिआएका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरु योगदानमा आधारित रहेका छन् ।

नेपालमा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने अग्रणी संस्था कर्मचारी सञ्चय कोष हो । सामाजिक सुरक्षा कोषबाट Active Labor Market को अवधारणामा आधारित विभिन्न कार्यक्रम अघि सारिएका छन् । नागरिक लगानी कोषले पनि सामाजिक सुरक्षासँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरु कार्यान्वयन गरिआएको छ । यसरी, यी संस्थाहरुका केही साझा विशेषता छन् । यद्यपि, केही भिन्नताहरु पनि छन् ।

कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषबीचका समानता

- योगदानकर्ताको सुरक्षित आर्थिक भविष्यको लागि स्थापित ।
- "Protection of Socio-economic life of people" सँग सम्बन्धित ।
- सामाजिक सुरक्षणको विषयलाई नेपालको संविधानले जनताको मौलिक हकको रुपमा स्वीकार गरेकोले कोषको महत्व बढ्दै गएको ।
- औपचारिक तथा अनौपचारिक क्षेत्रमा दायरा विस्तार गर्नसक्ने अवसर प्राप्त ।
- सामाजिक सुरक्षाका योजनाहरुको दायरा विस्तार गर्ने व्यापक अवसर प्राप्त ।
- आ-आफ्ना स्पष्ट Vision, Mission, Objectives एवम् Managerial core values निक्यौंल गरी अगाडि बढिरहेका ।
- विशेष ऐनद्वारा व्यवस्थित, योगदानमा आधारित भई सेवा-सुविधा एवम् सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने सम्झौतित/करार बचत (Contractual Savings) संस्था ।
- अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला स्वायत्त स्वशासित र संगठित संस्था ।
- नेपाल सरकारबाट नियन्त्रण, निर्देशन र नियमन गर्न सकिने संस्था ।
- कोषहरुको प्रकृति मिल्दो स्वतन्त्र नियामक निकाय नरहेको ।
- गैर-बैंक वित्तीय प्रकृतिका संस्था ।
- श्रोत परिचालनमा बैंकहरुको मुद्दती निक्षेपमाथि अधिक निर्भरता
- दीर्घकालीन प्रकृतिको श्रोत संकलन गरी दीर्घकालीन लगानी गर्ने संस्था ।
- रकम संकलनको लागि उस्तै खाले प्रविधि र पद्धति तथा संकलित रकम लगानीको लागि उस्तै खाले मान्यता र सिद्धान्तहरुको अवलम्बन ।
- Fund Size मा तीव्रतर वृद्धि, सुरक्षित एवम् प्रतिफलयुक्त ढंगले Fund Management गर्नुपर्ने चुनौति ।

- अवकाश योजना र सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गरिआएका ।
- न्यासधारी (Trustee) संस्था, स्वीकृत अवकाश कोष ।
- स्वीकृत अवकाश कोष भएकाले योगदानकर्ताले सञ्चित रकम भुक्तानी लिंदा निश्चित सीमा सम्मको अवकाश योगदान रकममा आयकर छुट पाउने ।
- सम्बन्धित ऐनबाट योगदानमा आधारित निवृत्तभरण योजना कार्यान्वयन गर्नसक्ने अधिकार प्राप्त ।
- संगठित निजी क्षेत्रमा कार्यरत करिब १५ लाख श्रमिक/कर्मचारी तथा असंगठित रुपमा विभिन्न पेशा व्यवसायमा संलग्न रहेका स्वरोजगार (Self Employee) समेतलाई दायरामा समेट्न सक्ने अवसर प्राप्त ।
- कानूनी, संस्थागत र कार्यक्षेत्रात्मक हिसाबले एक अर्कासँग प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्ने चुनौति
- एक अर्काको दायरामा Overlapping रहेको ।
- सदस्यहरुको आवद्धता संस्थागत एवम् व्यक्तिगत दुवै स्वरुपमा हुने ।
- महालेखा परीक्षकबाट लेखापरीक्षण हुने ।
- नेपाल सरकार समक्ष वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने ।
- परम्परागत संगठन ढाँचा ।
- समान प्रकृतिका योगदानकर्ता ।
- योगदानकर्ता/सेवाग्राहीका बढ्दा माग, अपेक्षा र आवश्यकता सम्बोधन गर्नेगरी प्रतिस्पर्धात्मक ढंगले नवीनता र विविधता सहितको सेवा प्रवाह गर्नुपर्ने चुनौति ।
- योगदानकर्ताहरुलाई ८० प्रतिशत विशेष सापटी लगायत विभिन्न सापटी एवम् परियोजना कर्जातर्फ संस्थागत, जमानत एवम् सहवित्तीयकरण कर्जा प्रवाह गर्नसक्ने ।
- सेवा प्रवाहमा Online System मा आधारित प्रविधिको प्रयोग उन्मुख ।

कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषबीचका मूलभूत भिन्नता

भिन्नताका आधार	कर्मचारी सञ्चय कोष	नागरिक लगानी कोष	सामाजिक सुरक्षा कोष
(१) उद्देश्य तथा स्थापना	कोषमा आवद्ध कर्मचारी र स्वरोजगार व्यक्तिहरुको लागि सञ्चय कोष, निवृत्तभरण कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषको व्यवस्था गर्ने उद्देश्यले कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन २०१९ बमोजिम वि.सं २०१९ भदौ ३१ गते कर्मचारी सञ्चय कोषको स्थापना भएको हो ।	सर्वसाधारण जनतालाई समेत बचत गर्न प्रोत्साहित गरी लगानीका अवसर बढाउने, अवकाश कोष तथा सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा पूँजी बजारमा गतिशीलता ल्याउने उद्देश्यले नागरिक लगानी कोष ऐन २०४७ बमोजिम वि.सं २०४७ चैत्र ४ गते नागरिक लगानी कोषको स्थापना भएको हो ।	श्रमिकको योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको हक सुनिश्चित गर्ने तथा योगदानकर्तालाई सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्य लिएर योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन २०७४ बमोजिम वि.सं २०७५ मंसीर ११ गते सामाजिक सुरक्षा कोषको स्थापना भएको हो ।
(२) कोष स्थापनाको सैद्धान्तिक दर्शन	अवकाश पछि कर्मचारी रित्तै घर फर्किनु नपरोस् ।	योगदानकर्ताको बचत बढोस्, देशमा पूँजीबजारको विकास होस् ।	• योगदानकर्ता श्रमिक काममा रहँदा निजको स्वास्थ्य र सुरक्षाको प्रत्याभूति होस्

			• काममा नरहँदा आय निरन्तरताको ग्यारेण्टी होस् • मर्यादित श्रम र सम्मानित जीवनको अनुभूति होस्
(३) **कोष स्थापनाको आवश्यकता एवम् कोषको आधारभूत कार्यक्षेत्र**	नेपाल सरकार र संगठित संस्थाका कर्मचारी, अन्य कर्मचारी र स्वरोजगारमा संलग्न व्यक्तिहरुको निमित्त सञ्चय कोष, निवृत्तभरण कोष लगायत अन्य सामाजिक सुरक्षा कोषको व्यवस्था गर्न कर्मचारी सञ्चय कोषको स्थापना गर्नुपरेको हो । यस कोषको मूलभूत कार्यक्षेत्र पनि उपरोक्त वर्गको निम्ति सञ्चय कोष, निवृत्तभरण कोष र अन्य सामाजिक सुरक्षा कोषको व्यवस्था गर्नु रहेको छ ।	लगानीका अवसर बढाउन, अवकाश कोष तथा सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमसञ्चालन गर्न, पूँजी बजारमा गतिशीलता ल्याउन नागरिक लगानी कोषको स्थापना गर्नुपरेको हो । कोषको मूलभूत कार्यक्षेत्र सर्वसाधारणलाई समेत बचत गर्न प्रोत्साहन गर्नु, लगानीका अवसर अभिवृद्धि गर्नु, अवकाश कोष सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु, सामाजिक सुरक्षणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु तथा पूँजी बजारमा गतिशीलताको लागि क्रियाशील रहनु रहेको छ ।	श्रमिकको योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको हक सुनिश्चित गर्न, योगदानकर्तालाई सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न सामाजिक सुरक्षा कोषको स्थापना गर्नुपरेको हो । यस कोषको मूलभूत कार्यक्षेत्र भनेको श्रमिक/योगदानकर्तालाई योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्नु तथा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्नु रहेको छ ।
(४) **प्रमुख कार्यहरु**	• सञ्चय कोष तथा योगदानमा आधारित निवृत्तभरण कोष बापत रकम संकलन • सम्बन्धित योगदानकर्ताको व्यक्तिगत खातामा लेखांकन • संकलित रकम परिचालन • आर्जित मुनाफा समानुपातिक रुपमा सञ्चयकर्ताको खातामा बाँडफाँड • सञ्चयकर्तालाई सापटी तथा विभिन्न	(क) **बचत संकलन कार्य** नागरिकको बचत रकम संकलनको निम्ति ल्याईएका योजनाहरु :- • कर्मचारी बचत वृद्धि अवकाश कोष कार्यक्रम • उपदान कोष योजना • लगानीकर्ता हिसाब योजना • नागरिक एकाङ्क योजना • निजामती सेवा बीमाकोष योजना	• रोजगारदाता र श्रमिकको सूचीकरण • सामाजिक सुरक्षा नम्बर तथा परिचयपत्र वितरण • योगदान रकम संकलन • संकलित रकमको परिचालन • मुद्दती निक्षेप, ऋणपत्रहरु, योगदानकर्ता कर्जा, परियोजना कर्जा आदिमा संकलित रकमको लगानी तथा असूली

	सामाजिक सुरक्षण सुविधाहरु प्रदान • अवकाशपछि सञ्चित रकमको भुक्तानी • योगदानमा आधारित निवृत्तभरण कोषको व्यवस्थापन **गर्नसक्ने अन्य कार्यहरु** • निवृत्तभरण कोष, स्वास्थ्य बीमा, सामाजिक सुरक्षा कोष आदि स्थापना गरी सञ्चालन गर्ने • कर्मचारी तथा स्वरोजगारमा संलग्न व्यक्तिको अधिकतम लाभ तथा हित अभिवृद्धि हुनेगरी सामाजिक सुरक्षा वा कल्याणकारी कार्य गर्नसक्ने • कोष स्वयंले Mutual Fund सञ्चालन गर्न वा Mutual Fund सञ्चालन गर्न कम्पनी वा संस्थाको स्थापना गर्नसक्ने • विश्वविद्यालय, शिक्षण अस्पताल, मेडिकल कलेज लगायत शैक्षिक क्षेत्र, औषधि उत्पादन, उर्जा उत्पादन, पर्यटन, कृषि विकास जस्ता क्षेत्रमा लगानी गर्नसक्ने • नेपाल सरकारबाट स्वीकृति प्राप्त गरी विदेशी संस्थाको ऋणपत्रमा समेत लगानी गर्न सक्ने	• शिक्षकहरुको बीमाकोष योजना • सैनिक बीमाकोष योजना • संघसंस्थान बीमाकोष योजना **(ख) लगानी सम्बन्धी कार्य** विभिन्न प्रकृतिका बचत संकलन योजना एवम् सामूहिक कोष मार्फत् संकलित रकम लगानीका क्षेत्रहरु :- • सरकारी बोण्ड तथा ऋणपत्रहरु • संस्थागत शेयर, डिबेञ्चरहरु • बैंकहरुको मुद्दति निक्षेप • आवधिक कर्जा • सहभागीहरुलाई कर्जा, घरकर्जा आदि । (ग) **पूँजी बजार सम्बन्धी कार्य** स्थापनाकालदेखि नै कोषले पूँजी बजारको विकासका लागि Merchant Banking सेवा प्रदान गर्दै आएको छ । धितोपत्र निष्काशन, बजार निर्माता, लगानी सल्लाहकार, लगानी व्यवस्थापक तथा धितोपत्र प्रत्याभूतिजस्ता सेवा यसले पुऱ्याईआएको छ । बूँदागत रुपमा : • Issue Manager सेवा	• सुविधा योजना अर्न्तगतका दावी प्राप्त गर्ने र भुक्तानी दिने • राष्ट्रिय स्तरको कल्याणकारी कोष सम्बन्धी कार्यहरु • सामाजिक सुरक्षा कर बापत रकम संकलन • कोषमा आवद्ध स्वास्थ्य संस्थाहरुको सञ्जाल विस्तार गरी गुणस्तरीय र प्रभावकारी स्वास्थ्य उपचार पद्दतिमा पहुँच स्थापित गर्ने

		• शेयर Underwriting • Registrar सेवा • Debenture Trustee • कस्टोडियनको काम	
(५) आवद्धता र वित्तीय श्रोतका दृष्टिकोणले आकार	व्यक्तिगत र संस्थागत आवद्धता एवम् सञ्चित रकमका दृष्टिकोणले सवैभन्दा ठूलो संस्था	आवद्धता तथा सञ्चित रकमका दृष्टिकोणले दोस्रो स्थानमा रहेको संस्था ।	हालसम्मको आवद्धता तथा सञ्चित रकमका दृष्टिकोणले तेस्रो स्थानमा रहेको संस्था ।
(६) योगदान रकमलाई योजनाहरुमा बाँडफाँड	गरिंदैन	स्वेच्छिक	• कुल योगदान रकमलाई विभिन्न योजनाहरुमा बाँडिएको हुन्छ • लगानी गर्दा पनि सम्बन्धित योजनाको प्रकृति हेरी उपयुक्त Portfolio निर्धारण गरिन्छ
(७) आवद्धताको अनिवार्यता र आवद्ध हुनसक्ने व्यक्ति/संस्था	• सरकारी र सार्वजनिक संगठनका स्थायी कर्मचारीलाई सम्बन्धित ऐन अर्न्तगत् अनिवार्य । • अन्य संस्था, व्यक्तिको हकमा कोषसँग सम्झौता गरी आवद्ध भएपछि कोषकट्टि गर्नु अनिवार्य । • सञ्चयकर्ता कर्मचारी, स्वरोजगारमा रहेको व्यक्ति र कोषकट्टि गरी पठाउने कार्यालय आवद्ध हुने ।	आवद्धता स्वेच्छिक हो, योगदानकर्ता व्यक्ति र संस्था आवद्ध हुनसक्दछन् ।	• श्रम ऐन लागू हुने सम्पूर्ण क्षेत्रका लागि सामाजिक सुरक्षा कोषमा आवद्ध हुनु अनिवार्य । यद्यपि, सामाजिक सुरक्षा योजना अर्न्तगतको कुनै सुविधा लिन नचाहेमा वा छोड्न चाहेमा व्यक्तिले स्वेच्छाले नलिन वा छोड्न सक्ने । • योगदानकर्ता व्यक्ति र संस्था आवद्ध हुने ।
(८) रकम सञ्चित हुने तरिका	कोषकट्टीको रकम अनिवार्य रुपले काटिने ।	योगदानकर्ताले स्वेच्छिक रुपमा योजना छनौट	• योगदान नगरी सामाजिक सुरक्षा प्राप्त नहुने हुँदा

	सञ्चय कोषमा : कर्मचारीको मासिक तलबको कम्तीमा १० प्रतिशत रकम कोषकट्टी गरी त्यसमा सम्बन्धित कार्यालयले शत प्रतिशत थप गरिदिएको रकम तथा स्वरोजगारमा रहेको व्यक्तिको तोकिए बमोजिमको रकम । **निवृत्तभरण कोषमा :** कर्मचारीको मासिक तलबको ६ प्रतिशत रकम कट्टा गरी सो को शत प्रतिशत रकम रोजगारदाताको तर्फबाट थप गर्दा हुन आउने रकम ।	गरिसकेपछि कोषले तोके बमोजिम योगदान गर्ने ।	सूचीकृत रोजगारदाताले अनिवार्य रुपमा स्वयम्बाट र योगदानकर्ताको तर्फबाट तोकिए बमोजिमको योगदान रकम सामाजिक सुरक्षा कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने । ● योगदानकर्ताको तर्फबाट ११ प्रतिशत तथा रोजगारदाताको तर्फबाट २० प्रतिशत गरी श्रमिकको आधारभूत पारिश्रमिकको ३१ प्रतिशत । ● आधारभूत पारिश्रमिकको ३१ प्रतिशतमध्ये सञ्चय कोष बापत २० प्रतिशत, उपदान बापत ८.३३ प्रतिशत र बाँकी औषधि उपचार र दुर्घटना बापत जम्मा हुने ।
(९) सञ्चित रकम भुक्तानीको तरिका	**सञ्चय कोषबाट :** कर्मचारीको खातामा जम्मा रहेको साँवाब्याज समेतको सम्पूर्ण रकम जुनसुकै कारणले सेवाबाट हटेपनि निजले तुरुन्त एकमुष्ट फिर्ता पाउने । कर्मचारीको मृत्यु भएमा ईच्छाईएको व्यक्तिले ईच्छाईए बमोजिम र कसैलाई पनि इच्छाएको नभएमा वा इच्छाईएको व्यक्तिको पनि मृत्यु भईसकेको भए अपुताली सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिमको हकवालाले पाउने । **निवृत्तभरण कोषबाट :** बीस वर्ष वा सोभन्दा बढी सेवा अवधि पूरा गरी सेवाबाट अवकाश	● लगानीकर्ता हिसाब योजना र नागरिक एकाङ्क योजना अन्तर्गत सञ्चालित कार्यक्रममा जम्मा भएको रकममा प्रतिफल बाँडिने । ● शेयरधनीहरुले निर्धारण भए बमोजिम लाभांश पाउने । ● कोष विघटन भएमा दायित्व	● अवकाश सुविधा योजनामा जम्मा भएको रकम प्रतिफल (ब्याज) सहित अवकाश हुनासाथ योगदानकर्ताले फिर्ता पाउनसक्ने । ● निवृत्तभरण योजनामा नेपाल सरकारले तोकेको न्यूनतम आधारभूत पारिश्रमिकको तीन गुणा रकम मात्र जम्मा हुनेगरी

	भएका कर्मचारीले कोषबाट तोकिए बमोजिम मासिक रुपमा निवृत्तभरण पाउने ।	भुक्तानीको प्राथमिकता ऐनमा तोकिएकोले सोही बमोजिम रकम भुक्तानी हुने । ● कोषमा रकम जम्मा गर्ने कर्मचारी अवकाश भएमा निजको खातामा जम्मा रहेको साँवा-ब्याज सहितको सबै रकम भुक्तानी लिनसक्ने ।	सोभन्दा बढी रकम अवकाश योजनामा जम्मा गर्नसक्ने र सो रकम जुनसुकै बेला जागिरबाट अवकाश हुनेबित्तिकै भुक्तानी लिनसक्ने । ● निवृत्तभरण योजनामा जम्मा भएको रकमलाई १६० ले भाग गर्दा आउने रकम मासिक निवृत्तभरणको रुपमा भुक्तानी गरिने । ● १८० दिनभन्दा कम अवधिको योगदान भएमा निवृत्तभरण योजनाको रकम समेत निवृत्तभरण नलिई एकमुष्ठ भुक्तानी लिन चाहेमा भुक्तानी लिनसक्ने ।
(१०) हाल प्रदान गरिएका प्रमुख सेवा/सुविधाहरु	सञ्चय कोष तथा योगदानमा आधारित निवृत्तभरण कोषको व्यवस्थापन गर्दै कोषले सञ्चयकर्तालाई देहाय बमोजिम सेवा/सुविधा उपलब्ध गराईआएको छ :- **<u>सामाजिक सुरक्षणतर्फ</u>** ● काजकृया अनुदान ● दुर्घटना क्षतिपूर्ति ● सञ्चयकर्ता स्वास्थोपचार सुविधा ● सुत्केरी तथा शिशु स्याहार सुविधा ● कर्मचारी कल्याण योजना (नेपाल सरकारको तर्फबाट) **<u>सापटी सुविधातर्फ</u>**	योगदानमा आधारित निवृत्तभरणको व्यवस्थापन गर्दै कोषले योगदानकर्तालाई देहाय बमोजिम सेवा/सुविधा उपलब्ध गराईआएको छ :- **<u>सामाजिक सुरक्षणतर्फ</u>** ● नागरिक पेन्सन योजना ● सावधिक जीवन बीमा कार्यक्रम ● दुर्घटना क्षतिपूर्ति *(सहभागीको मृत्यु भएमा मात्र)* **<u>सापटी सुविधातर्फ</u>** ● ८० प्रतिशत सापटी ● आवास कर्जा	**<u>सामाजिक सुरक्षातर्फ</u>** ● औषधि उपचार ● स्वाथ्य तथा मातृत्व सुरक्षा ● निवृत्तभरण ● अवकाश योजना अर्न्तगतका सुरक्षा ● दुर्घटना तथा अशक्तता सुरक्षा ● वृद्ध अवस्था सुरक्षा **<u>सापटीतर्फ</u>** ● कार्यविधि अनुसार १२ किसिमका सापटी प्रदान गर्नसक्ने ।

	• विशेष सापटी • घर सापटी • शैक्षिक सापटी • घर मर्मत सापटी • सरल चक्र कर्जा • जग्गा खरीद सापटी **<u>ब्याज, मुनाफा तथा शेयर सुविधातर्फ</u>** • कोषकट्टी रकममा ब्याज • मुनाफा • कोषले लगानी गरेका केही जलविद्युत परियोजनाहरुको शेयर वितरण **<u>सेवाहरु</u>** • Online Service (Including KYC Verification, Direct Transfer to Account, Connect IPS etc.) • Tele Kosh Service • SMS Service • Audio Notice Board Service • KSK Smart Service • Information through	• सरल कर्जा • जग्गा खरिद कर्जा	• हाल कम्तीमा ३६ महिना योगदान गरेका योगदानकर्तालाई विशेष सापटी, घर सापटी, शैक्षिक सापटी र सामाजिक कार्य सापटी प्रदान गर्ने ।

	Contributors Charter • Call Center Service		
(११) सञ्चालन गर्ने योजना	• सञ्चय कोष • योगदानमा आधारित निवृत्तभरण	• लगानीकर्ता हिसाब योजना • नागरिक एकाङ्क योजना • सामूहिक कोष	• औषधि उपचार तथा स्वास्थ्य सुरक्षा योजना • मातृत्व सुरक्षा योजना • दुर्घटना सुरक्षा योजना • अशक्तता सुरक्षा योजना • वृद्ध अवस्था सुरक्षा योजना • आश्रित परिवार सुरक्षा योजना • बेरोजगार सहायता योजना • कोषले तोकेका अन्य सामाजिक सुरक्षा योजना । *(हाल बेरोजगार सहायता योजना बाहेक अन्य योजना सञ्चालनमा रहेको)*
(१२) लगानीका प्रमुख क्षेत्र	• सरकारी ऋणपत्र • नेपाल सरकारबाट स्वीकृति प्राप्त स्वदेशी वा विदेशी संस्थाका ऋणपत्र • बैंक/वित्तीय संस्थाको मुद्दति निक्षेप • संस्थागत कर्जा, सहवित्तीयकरण कर्जा	(२.२३) **लगानीका प्रमुख क्षेत्र** • सरकारी ऋणपत्र • वाणिज्य बैंकहरुको मुद्दति निक्षेप • शेयर लगानी, विदेशी धितोपत्रमा लगानी • संस्थागत कर्जा	• परियोजना कर्जा अर्न्तगत् जमानत कर्जा, संस्थागत कर्जा, सहवित्तीयकरण कर्जा • सरकारी ऋणपत्र, बैंकहरुको मुद्दति निक्षेप • शेयर, डिबेञ्चर, म्यचुअल फण्ड • स्थिर सम्पत्ति

	• बैंक/वित्तीय संस्था/पूर्वाधार निर्माण क्षेत्रका शेयर • कम्पनी/संगठित संस्थाले जारी गरेको डिबेञ्चर • Mutual Fund • Medical, Educational, Energy, Agriculture, Tourism Sector • आवास परियोजना, बहाल आम्दानीको लागि भवन	• पूर्वाधार निर्माणका क्षेत्र, विद्युत उत्पादन, प्रसारण	
(१३) सञ्चालक समिति	नेपाल सरकारबाट नियुक्त वा मनोनित एवम् पदेन समेत गरी ७ सदस्यीय ।	नेपाल सरकारबाट नियुक्त, अर्थ मन्त्रालयका प्रतिनिधि, संस्थाहरुबाट पदेन, मनोनित वा निर्वाचित तथा सर्वसाधारण शेयरधनीहरुबाट निर्वाचित समेत गरी ७ सदस्यीय ।	नेपाल सरकार, रोजगारदाताका प्रतिनिधि र श्रमिकका प्रतिनिधि गरी श्रम सम्बन्धका तीनवटै पक्ष रहेको १३ सदस्यीय ।
(१४) साधारण सभा र सञ्चालकको नियुक्ति प्रकिया	Trustee संस्था भएकाले साधारण सभा गर्नुपर्दैन । सबै सञ्चालक नेपाल सरकारबाट नियुक्त वा मनोनित वा पदेन मात्र हुन्छन् ।	साधारण सभा गर्नुपर्छ । शेयरधनीहरुबाट समेत सञ्चालक निर्वाचित हुन्छन् ।	Trustee संस्था भएकाले साधारण सभा गर्नुपर्दैन । विभिन्न मन्त्रालय/निकायका पदेन अधिकृत एवम् श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयद्वारा मनोनित व्यक्ति सञ्चालक हुन्छन् ।
(१५) कार्यकारी प्रमुखसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गर्नुपर्ने अनिवार्यता	व्यवहारमा प्रशासक र अर्थ मन्त्रालयबीच कार्यसम्पादन सम्झौता हुने गरेतापनि ऐनद्धारा बाध्यकारी नभएको ।	व्यवहारमा कार्यसम्पादन सम्झौता गर्न सकिने भएतापनि ऐनद्धारा बाध्यकारी नभएको ।	सञ्चालक समितिले कार्यकारी निर्देशक नियुक्ति गर्नुपूर्व निजसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गर्नुपर्ने ।
(१६) कोषले दिने ब्याजदर निर्धारणको आधार	प्रत्येक आर्थिक साल तमामको दिन कोषको पुँजी र दायित्वलाई बजारभाउले गरिने मूल्याङ्कन ।	कोषले समय समयमा निर्धारण गरेको मापदण्ड ।	योगदान रकममा प्रदान गर्ने ब्याजदर गणना सम्बन्धमा सम्बन्धित ऐनमा उल्लेख नभएको ।

(१७) सञ्चित रकममा ब्याज प्राप्त भईरहने अधिकतम अवधि	अवकाश भएको ६ वर्षसम्म नियममित रुपमा प्रचलित दरको ब्याज प्राप्त हुने ।	यस्तो व्यवस्था नरहेको ।	यस्तो व्यवस्था नरहेको ।
(१८) सञ्चित रकम र त्यसमा दिईने ब्याज/प्रतिफल सम्बन्धमा नेपाल सरकारको दायित्व	सञ्चित रकममा वार्षिक ३ प्रतिशत ब्याज दिन नपुग्ने भएमा नपुग रकम जति नेपाल सरकारको सर्वसञ्चित कोषमाथि व्यभार हुने ।	नेपाल सरकारको आदेश बमोजिम लगानीकर्ता हिसाब योजनामा जम्मा भएको रकम र त्यसमा दिनुपर्ने प्रतिफलको भुक्तानी कोषले गर्न नसकेमा त्यस्तो रकमको भुक्तानी नेपाल सरकारले गरिदिने ।	कोषमा रहेको रकम अपर्याप्त भएको अवस्थामा सामाजिक सुरक्षा योजनालाई निरन्तरता दिने दायित्व नेपाल सरकारको हुने ।
(१९) कोषको सुसञ्चालन र व्यवस्थापनका सन्दर्भमा नेपाल सरकारको अधिकार/भूमिका	• कोषका कामकारवाहीको अनुगमन तथा निरीक्षण गर्नसक्ने • वार्षिक ३ प्रतिशत ब्याजदरको प्रत्याभूति • वार्षिक हिसाब र वार्षिक प्रतिवेदन लिने • लगानी प्रवर्द्धन समितिको गठन • निर्देशन दिनसक्ने • सञ्चालक समितिको गठन, प्रशासकको नियुक्ति गर्नसक्ने • सञ्चालक समितिलाई मुल्तबीमा राख्नसक्ने • सञ्चालक समितिको प्रतिवेदनको आधारमा कोषलाई विघटन गर्नसक्ने • सञ्चालक समितिले बनाएका नियमहरु स्वीकृत गर्ने • कुनै संस्थालाई नियमित रुपमा मासिक तलब प्राप्त	• शेयरहोल्डरको भूमिका खेल्नसक्ने • शेयर पूँजीमा थपघट गर्न स्वीकृति दिन वा नदिन सक्ने • विदेशीलाई शेयर विक्री वितरण गर्न स्वीकृति दिन वा नदिन सक्ने • कोषको जायजेथा धितो नलेखि डिबेञ्चर जारी गरेमा नेपाल सरकारलाई जानकारी दिनुपर्ने • विदेशबाट ऋण लिनको लागि स्वीकृति दिन वा नदिनसक्ने • लगानीकर्ता हिसाब योजनामा अनिवार्य कोषकट्टी गर्न सरकारी कार्यालय र संघ संस्थालाई आदेश दिनसक्ने • लगानीकर्ता हिसाब योजना र नागरिक एकाङ्क योजनामा	• राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी अनौपचारिक क्षेत्रका श्रमिक तथा स्वरोजगारमा रहेका व्यक्तिलाई कोषमा आवद्ध गराउनसक्ने • योगदानको दर तोकिदिन, थपघट वा हेरफेर गरिदिनसक्ने • कोषले सञ्चालन गर्ने सामाजिक सुरक्षा योजना नेपाल सरकारले तोकिदिएका प्राथमिकताको आधारमा हुने • कोषमा सूचीकृत हुन सरकारले सूचना प्रकाशन गरिदिनसक्ने • नेपाल सरकारले ऋण वा अनुदान दिनसक्ने • कोषमा रहेको रकम अपर्याप्त भएमा सामाजिक

	गर्ने कर्मचारीहरुको मासिक तलबबाट १० प्रतिशत नघट्नेगरी कोषकट्टी गरी सो को सतप्रतिशत थप गरी सञ्चय कोषमा जम्मा गर्न आदेश दिनसक्ने	विदेशी मुद्रामा रकम जम्मा गर्न र विदेशी मुद्रामै झिक्न सक्नेगरी योजना सञ्चालन गर्न स्वीकृति दिन वा नदिनसक्ने ● आदेश वा निर्देशन दिनसक्ने ● अनुगमन तथा निरीक्षण गर्नसक्ने ● वार्षिक हिसाब र वार्षिक प्रतिवेदन लिने ● सञ्चालक (केही) नियुक्त गर्न वा हटाउन सक्ने ● सञ्चालक समितिलाई मुल्तबीमा राख्नसक्ने ● तोकिए बमोजिमका आधारमा कोषलाई विघटन वा खारेज गर्नसक्ने ● लिक्वीडेटर नियुक्ति गर्नसक्ने ● विनियमहरु स्वीकृत गर्नसक्ने	सुरक्षा योजनालाई निरन्तरता दिने ● सञ्चालक समितिको गठनमा भूमिका हुने ● लगानी सम्बन्धी कार्यविधि स्वीकृत गर्ने ● श्रम मन्त्रालय समक्ष वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने ● सञ्चालक समितिको सिफारिसमा कोषलाई विघटन गर्नसक्ने ● आवश्यक नियमहरु बनाउन सक्ने ● विनियम, निर्देशिका, कार्यविधिहरु श्रम मन्त्रालयले स्वीकृत गर्नुपर्ने
(२०)**आदेश र निर्देशन दिनसक्ने अधिकार**	नेपाल सरकारले मात्र निर्देशन दिनसक्ने ।	नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंक दुवैले आदेश वा निर्देशन दिनसक्ने ।	नेपाल सरकारले मात्र निर्देशन दिनसक्ने ।
२१)अनुगमनकर्ता/निरीक्षणकर्ता	अर्थ मन्त्रालय	अर्थ मन्त्रालय	स्पष्ट नतोकिएको तर व्यवहारमा श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय
२२)तालुक/सम्पर्क मन्त्रालय	अर्थ मन्त्रालय	अर्थ मन्त्रालय	श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय

(२३)सहायक (Subsidiary) कम्पनीको स्थापना	भवन निर्माण तथा व्यवस्थापन, बहाल व्यवस्थापन र आवास आयोजना सञ्चालनको लागि सञ्चय कोष घरजग्गा व्यवस्थापन कम्पनी प्रा.लि. को स्थापना ।	पुँजी बजारमा स्थायित्व ल्याउनको लागि नागरिक स्टक डिलर कम्पनीको स्थापना ।	भएको छैन ।
(२४) **कोषको बीमाङ्कीय मूल्याङ्कन गराउनुपर्ने व्यवस्था**	छैन ।	छैन ।	प्रत्येक ३ वर्षमा बीमाङ्कीद्वारा कोषको आर्थिक स्थिति, सम्पत्ति, दायित्व तथा वित्तीय स्थितिको सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गराउनुपर्ने ।
(२५) **कोषलाई प्राप्त छुट तथा सुविधा**	• कोषले दिने कर्जा तथा पुनर्कर्जाको लिखत रजिष्ट्रेशनमा रजिष्ट्रेशन दस्तूर नलाग्ने । • कोषसँग गरिने कुनै किसिमको कारोबारको लिखतमा कोषलाई आय टिकट दस्तूर वा रजिष्ट्रेशन दस्तूर नलाग्ने ।	• कोषसँगको कारोबारमा कोषलाई आय टिकट दस्तूर वा रजिष्ट्रेशन दस्तूर नलाग्ने । • कर्जा असूल हुन नसकी धितोबाट असूल गर्नुपरेको अवस्थामा ऋणीको अन्य सम्पत्तिबाट समेत असूल गर्नसक्ने । • तोकिएको म्यादभित्र कोषले धितो कब्जा गर्न नसकेकै कारण धितोमाथिको कोषको अधिकार समाप्त नहुने । • कोषमा रकम जम्मा गर्ने व्यक्तिसँग कोषले कर्जा कारोबार गर्दाखेरीको लिखतमा रजिष्ट्रेशन दस्तूर नलाग्ने ।	कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन २०१९ ले कर्मचारी सञ्चय कोषलाई दिए बमोजिमको छुट र सुविधा पाउने ।

(२६) **खाता व्यवस्थापन गर्न अपनाइएको आधार**	सञ्चय कोष नम्बर (KYC Number सहयोगी बन्दै गएको)	नागरिक लगानी कोष नम्बर	सामाजिक सुरक्षा नम्बर
(२७) **अहिलेका प्रमुख चुनौति**	• कोषको कार्यशैली, कार्यक्षेत्र, विशेषाधिकार, व्यवस्था र दायरा आदिमा प्रतिस्पर्धीको प्रवेश हुनु • योगदानमा आधारित निवृत्तभरणको स्थायी रुपमा व्यवस्थापन गर्नु • सुरक्षित, प्रतिफलयुक्त उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्नु • सरकारी जमानतमा प्रवाह भएका कर्जा असूल गर्नु • स्थायी र स्पष्ट कार्यक्षेत्र सुनिश्चित गरी त्यसलाई पूर्णतः कोषसँग आवद्ध गर्नु • सञ्चयकर्ता र योगदानकर्ताको मन जित्नेगरी सेवा प्रवाह गर्नु • कार्यविधिलाई परिमार्जन गरी Technology Supportive बनाउनु	• सर्वसाधारणलाई बचत गर्न प्रोत्साहन गर्नु • पूँजी बजारमा प्रतिस्पर्धा बढ्दै जानु • Maturity Mismatch (Long term Liabilities & Short Term Assets) लाई सन्तुलित बनाउनु • सरकारी जमानतमा प्रवाह गरिएका कर्जा असूल गर्नु	• कोषको दायराभित्र पर्ने लक्षित वर्गको तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नु • लक्षित वर्गलाई कोषमा आवद्ध गराउनु • योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षालाई पर्याप्त, पूर्वानुमानयोग्य र दिगो बनाउनु • रोजगारदाता संस्था, श्रमिक/योगदानकर्ता र सबै तहका सरकारसँग समन्वय कायम गरी काम गर्नु • योगदानमा आधारित Comprehensive Social Security Plan तयार पारी लागू गर्नु । • संस्थालाई व्यवस्थित रुपले सञ्चालन/व्यवस्थापन गर्नु
(२८) **कोषको विद्यमान Slogan**	"सुरक्षित भविष्यको लागि सञ्चय कोष तथा निवृत्तभरण कोष"	"नेपालको समृद्धिको सहयात्री"	"असल श्रम सम्बन्धको आधार सामाजिक सुरक्षा र रोजगार"

अन्त्यमा

कर्मचारी सञ्चय कोष झण्डै ९० वर्षको गौरवमय इतिहास बोकेको संस्था हो । कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन २०१९ बमोजिम व्यवस्थित भएकै पनि ६० वर्ष पूरा भईसकेको छ । यस ऐनमा रहेका धेरै प्रावधानहरु पछि गएर नागरिक लगानी कोष ऐन २०४७ र योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन २०७४ तर्जुमा गर्दा मार्गदर्शकका रुपमा रहन पुगे । कर्मचारी सञ्चय कोषले अवलम्बन गरिआएका कार्यशैली, प्रविधि, कार्यक्रमलाई मार्गदर्शन गरी नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषले आ-आफ्नो कार्यशैली र योजना/कार्यक्रमहरु सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गरिआएका छन् ।

नेपाल सरकारले उस्तै प्रकृतिका योजना, कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने संस्थाहरुलाई उही कार्यक्षेत्र एवम् वर्गको दायरा उपलब्ध गराउनुभन्दा कार्यक्षेत्र र दायरामा स्पष्ट Demarkation हुनेगरी Specific जिम्मेवारी दिएर सम्बन्धित ऐनहरुमा परिमार्जन गरिदिएमा संस्थाहरुको Playground नै फरक हुनेछ, काममा दोहोरो पना हुनेछैन, कार्यक्षेत्र र दायरामा Overlapping हुनेछैन, स्वच्छ प्रतिस्पर्धामा अभिवृद्धि हुनेछ तथा प्रत्येक संस्थाको अस्तित्वको औचित्य मजबुत बन्नेछ ।

समग्रमा, यी तीनवटा संस्थाहरुको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा कर्मचारी सञ्चय कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषबीच अधिक समानता रहेको पाईन्छ । यद्यपि, मुलुकमा सामाजिक सुरक्षा प्रणालीलाई दरिलो बनाउन तथा समृद्धिका आधार निर्माण गर्नमा यी तीनवटै संस्थाको भूमिका महत्वपूर्ण हुने कुरामा दुई मत हुनै सक्दैन ।

सन्दर्भ सामग्रीः

१. कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९

२. नागरिक लगानी कोष ऐन, २०४७

३. योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४

४. www.epf.org.np

५. www.nlk.org.np

६. www.ssf.gov.np

❑❑❑

कल सेन्टर

- **हप्ताको सातै दिन बिहान ९ बजेदेखि बेलुका ५ बजेसम्म सेवा प्रदान गरिने ।**
- **कोषले प्रदान गरि आएको सेवा सुविधाको सम्बन्धमा जानकारी प्रदान, प्राप्त जिज्ञासा तथा गुनासो व्यवस्थापन एवं सल्लाह, सुझाव दिन प्रयोगमा ल्याइएको ।**
- **सम्पर्क नम्बर :- ०१-५९७००४१**

दूरदृष्टि

राष्ट्रिय सामाजिक सुरक्षण प्रदायकको अग्रणी भूमिकाद्वारा कोषलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको सामाजिक सुरक्षण संस्थाको रूपमा स्थापित गर्ने ।

नेपालको सामाजिक सुरक्षणमा कोषको भूमिका सामाजिक सुरक्षण र कर्मचारी सञ्चय कोष

दिलिपराज पौडेल*

सामाजिक सुरक्षणको अर्थ तथा परिभाषा :

सामान्य अर्थमा संगठित क्षेत्रमा कार्यरत कामदार तथा कर्मचारीलाई उनीहरुको अवकाशपछिको जीवनयापनको सहज सञ्चालनको लागि सञ्चय कोष, निवृत्तभरण, बीमा लगायतका बचतको माध्यमबाट बृद्धावस्थाको सुरक्षित आर्थिक भविष्य सुनिश्चित गर्नु नै सामाजिक सुरक्षण हो । यसले सेवाकालमा हुन सक्ने दुर्घटना तथा अस्वभाविक भवितब्यबाट हुन सक्ने हानी नोक्सानी वा आम्दानीको गिरावटबाट सुरक्षण प्रदान गर्न दुर्घटना बीमा, औषधोपचार सुविधा, विरामी बिदा, सुत्केरी बिदा, दुर्घटना क्षतिपूर्ति लगायतका सुविधा समेतलाई जनाउँदछ । तर आजकल सामाजिक सुरक्षणलाई व्यापक अर्थमा हेर्ने गरिएको पाइन्छ । यसले औपचारिक तथा अनौपचारिक क्षेत्र, संगठित तथा असंगठित क्षेत्र, रोजगार तथा गैर रोजगार समेतलाई समेट्दछ ।

सामाजिक सुरक्षणलाई परिभाषित गर्ने सन्दर्भमा फरक फरक ढंगबाट परिभाषित गर्ने गरेको पाईन्छ । विश्वभरका सामाजिक सुरक्षण संस्थाहरुको छाता संगठन अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक सुरक्षण संस्था (International Social Security Association-(ISSA)) ले "Social security is a system to insure individuals against interruption or loss of income and contingencies arising from retirement, marriage, birth, sickness, work injury maternity, unemployment, death etc." भनेको छ ।

त्यस्तै, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको कन्भेन्सन नं.१०२ (१९५२) ले "Basically it can be taken to mean the protection which society provides for its members, through a series of public meanness, against the economic and social destines that otherwise would be caused by the stoppage or substantial reduction of earning resulting from (1) Sickness (2) Maternity (3) Employment injury (4) Unemployment (5) Invalidity (6) Old age and death (7) The Provision of Medicare and (8) The Provision for families with children" अर्थात "विरामी, प्रसूति, बेरोजगारी, दुर्घटना वा चोटपटक अशक्तता, वृद्धावस्था, मृत्युको अवस्था, औषधोपचारको बन्दोवस्त र बच्चाहरुको हेरचाहको बन्दोवस्तको कारणबाट आर्थिक आर्जनमा कमी भई आर्थिक एवम् सामाजिक बिचलनको स्थितिबाट बचाउन सामाजिक सुरक्षण संस्थाले आफ्ना सदस्यहरु तथा कर्मचारी एवम् कामदारहरुलाई विभिन्न सामाजिक सुरक्षण सुविधाहरु उपलब्ध गराउनु पर्ने हुन्छ ।" भनेर परिभाषित गरेको छ ।

* वरिष्ठ प्रबन्धक, कर्मचारी सञ्चय कोष

सामाजिक सुरक्षणको अवधारणाको विकास :

समाजका हरेक व्यक्तिको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था समान हुदैन, आर्थिक सक्षमता र असक्षमताको वर्ग विद्यमान हुन्छन । समाजका कमजोर, विपन्न, असक्त, पिछडिएका र प्रतिस्पर्धामा आउन नसक्ने वर्गको दुरावस्थाप्रति राज्य निरपेक्ष भएर बस्न सक्दैन । राज्यको दृष्टिमा सबै नागरिक प्रति समान व्यवहार र उत्तरदायित्व रहन्छ। उनीहरुको प्रगति र विकासप्रति राज्यको सर्वदा दायित्व रहन्छ । कल्याण्कारी राज्य (welfare state) को अवधारणासँग संगै सामाजिक सुरक्षणको अवधारणाको समेत विकास भएको मानिन्छ । समाजका कमजोर, विपन्न, असक्त, पिछडिएका र प्रतिस्पर्धामा आउन नसक्ने वर्गलाई राज्यले प्रदान गर्ने सहायता वा संरक्षणलाई नै सामाजिक सुरक्षण (Social Security) भनिन्छ ।

जर्मनीका चान्सलर विस्मार्कलाई सामाजिक सुरक्षणको जन्मदाता मानिन्छ। उनले सन् १८८३ देखि सन् १८८९ को बीचमा मजदुरका हितका लागि विभिन्न प्रकारका सामाजिक बीमाको (Social Insurance) अवधारणाको विकास गरेका थिए । जस अन्तर्गत, सन् १८८३ मा, Mutual aid fund बाट विरामी बीमा (Sickness Insurance), सन् १८८४ मा, Employer's trade association बाट रोजगार चोटपटक बीमा (Empolyement injury insurance) र सन् १८८९ मा Provinces बाट बृद्धावस्था बीमा (Old age insurance) को व्यवस्थापन प्रारम्भ भएको पाइन्छ ।

सन् १८८० को दशकमा जर्मनीले पहिलोपटक लागू गरेको अनिवार्य दुर्घटना बीमा, अस्वस्थता बीमा, एवम् बृद्धअवस्थाको निवृत्तिभरणको कार्यक्रमको अनुसरण गर्दै बेलायतले सन् १९०९ देखिनै अंशदान नगरिकनै (Non contributory) वृद्धा अवस्थाको निवृत्तिभरणको सुविधा उपलब्ध गराउन थाल्यो भने त्यसको २ वर्षपछि अनिवार्य स्वास्थ्य तथा बेरोजगारी बीमा लागू गऱ्यो। दोश्रो विश्व युद्ध पछि खासगरी औधोगिक मुलुकहरुमा विभिन्न प्रकारमा सामाजिक सुरक्षण प्रणालीको विकास गर्ने लहर नै चलेको पाईन्छ ।

सन् १९३५ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाले पहिलो पटक सामाजिक सुरक्षण ऐन पारित गरी "सामाजिक सुरक्षण" शब्दावलीको प्रथम पटक औपचारिक रुपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ भने त्यसको ९ वर्षपछि संसदीय प्रजातन्त्रको जननी मानिने बेलायत सरकारले सामाजिक सुरक्षण अवधारणालाई कानूनी मान्यता प्रदान गरेको पाइन्छ । हाल विश्वका प्राय सबै मुलुकहरुले आ-आफ्नै ढंगले कुनै न कुनै रुपमा सामाजिक सुरक्षण कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरिरहेको पाईन्छ ।

सामाजिक सुरक्षणका क्षेत्रहरु :

अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक सुरक्षण संगठन (International Social Security Association-ISSA) ले सामाजिक सुरक्षणका क्षेत्रहरुलाई देहायबमोजिम पहिचान गरेको छ :-

क) बृद्ध, अशक्त तथा आश्रितहरुको निमित्त निवृत्तभरण (Pension for aged disable and survivors)

ख) विरामी तथा प्रसुती बीमा (sickness and maternity insurance)

ग) श्रम क्षतिको पूर्ति (work injury indemantion)

घ) वेरोजगार भत्ता (unemployment allowness)

ङ) पारिवारिक भत्ता (family allowness)

च) पुनस्थापन (rehabilitation)

नेपालमा सामाजिक सुरक्षणको विकासक्रमः

नेपालमा सञ्चय कोष प्रणालीको प्रारम्भ वि.सं. १९९१ बाट "सैनिक द्रव्य कोष" को नामबाट प्रारम्भ भएको पाइन्छ। नेपालमा सामाजिक सुरक्षणको प्रारभिक स्वरुप नै सञ्चय कोष व्यवस्था हो । राष्ट्रको सेवामा रहेका सैनिकहरुको सेवानिवृत्त जीवनमा आर्थिक राहत पुऱ्याउने उद्देश्यले १९९१ बाट "सैनिक द्रव्य कोष" को स्थापना भएको थियो । बि.सं. २००१ सालमा निजामती कर्मचारीहरुका निमित्त सोही प्रकृतिको "निजामती प्रोभिडेण्ट फण्ड" को व्यवस्था भयो । ती दुबै प्रकारका कोषहरुलाई एकीकृत गरी वि.सं १०१७ सालमा अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत सञ्चय कोष महाशाखाको रुपमा स्थापित भएको र वि.स. २०१९ भाद्र ३१ गते कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ अन्तर्गत एक अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला स्वशासित एवम् संगठित संस्थाको रुपमा वर्तमान कर्मचारी सञ्चय कोषको स्थापना भए पछि नेपालमा सामाजिक सुरक्षण प्रणालीको विधिवत जग बसेको मानिन्छ ।

नेपालमा वृद्धावस्थाको सामाजिक सुरक्षणको रुपमा सरकारी सेवामा रहेका कर्मचारीलाई सरकारले निवृत्तभरण व्यवस्थाको शुरुवात पनि नेपाली सेनाबाट सेवा निवृत्त हुने सेनालाई निवृत्तभरण पाउने व्यवस्थाबाटै भएको देखिन्छ । तत्कालीन प्रधानमन्त्री श्री ३ जुद्ध शम्शेरले १९९८ भाद्र १७ गते आफनो जन्म दिनको भाषणबाट सैनिक सेवामा रहेका जवानहरुको तलवको ५ खण्डको १ खण्ड (१/५) जीवनभर निवृत्तभरण पाउने व्यवस्थाको घोषणा गरेका थिए । निजामती कर्मचारी तर्फ वि.सं. १९९९ मंसिर १४ गते का दिन २ छापे सनद जारी गरी सिन्दादेखी बडाकाजीसम्म २५ वर्ष सेवा अवधि पूरा गरी अवकाश प्राप्त गरेका कर्मचारीलाई दरवन्दीको खान्गीको ६ खण्डको १ खण्ड (१/६) निवृत्तभरण दिने व्यवस्था भएको पाइन्छ । हाल सार्वजनिक बिद्यालयका शिक्षक लागायत केही सार्वजनिक संस्थानका कर्मचारीहरु समेत निवृत्तभरण सुविधा पाईरहेको छन् । सरकारी सेवामा हाल कायम रहेको नेपालको निवृत्तभरण प्रणाली योगदान र हित (Non Contributory) प्रकृतिको छ । अर्थात निवृत्तभरणको सम्पूर्ण रकम सरकारी कोषबाट नै व्यहोरिन्छ, यसमा कर्मचारीको योगदान हुँदैन । वितग केही बर्ष देखीसरकारले निवृत्तभरण प्रणालीलाई योगदान मुलक (Contributory) बनाउन प्रयास गरेको भएता पनि योगदानमा आधारित निवृत्तभरण ऐन २०७५ अनुरुप २०७६ साल श्रावण १ गते देखी नियुक्त हुने संघीय सरकारी कर्मचारीको लागी योगदानमूलक निवृत्तभरण प्रणाली लागू गर्ने व्यवस्था गरेको छ र त्यसको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको लागि नेपाल सरकारले कर्मचारी सञ्चय कोषलाई जिम्मेवारी दिएको छ। निजीक्षेत्रका कामदार/कर्मचारीहरुको लागि योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐनले व्यवस्था गरे बमोजिम सामाजिक सुरक्षा कोष मार्फत् योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा तथा निवृत्तभरण व्यवस्थाको शुरुवात गरेको छ । तर शिक्षकहरु, प्रदेश लोकसेवाबाट नियुक्त कर्मचारी, स्थानीय निकायमा नियुक्त कर्मचारी, विश्वविद्यालयमा नियुक्त कर्मचारी, विभिन्न संस्थान, प्रतिष्ठान लगायत बैकमा कार्यरत कर्मचारीहरुको हकमा योगदानमा आधारित निवृत्तभरण व्यवस्थाको सन्दर्भमा स्पष्ट कानूनी व्यवस्था नभएको हुँदा अलमलमा परेको देखिन्छ ।

सञ्चय कोषको व्यवस्था सरकारी सेवा तथा सार्वजनिक संस्थाका कर्मचारीका लागि कानूनतः अनिवार्य गरिएको छ । निजी क्षेत्रको संगठित रोजगारको लागि यो अनिवार्य नभएकोले निजी क्षेत्रमा सञ्चय कोष व्यवस्था त्यती प्रभावकारी

हुन सकेको छैन । श्रम ऐन, २०४८ ले संगठित क्षेत्रका कामदार कर्मचारीका लागि पनि सञ्चय कोषको व्यवस्था गरी प्रतिष्ठान स्वयमले वा कर्मचारी सञ्चय कोष मार्फत सोको व्यवस्थापन गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको भएता पनि यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको पाईदैन् । सामाजिक सुरक्षा कोषले निजि क्षेत्रको कर्मचारी हितको लागी योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा नयाँ सञ्चयकर्ताहरु थप गर्ने भन्दा पनि कर्मचारी सञ्चय कोषमा आबद्ध कर्मचारीहरुलाई स्थानान्तरण गर्नतर्फ प्रेरित देखिन्छ । यद्यपी सामाजिक सुरक्षाको दायरामा नसमेटीएको क्षेत्रलाई समेट्नेतर्फ खासै उल्लेखनीय भूमिका देखीदैन तथापि थप वजारीकरण मार्फत् स्वतस्फूर्त आकर्षण हुने खालका योजना समेट्न पर्ने देखिन्छ नकी कानूनी धरपकड ।

हाल सञ्चय कोष तथा सामाजिक सुरक्षाका नाममा विभिन्न प्रकृतिका Contractual Savings को व्यवस्थापन विभिन्न कानून अन्तर्गत भइरहेको छ । कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ अन्तर्गत स्थापना भएको कर्मचारी सञ्चय कोषले सरकारी क्षेत्र, सार्वजनिक संस्थानका कर्मचारीको अलावा कोषसँग सम्झौता गरी कोषको दायरामा प्रवेश गरेका निजी प्रतिष्ठानका कामदार कर्मचारीको अनिवार्य सञ्चय कोषको व्यवस्थापन गरिरहेको छ । नागरिक लगानी कोष ऐन, २०४७ अन्तर्गत स्थापना भएको नागरिक लगानी कोषले सरकारी तथा निजी क्षेत्रका कामदार तथा कर्मचारीलाई लक्षित गरी स्वैच्छिक प्रकृतिका विभिन्न Contractual Saving Schemes सञ्चालन गरिरहेको छ ।

त्यस्तै, आयकर ऐन, २०५८ अन्तर्गत विभिन्न संघ संस्थाले आन्तरिक राजश्व विभागको स्वीकृति प्राप्त गरी अवकास कोषहरुको सञ्चालन गरिरहेका छन् । कतिपय निजी प्रतिष्ठानहरुले आफ्ना कामदार तथा कर्मचारीको लागि सञ्चय कोषकै प्रकृतिका Contractual Saving Schemes सञ्चालन गरी त्यस्तो रकम विभिन्न बैक तथा वित्तीय संस्थाहरुमा जम्मा गर्ने गरेका छन् । तर त्यसले आयकर ऐन बमोजिम कर छुटको सुबिधा नपाउने हुँदा त्यस्ता निजी प्रतिष्ठानहरु आजकल कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लागानी कोष वा सामाजिक सुरक्षा कोषमा आवद्ध हुन थालेका छन् ।

असंगठित रुपमा विभिन्न पेशा व्यवसायमा संलग्न रहेका स्वरोजगार (Self Emloyee) हरुलाई हालसम्म कुनै पनि प्रकारको समाजिक सुरक्षण प्रणालीमा समावेश गर्न सकिएको छैन् । असंगठित क्षेत्रको सामाजिक सुरक्षण केवल सिमित मात्रमा रहेका बृद्धाश्रम, सिमित मात्रमा रहेको बृद्ध, असहाय तथा अपाङ्ग भत्तामा नै सिमित रहेको छ । सामाजिक संरक्षण (Social protection) अर्न्तगत सरकारले शिक्षा, स्वास्थ्य लगायत अन्य कल्याणकारी क्षेत्रमा बार्षिक बजेटबाट ठूलो रकम लगानी गरिरहेको भएता पनि त्यसबाट अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन् ।

कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन २०१९ र कर्मचारी सञ्चय कोष

नेपाल सरकार र संगठित संस्थाका कर्मचारीहरू, अन्य कर्मचारीहरु र स्वरोजगारमा संलग्न व्यक्तिहरुको निमित्त सञ्चय कोष, निवृत्तभरण कोष लगायत अन्य सामाजिक सुरक्षा कोषको व्यवस्था गर्न कर्मचारी सञ्चय कोषको स्थापना भएको हो । हाल कर्मचारी सञ्चय कोषले सञ्चय कर्ताहरुलाई देहायका सेवा सुविधा प्रदान गरेको छ :

१. बचत
२ सामाजिक सुरक्षा
३. वित्तीय सुविधा
४. अन्य

कोषबाट सञ्चयकर्तालाई उपलब्ध सामाजिक सुरक्षा सुविधाहरु :

१. **बचत** : कोषमा अनिवार्य रुपमा कम्तिमा १०।१० प्रतिशत गरेर २० प्रतिशत जम्मा गर्ने र सो मा चक्रबृद्धि ब्याज र मुनाफा समेत जम्मा हुँदै गएको रकम सम्बन्धित सञ्चयकर्ताको अवकाश पश्चात् एकमुष्ठ भुक्तानी दिने व्यवस्था छ ।

(क) चक्रवृद्धि व्याज : कोषले कर्मचारीको संचयकोष रकममा तोकिएको दरमा चक्रिय रुपमा वार्षिक ब्याज प्रदान गर्दछ । यस्तो ब्याज प्रत्येक वर्ष परिमार्जन हुनसक्छ ।

(ख) सञ्चयकर्ताको सञ्चय कोष रकममा कोषको नाममा बैक दाखिला भएकै दिन देखि व्याज पाउने व्यवस्था रहेको छ ।

(ग) सञ्चयकर्ताको अवकाश पश्चात् पनि सञ्चय कोष रकममा ६ वर्षसम्म कोषले व्याज प्रदान गर्दछ ।

मुनाफा वितरण : कोषको वार्षिक लेखा परीक्षण सम्पन्न भएपछि सञ्चालक समितिले तोकेको दर मा वार्षिक मुनाफा प्रदान गर्ने गरिन्छ ।

२. **सामाजिक सुरक्षा** : कोषमा संचित भएको रकमको परिचालन गरी प्राप्त भएको प्रतिफलबाट सञ्चयकर्ताहरुलाई पुऱ्याउने अभिप्रायले कोषले सञ्चयकर्ताहरुलाई विभिन्न सामाजिक सुरक्षण कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरिरहेको छ । यस सुविधा अर्न्तगत देहायका सुविधाहरु प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

"सञ्चयकर्ता दुर्घटना क्षतिपूर्ति योजना"

कोषमा नियमित रुपमा कोषकट्टी गर्दै रहेको अवस्थामा सेवाकालमा दुर्घटनामा परी कुनै सञ्चयकर्ताको मृत्यु भएमा वा दुर्घटनामा परी शत प्रतिशत अंगभंग भएमा निज सञ्चयकर्ताको हकवालालाई वा सञ्चयकर्ता स्वयंलाई दुर्घटनाको कारणबाट पर्न गएको क्षति एवम् पीडामा आर्थिक राहत पुऱ्याउने अभिप्रायले कर्मचारी सञ्चय कोषले २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि "सञ्चयकर्ता दुर्घटना क्षतिपूर्ति योजना" लागू गरेको हो । यस कार्यक्रम अन्तर्गतको क्षतिपूर्ति रकम सञ्चयकर्ता जीवित रहेको अवस्थामा सञ्चयकर्तालाई र सञ्चयकर्ताको मृत्यु भएको अवस्थामा सञ्चयकर्ताको हकवालालाई प्रदान गरिन्छ । यस शीर्षक अर्न्तगत हाल रु २,००,०००।- दिने व्यवस्था रहेको छ ।

काजकिरिया खर्च अनुदान : सेवाकालमै मृत्यु हुने सञ्चयकर्ताको दाह संस्कार एवम् अन्त्येष्ठी कार्यमा भएको खर्चमा सहयोग पुगोस् भन्ने अभिप्रायबाट कोषले २०४८ साल माघ १ गतेदेखि दिवंगत सञ्चयकर्ताको हकवालालाई काजक्रिया खर्च अनुदान दिन प्रारम्भ गरेको हो । शुरुमा अनुदानको राशी रु. १५००।- रहेकोमा कोषले यो अनुदान रकममा वृद्धि गर्दै हाल रु. ४०,०००।- पुऱ्याएको छ ।

काजक्रिया अनुदानको रकम प्राप्त गर्न सम्बन्धित हकवालाले कोषबाट तोकिएको ढाँचामा काज क्रिया अनुदान दावी फारम भरी सम्बन्धित कार्यालयबाट प्रमाणित गराई कोषमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । दावी फारम साथ कोषले जारी गरेको परिचय पत्र, मृत्युदर्ता प्रमाण पत्र, हकवालाको नागरिकता र नाता प्रमाण पत्र संलग्न हुनु पर्दछ ।

सञ्चयकर्ता औषधोपचार सहयोग कार्यक्रमः कुनै सञ्चयकर्ता विरामी भई उपचारको लागी अस्पताल भर्ना भई कम्तीमा २४ घण्टा बसी उपचार गराइको अवस्थामा साधारण उपचारमा बढीमा रु. १ लाख सम्म र कडा रोगको उपचारमा बढीमा १० लाख सम्म प्रदान गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

सुत्केरी तथा शिशु स्याहार सुविधा : महिला सञ्चयकर्ता आफैं वा सञ्चयकर्ताको पत्नी सुत्केरी भएमा नियमित कोषकट्टी भएका सञ्चयकर्ताहरुले नोकरी अवधिभरमा २ पटकसम्म प्रति प्रसुति रु. ७,५००/- सुत्केरी तथा शिशु हेरचाह खर्च स्वरुप प्राप्त हुने व्यवस्था रहेको छ । सुत्केरी भएको मितिले ६ (छ) महिनाभित्र निम्न आवश्यक कागजातहरु सहित सुत्केरी तथा शिशु हेरचाह खर्चको भुक्तानी दावी गर्न सकिने छ ।

कर्मचारी कल्याण योजना (बीमा) : नेपाल सरकारले "कर्मचारी कल्याण योजना (बीमा)" कार्यक्रम कोष मार्फत् सञ्चालन गर्दै आएको छ। यो योजना सरकारी सेवाका निजामति प्रहरी र सैनिक कर्मचारीहरुको लागि मात्र लागू छ । कार्यरत रहेको अवस्थामा मृत्यु हुने कर्मचारीको हकवालालाई यो रकम प्रदान गरिन्छ ।

यस अन्तर्गत सैनिक र प्रहरी कर्मचारीको हकवालालाई श्रेणी वा तहगत आधारमा रु.४० हजारदेखि रु.७५ हजारसम्म र निजामती कर्मचारीको हकवालालाई रु.१ लाख ५० हजार प्रदान गरिन्छ । कर्मचारी कल्याण योजना अन्तर्गत श्रेणीविहिन कर्मचारीको हकवालालाई रु.४० हजार, रा.प.अनंकित वा सो सरहका सबै श्रेणी वा तहका कर्मचारीका हकवालालाई रु.५० हजार र राजपत्राँङ्कित अधिकृतहरुलाई रु.७५ हजार प्रदान गरिन्छ ।

३. **वित्तीय सुविधा** : कर्मचारी सञ्चय कोषले सञ्चयकर्ताको सेवाकालिन आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर सञ्चयकर्ताको व्यावहारिक तथा सामाजिक जीवनमा आइपर्ने विशेष कामका लागि विशेष सापटी, घर निर्माण, तला थप र घर खरिदका लागि घर सापटी र सञ्चयकर्ता स्वयम् वा सञ्चयकर्ताका छोराछोरीका लागि उच्च शिक्षा (स्नातक, स्नातकोत्तर तहका साथै विद्यावारिधि) अध्ययनका लागि शैक्षिक ऋण प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै गरी सञ्चयकर्तालाई जग्गा खरिदको लागि सहजता प्रदान गर्नको लागि जग्गा खरिद सापटी प्रदान गर्ने गरेको छ ।

विशेष सापटी : सञ्चयकर्ताहरुलाई सापटी सुविधा प्रदान गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारबाट स्वीकृति प्राप्त गरी कोषले बि. स. २०५७ मा विशेष सापटी कार्यक्रम, २०५७ लागू गरेको हो । न्यूनतम दुई वर्षको कोषकट्टी रकम कोष कार्यालयमा जम्मा भैसकेका सञ्चयकर्ताले विशेष सापटी वापत जम्मा रकमको ८० प्रतिशत सम्म रकम झिक्न सक्नेछन् । यो सापटी सुविधा प्रत्येक वर्ष नवीकरण गर्न सकिने छ । विशेष सापटी लिनको लागि कर्मचारी सञ्चय कोष सम्म पुग्न पर्दैन आफ्नै कार्यालयमा बसेर online मार्फत सापटी आवेदन गर्न सकिनेछ र यसरी सञ्चयकर्ताले आवेदन गरिसके पश्चात् सम्बन्धित कार्यालयले verify गरे पश्चात् कोषले सञ्चयकर्ताको बैंक खातामै सापटी पठाउने व्यवस्था गरेको छ ।

घर सापटी : कोषले नेपाल सरकारको स्वीकृतिमा घर सापटी कार्यक्रम, २०५७ मिति २०५७ मंसिर २२ गतेदेखि लागू गरेको हो । यस कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य सहुलियतपूर्ण कर्जाको माध्यमबाट सञ्चयकर्ताहरुलाई न्यूनतम सुविधा सहितको घर निर्माण गर्न, तला थप गर्न वा घर खरिद गर्न आर्थिक सहयोग पुऱ्याउनु हो । सञ्चयकर्ता स्वयम् वा निजको श्रीमान/श्रीमतीको जग्गामा घर निर्माण गर्न, बनिसकेको घरमा तला थप गर्न घर खरिद गर्न सञ्चयकर्ताहरुले यो सापटी प्राप्त गर्न सक्दछन् ।

न्यूनतम एक वर्षको नियमित कोषकट्टी गरेका र उमेर वा पदावधिको आधारमा दुई वर्ष सेवा अवधि बाँकी भएका सञ्चयकर्तालाई कोषले तोकेको क्षेत्रमा नयाँ घर निर्माण गर्न, तल्ला थप गर्न वा घर खरिद गर्न १० वर्ष भन्दा बढी

सेवा अवधि बाँकी भएकालाई बढीमा १५ वर्षको तलब बराबर वा एक करोडमा ननाघ्ने गरी र १० वर्षसम्म सेवा अवधि बाँकी भएकालाई बढीमा १२ वर्षको तलब बराबर वा एक करोडमा ननाघ्ने गरी ५ वर्षसम्म सेवा अवधि बाँकी भएकालाई बढीमा ८ वर्षको तलवमान बराबरको रकम वा एक करोड ननाघ्ने गरी सञ्चयकर्ताको आफ्नै वा श्रीमान/श्रीमतीको नामको घरजग्गा धितो राखी घर सापटी प्रदान गरिन्छ ।

शैक्षिक सापटी : दश जोड दुई वा प्रवीणता प्रमाण पत्र वा स्नातक तह उत्तीर्ण गरेका सञ्चयकर्ता वा निजका श्रीमान, श्रीमती तथा छोराछोरीलाई स्वदेश वा विदेशमा स्नातक, स्नातकोत्तर वा सो भन्दा माथिको शैक्षिक तह अध्ययन गर्न आर्थिक सहयोग पुगोस् भन्ने अभिप्रायले वि. सं. २०५८ साल मंसिरदेखि नेपाल सरकारको स्वीकृत कार्यक्रम अनुरुप शैक्षिक ऋण कार्यक्रम, २०५८ लागू गरी सञ्चयकर्तालाई शैक्षिक सापटी प्रदान गर्न प्रारम्भ गरेको हो ।

कम्तिमा एक वर्षसम्म नियमित सञ्चय कोष कट्टी गरेका र उमेर वा पदावधिको आधारमा दुई वर्ष सेवा अवधि बाँकी भएका सञ्चयकर्ता आफैं/पति/पत्नी/छोरा/छोरीलाई जुनसुकै विषयमा उच्च शिक्षा हासिल गर्न कोषले तोके को क्षेत्रको घरजग्गा धितो राखी स्वदेशमा भए बढीमा १० लाख, विदेशमा भए २० लाखसम्म प्रदान गरिने यो सापटी एम.वि.वि.एस्. तथा एम.डि. अध्ययन गर्न २५ लाखसम्म प्रदान गरिन्छ । पति र पत्नी दुवै सञ्चयकर्ता भए एउटै धितो मूल्याङ्कनले खाम्ने अवस्थामा दुई जनासम्मको अध्ययनका लागि अलग अलग शैक्षिक ऋण प्रवाह हुन सक्ने ।

सञ्चयकर्ता सरल चक्रकर्जा : कम्तीमा एक बर्ष नियमित सञ्चय कोष कट्टी गरेका र उमेर वा पदावधिको आधारमा दुई वर्ष सेवा अवधि बाँकी भएका सञ्चयकर्ताले सरल चक्र कर्जा प्राप्त गर्न सक्नेछन् । कोषले तोकेको क्षेत्रको घर जग्गा धितो राखी सम्बन्धित सञ्चयकर्ताको १० वर्षको तलब रकम वा ३० लाख मध्ये जुन कम हुन्छ सो प्रदान गरिनेछ । घरसापटी र शैक्षिक सापटी लिएका सञ्चयकर्ताले सो सापटी चुक्ता गरेपश्चात् मात्र सरल चक्रकर्जा प्राप्त गर्न सक्दछन् ।

सञ्चयकर्ता घर मर्मत सापटी : कम्तीमा एक वर्ष सम्म नियमित सञ्चय कोष कट्टी गरेका र उमेर वा पदावधिको आधारमा दुई वर्ष से वा अवधि बाँकी भएका सञ्चयकर्ताले घरमर्मत सापटी प्राप्त गर्न सक्नेछन् । कोषले तोकेको क्षेत्रमा निर्मित घरजग्गा धितो राखी सम्बन्धित सञ्चयकर्ताको पाँच वर्षको तलव वा २५ लाख मध्ये जुन कम हुन्छ सो रकम प्राप्त गर्न सक्दछन् ।

जग्गा खरिद सापटीः कम्तीमा एक वर्षसम्म नियमित सञ्चय कोष कट्टी गरेका र उमेर वा पदावधिको आधारमा दुई वर्ष सेवा अवधि बाँकी भएका सञ्चयकर्ताले जग्गा खरिद सापटी प्राप्त गर्न सक्नेछन् । कोषले तोकेको क्षेत्रमा जग्गा खरिदको लागि बढिमा ५० लाख सम्म सापटी प्रदान गरिने व्यवस्था छ ।

४. **अन्य सुविधा** : कोषले ऋण लगानी गरे का कम्पनीहरुको शेयरमा सञ्चयकर्तालाई सहभागिता गराइएको (अपर तामाकोशी, सान्जेन र रसुवागढी हाइड्रो पावर लिमिटेडमा, चिलिमे जलविद्युत आयोजनाबाट प्रवर्द्धित परियोजना भोटेकोशी जल विद्युत कम्पनीमा शेयर प्रदान भई सकेको)।

कर्मचारी सञ्चय कोष, विद्युत प्राधिकरण, विद्युत उत्पादन कम्पनीबाट प्रवर्द्धित बेतन कर्णाली सञ्चयकर्ता हाईड्रोपावर कं. लि. मा सञ्चयकर्ताहरुको ४० प्रतिशत शेयर लगानी गर्ने गरी कम्पनीको स्थापना गरिएको । यसमा

मुनाफा रकमलाई शेयरमा स्पान्तरण गरी सञ्चयकर्तालाई उपलब्ध गराईने । यस प्रयो जनका लागि (आ.ब. २०७२/७३ देखीको मुनाफा रकमको केही प्रतिशत रकम छुट्टाएर राख्ने गरिएको छ ।

निवृत्तभरण कोष ऐन २०७५ र कर्मचारी सञ्चय कोष

सरकारी कर्मचारीहरुको लागि योगदान मुलक निवृत्तभरण प्रणाली लागू गर्न तथा प्रचलित कानून बमोजिम सरकारी कोषबाट निवृत्तभरण पाउने गरी नियुक्त भएका कर्मचारीले अवकाश पछि पाउने निवृत्तभरण वा उपदान रकमलाई व्यवस्थित गर्ने सम्बन्धमा निवृत्तभरण कोषको स्थापना तथा सञ्चालन गर्न निवृत्तभरण कोष ऐनको व्यवस्था गरेको । मिति २०७७।४।१८ को निर्णयानुसार नेपाल सरकारले हाल यस ऐन कार्यान्वयनको जिम्मेवारी कर्मचारी सञ्चय कोषलाई दिएको छ । कर्मचारी सञ्चय कोषले योगदानमा आधारित निवृत्तभरण प्रणाली कार्यान्वयन अन्तर्गत योगदान रकम संकलन तथा व्यवस्थापन गरिरहेको छ ।

यस अर्न्तगत "**योगदानमूलक निवृत्तभरण प्रणाली**" भन्नाले कर्मचारीको मासिक तलबबाट रकम कट्टा गरी कोषमा जम्मा गर्ने तथा सो कोषमा नेपाल सरकारको तर्फबाट थप गरिने र कम र अवकाश हुँदा सोही कोषबाट निवृत्तभरण वा रकम प्रदान गर्ने प्रणाली सम्झिनु पर्दछ ।

दफा ५ को उपदफा १ अनुसार यस कोषमा देहाय बमोजिमको रकम जम्मा हुने व्यवस्था छ ।

क) कर्मचारीको मासिक तलबबाट दफा १० बमोजिम कट्टा गरिएको रकम

ख) यो ऐन प्रारम्भ हुनु अघि दफा १६ बमो जिमको सेवामा निवृत्तभरण पाउने गरी नियुक्त भएका कर्मचारी तथा सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकलाई निवृत्तभरण तथा उपदान उपलब्ध गराउने प्रयोजनको लागि नेपाल सरकारले बार्षिक रुपमा उपलब्ध गराएको रकम

ग) कोषको रकम लगानीबाट प्राप्त ब्याज, लाभांश तथा मुनाफा समेतको रकम

घ) योगदानमूलक निवृत्तभरण प्रणाली सञ्चालनको लागि कोषलाई प्राप्त अन्य र कम

ङ) नेपाल सरकारले प्रयोजन तोकी उपलब्ध गराएको रकम

उपदफा २ अनुसार कर्मचारीलाई निवृत्तभरण लगायतको रकम उपलब्ध गराउने कार्यलाई सहज तथा दिगो बनाउन नेपाल सरकारले समय समयमा कोषमा थप रकम उपलब्ध गराउने छ भन्ने व्यवस्था भएको ।

दफा ९ बमोजिम, योगदानमूलक निवृत्तभरण प्रणलीमा देहायका सरकारी सेवामा स्थायी रुपमा नियुक्त हुने कर्मचारीलाई दफा १० बमो जिम कोषमा योगदान गर्ने गरी योगदानमूलक निवृत्तभरण प्रणालीमा समावेश गरिनेछ भन्ने उल्लेख भएको :

क) निजामती सेवा

ख) नेपाली सैनिक सेवा, नेपाल प्रहरी सेवा, सशस्त्र प्रहरी बल नेपालको सेवा र नेपाल विशेष सेवा ।

तर दफा ५ मा सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकलाई निवृत्तभरण तथा उपदान उपलब्ध गराउने सन्दर्भ उल्लेख भएको भएता पनि दफा ९ मा सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकका सम्बन्धमा केही उल्लेख नभएको सन्दर्भमा सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकले निवृत्तभरण पाउने वा नपाउने ? पाउने भए योगदानमा आधारित प्रणाली मार्फत पाउने वा अन्य अनुसार पाउने हो भन्ने सम्बन्धमा स्पष्टता

देखिदैन । २०७६ श्रावण १ गते देखी नियुक्त हुने निजामती सेवा, नेपाली सैनिक सेवा, नेपाल प्रहरी सेवा, सशस्त्र प्रहरी बल नेपालको सेवा र नेपाल विशेष सेवाका कर्मचारीहरुको ६ प्रतिशत रकम योगदान हुने गरेको तर शिक्षकहरुको योगदान गरिएको छैन ।

दफा १२ मा २० वर्ष भन्दा बढी सेवा पूरा गरी सेवाबाट अगल भएका कर्मचारीले कोषबाट मासिक रुपमा देहायको हिसाबले आजीवन निवृत्तभरण पाउने भन्ने उल्लेख भएको ।

निवृत्तभरण रकम . (जम्मा सेवा वर्ष x आखिरी तलवको रकम)/५०

साथै, निवृत्तभरण पाउने कर्मचारीको निवृत्तभरण रकममा ३ वर्ष पुगेपछिको अर्को महिनादेखि खाइपाइ आएको निवृत्तभरण रकमको १० प्रतिशतले हुन आउने रकम थप गरि भुक्तानी गर्नेछ भन्ने व्यवस्था भएको ।

दफा १३ ले पारिवारिक निवृत्तभरण, दफा १४ मा २० वर्ष सेवा नपुग्दै सेवाबाट अलग भएका रकम पाउने सम्बन्धि व्यवस्था गरेको छ । दफा १६ ले हाल निवृत्तभरण व्यवस्था कार्यालय मार्फत वितरण भइरहेको निवृत्तभरण तथा उपदानवापतको रकम यसै कोष मार्फत दिने भन्ने व्यवस्था भएको छ ।

निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५ को दफा ३३ मा भएको व्यवस्था वमोजिम नेपाल सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेका वा नेपाल सरकारवाट नियमित रुपमा अनुदान पाउने संस्थाका कर्मचारीका निमित्त योगदानमा आधारित निवृत्तभरण तथा उपदान योजना सञ्चालन गर्ने सम्वन्धमा नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयको मिति २०७७/४/१८ को निर्णय कार्यान्वयन गर्न कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ को दफा १९ अनुरुप कोषको सञ्चालक समितिले निर्देशिका वनाई लागू रहेको छ ।

यसमा ४ किसिमका योजना लागू गरिएको छ । सार्वजनिक निकायले सम्वत् २०७६ साउनदेखि नियुक्त हुने कर्मचारीलाई देहायको मध्ये कुनै एक योजनामा सहभागी गराउन सक्नेछ । योजनाको किसिम छनौट गर्ने अधिकार सम्बन्धित सार्वजनिक निकायलाई हुने व्यवस्था रहेको छ ।

(क) आजीवन निवृत्तभरण योजना

(ख) आवधिक निवृत्तभरण योजना

(ग) उपदान योजना

(घ) बिशेष योजना

नेपालमा सामाजिक सुरक्षण व्यवस्थापनका चुनौतीहरु

- सामाजिक सुरक्षणको क्षेत्र र दायरा अत्यन्त व्यापक भएको परिप्रेक्षमा यसका सबै पक्षलाई समेट्ने गरी सामाजिक सुरक्षण सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तर्जुमा हुन सकेको छैन । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने यथार्थमा सामाजिक सुरक्षणको विषयले राष्ट्रिय प्रथमिकता पाउन सकेको छैन । राष्ट्रिय स्तरका सभा सम्मेलन, गोष्ठि सेमिनार आदिमा यस विषयले प्रवेश पाउन सकेको छैन । कुनै पनि राजनैतिक दल, अधिकारकर्मी, श्रमिक संगठनहरुले यसलाई आफ्नो प्रमुख एजेण्डाको रुपमा अघि सार्न सकेका छैन । विश्वविद्यालयहरुका कुनै पनि पाठ्यक्रममा यस विषयले प्रवेश पाउन सकेको छैन । यथार्थमा सामाजिक सुरक्षणको विषय राष्ट्रको मूल प्रवाहबाट ओझेलमा परेको छ । यो नै सामाजिक सुरक्षणको प्रमुख चुनौती हो ।
- औपचारिक क्षेत्रको सामाजिक सुरक्षणको मूल स्वरुप नै सञ्चय कोष प्रणाली हो । नेपालमा सञ्चय कोष प्रणालीको

व्यवस्थापन कर्मचारी सञ्चय कोषले गरिरहेको छ । हालसम्म सञ्चय कोषको व्यवस्था सरकारी सेवा र सार्वजनिक संस्थाहरुमा मात्र सीमित रहेको छ । सरकारी सेवाका कर्मचारीहरुले सञ्चय कोष र Pension दुबै प्रकार सुबिधा पाईरहेका छन् । कर्मचारी सञ्चय कोष र नागरिक लगानी कोषले सञ्चलन गरेका Contractual Savings Scheme का अधिकांश सहभागीहरु सरकारी सेवा र सार्वजनिक संस्थाका कर्मचारीहरु नै छन्। नीजि क्षेत्रका अधिकांश कामदार/कर्मचारी खासगरी अनौपचारिक क्षेत्रमा रहेका कामदार/कर्मचारी, बैदेशकि रोजगारमा संलग्न व्यक्ति र स्वरोजगारहरु यसबाट बञ्चित रहेका छन् । यसरी निजी क्षेत्रमा सञ्चय कोष वा अन्य कुनै प्रकार को Contractual Savings को सुबिधा पाउने कामदार/कर्मचारीको सख्या अत्यन्त न्यून छ । करिव ५० लाख नेपालीहरु बैदेशीक रोजगारमा रहेको अनुमान गरिन्छ र तिनीहरु सबै प्रकारको सामाजिक सुरक्षण सुविधाबाट बञ्चित छन्। असंगठित रुपमा विभिन्न पेशा व्यवसायमा सम्लग्न रहेका स्वरोजगार (Self Employee) हरुलाई हालसम्म कुनै किसमिको Contractual Saving Schemes मा सहभागी गराउन सकिएको छैन् ।

- हाल प्रचलनमा रहेको श्रम ऐनले संगठित क्षेत्रमा कार्यरत मजदुर तथा कर्मचारीहरुको सामाजिक सुरक्षणको व्यवस्था गरेको भएता पनि सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन ।
- पारिवारिक एवम् सामाजिक संरचनामा आएको परिवर्तनले बृद्धावस्थाको सामाजिक सुरक्षणको आवश्यकता र माग बढिरहेको छ। सो अनुरुप नीतिगत एवम् संरचनागत सुधार गर्नेतर्फ राज्यले खासै ध्यान दिन सकिरहेको छैन् ।
- मुलुका श्रम शक्तिको आपूर्तिमा प्रति बर्ष ३ लाखको दरले बृद्धि भईरहेको छ । तर श्रम बजारमा सो अनुरुप श्रम शक्तिको माग भई नरहेको अवस्थामा बेरोजगारीको संख्या प्रति बर्ष बढी रहेको छ । त्यसमा पनि शैक्षिक बेरोजगारको अवस्था मुलुकमा कहालिलाग्दो छ । राज्यले बेरोजगारलाई उपयुक्त रोजगार दिने वा बेरोजगार भत्ता दिई तिनिहरुको सामाजिक सुरक्षणको सुनिश्चितता गर्ने कार्य चुनौतिपूर्ण रहेको छ ।

अवको बाटो : हाल ऐनमा समेत एकै प्रकृतिको काम ३ वटा संस्थाहरुवीच देखिन गएको र अनावश्यक प्रशासनिक खर्चमा समेत वृद्धि भएको, एउटै भईरहेको संस्थालाई थप सशक्त बनाउदै सबै कार्य एउटै संस्थाका विभिन्न विभागहरुबाट सम्पादन गर्ने व्यवस्था मिलाउदा उपयुक्त हुने अवस्था हुँदा हुँदै विविध कारणले नयाँ संस्था सृजना गर्नु उपयुक्त त होइन तथापी स्थापना भईसकेको अवस्थामा मर्ज गर्ने वा ३ वटै संस्थालाई थप प्रभावकारी वनाउन उपयुक्त हुने सन्दर्भमा, सामाजिक सुरक्षालाई थप व्यवस्थित र प्रभावकारी वनाउने सन्दर्भमा देहायको नीति अख्तियार गर्दा उपयुक्त र व्यवस्थित हुने देखिन्छ । यसको लागि सबै ऐनमा समेत परिवर्तन गरी सोहि अनुरुपको संरचना निर्माण गरि सेवा प्रवाह गर्ने संयन्त्र निर्माण हुन उपयुक्त देखिन्छ ।

१. कर्मचारी सञ्चय कोषलाई राष्ट्रिय निवृत्तभरण तथा सञ्चय कोष (National Pension & Provident Fund) मा रुपान्तरण गर्ने । सबै सरकारी, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, शसस्त्र प्रहरी, संस्थान,

विश्वविद्यालय, बैक, सरकारी विद्यालय लगायत सरकारी वजेट तथा अनुदान प्रदान हुने सबै निकायको निवृत्तभरण (हाल निवृत्तभरण व्यवस्थापन कार्यालयले गर्दै आएको काम तथा जिम्मेवारी समेत कर्मचारी सञ्चय कोषलाई दिने गरी), योगदानमा आधारित निवृत्तभरण र सञ्चय कोष र उपदानको व्यवस्थापन गर्ने ।

२. नागरिक लगानी कोषले निजी क्षेत्र तथा प्रा.लि. कम्पनीहरुको सञ्चय कोष तथा निवृत्तभरण तथा उपदानको व्यवस्थापन गर्ने ।

३. सामाजिक सुरक्षा कोषले अनौपचारिक क्षेत्रमा संलग्न, स्वरोजगार, बेरोजगार, वैदेशिक रोजगार तथां राज्यद्धारा सर्वसाधारणको लागि प्रदान हुने सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरुको व्यवस्थापन गर्ने ।

सन्दर्भ सामग्री:

- कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९
- निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५
- निवृत्तभरण कोष नियमावली, २०७६
- सार्वजनिक निकायका कर्मचारीको निवृत्तभरण तथा उपदान कोष सञ्चालन निर्देशिका,२०७७
- नागरिक लगानी कोष ऐन,२०४८
- योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४
- कोष पत्रिकाका विभिन्न अंकहरु

❑❑❑

CGAS

- **महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले प्रयोगमा ल्याएको. विद्युतीय सरकारी लेखा प्रणाली (CGAS) र कर्मचारी सञ्चय कोषले प्रयोग गरेको प्रणालीबीच सूचना आदानप्रदान गर्ने कार्य प्रारम्भ भएको ।**
- **CGAS मार्फत कर्मचारी सञ्चय कोषमा सोझै फाँटवारी पठाउन सकिने ।**

English Section

Contract Law of Nepal and its evolution

Damber Khadka*

Contract:

A contract is not a physical thing, but it is a Legal relationship between the parties entering into contract. The elements of this relationship are mutual rights and mutual obligations. It is essentially a legal binding and an enforced agreement. It is a promise or a set of promises which can be legally enforced and accepted.(Smith Len Young and Roberson G. Gale, Business Law 6th ed). Thus agreement is created when one party makes the offer and the other party accepts the offer. The party who makes the offer is called offer and the party to whom the offer is made is called offeree.

Contract Law is a branch of business law. It is related with transaction of services and goods; which are very essential matter for our human life. There is no uniform definition of contract. Various authors define it in various ways. There are some authors, who think of 'Legal obligation' as a prime factor of a contract and therefore, they have defined it in terms of Legal obligation, whereas there are some other authors who think of ;Consideration and Competent parties; as the most important elements of valid custom. For convenience, the definitions and elements are illustrated below.

"A contract is an agreement creating and defining obligation between the parties"-Salmond

"A contract is an agreement between two or more people intended to create a legal obligation between them and to be legally enforceable." -David Walker

"A contact is an agreement between two or more people which creates an obligation to do or not to do particular thing" – Henry Campbell Black.

"Contractis agreement to do or not to do a specific thing in exchange for proper consideration." – Donald T. Clark and Bert A Gottfried.

As regard of the term 'Contract' a concise but the most comprehensive definition is found to be given by the Indian Contract Act, 1872. According to Section 2(h) of such contract act " Contract is an agreement enforceable by law." The term contract is found defined by the Nepalese Contract Act 2056. According to Section 2(a), "Contract is an agreement between two or more than two people to do or not to do something,

* Manager, Employees Provident Fund.

which can be enforceable by Law."As per NCC, sec 504 (1), "Any agreement between two or more parties to do or not to do something enforceable by law is a contract:. According to section 1 of the restatement of the law of contracts(US) "Contract is a promise or a set of promises for the breach of which law gives a remedy or the performance of which the law in some way recognizes as a duty". Hence, the social agreements, which do not carry Legal obligation cannot be termed as contract. So the law of contract is not the whole Law of agreements nor is the whole Law of obligations. It is the Law of those agreements which create Legal obligations and those obligations which have their source in agreements. It is rightly said that "All contracts are agreements but all agreements are not contracts."

Components of Contract

Comparing civil law codes and common law we find the only agreement and capacity are universal requirement, in fact it is unnecessary to put object certain(Certain matter) as component since people do not contract if there is nothing to contract about. NCA 2056 did not have provisions relating to component elements of contract but, civil code section 505(1) and 505(3) requires fulfillment of certain condition for any contract to be enforceable bat law. They are

- The consent of the party who binds himself
- Capacity to contract
- A definite object which creates obligation
- Lawful obligation
- Formality if required

In this way, contracts are agreements which ae enforceable at law and for any agreement to be enforceable certain basic essentials has to be compiled with. They are namely:

- Agreement(Offer and Acceptance)
- Intention to create legal relationship
- Free consent
- Contractual capacity
- Lawful object
- Lawful consideration
- Not expressly declared void
- Possibility of performance
- Certainty of meaning
- Legal formalities

Classification of contract under the Nepalese Law

Nepal contracts are not divided according to their mode of formation into formal and informal contracts. Hence, kind of contract depends upon their method of formation, its content and their legal effect etc. Our laws only recognize simple contracts creating obligations. Therefore a contract can be classified for our own convenience according to their validity, formation and performance, number of promises in a contract implied by law contract.

On the basis of validity and enforceability

To be a valid contract, it must have

all the basic elements required for a valid contract. If one or more of these elements is absent the contract is voidable, void, illegal or unenforceable and if all the basic requirements are fulfilled then the contract is valid, binding and legally enforceable,

Classifications of contracts according to validity or enforceability are:

1. Valid contracts
2. Voidable contracts
3. Void contracts or agreements
4. Illegal contracts
5. Unenforceable contracts

On the basis of Formation of Contract

A contract may be classified on the basis of the way they are made. A contract may be formed generally by

1. Expressly
2. Impliedly
3. Quasi contract

Hence according to the mode of formation a contract may be classified as express, implied and quasi contract.

Requirements for validity and voidness under the present contract law.

Validity and voidness

The Contract Act, 2000, used to govern all aspects related to contracts in Nepal until the recent enactment of the Civil Code, 2017. The new code has made a big change in the law relating to contract, ranging from the drafting of a contract to its execution.

As per section 504 of the Civil Code, if an agreement enforceable by law is concluded between two or more persons to do or not to do any act, such shall be regarded as a contract.

Eligibility for contract

Section 506 of Civil Code, 2017, states that every person other than the following listed are eligible of performing a contract:

1. One who is minor: Section 2(e) of the Civil Code, 2017, define the minor as a child who has not attained the age of 18.
2. One who is of unsound mind

Creation of obligation

Section 493 of the Civil Code, 2017, states that if there is a legal obligation for anyone to do or not to do any act, an obligation is created, and non-performance of such an obligation is followed by remedies. Further, section 494 (1)(b) of the Civil Code has listed contract as one of the ways to create obligations that are enforceable between contracting parties.

Breach of contract and its remedies

As per section 535 of the Civil Code, 2017, if any party to a contract fails to fulfill the obligation under the contract or gives a notice to the other party that he or she does not perform the act as mentioned under the contract and demonstrates that he or she is

incapable of performing the act under the contract, the party shall be deemed to have breached the contract.

In case of the breach of a contract under section 535, the party aggrieved by it shall be entitled to recover from the party in the breach of the contract damages for the actual loss or damage caused by the breach or such loss or damage, as mentioned in section 537(1) of the Civil Code.

Contract of personal guarantee

Sections 563 (1), (2), and (3) of the Civil Code, 2017, provide that if a contract is concluded under which a third party undertakes to repay the loan borrowed by or discharges the liability promised by a person in case of that person's default, a contract of guarantee shall be deemed to be concluded. If a third party gives such a guarantee and the person bound to repay the loan and fails to repay or discharge such loan or liability, the person giving the guarantee (the surety) to such loan or liability shall repay the loan or discharge the liability according to the terms and conditions of the contract.

The terms and conditions of the guarantee shall be as determined in the contract.

Contract of lease

As per section 610 of the Civil Code, 2017, if a contract is concluded under which a person gives any goods in which he or she has right and possession to another person for use and possession and enjoy the benefits accrued therefrom in consideration for rent payable regularly for a certain period, a contract of lease shall be deemed to be concluded.

In general, a contract is a legal agreement between two or more parties. Any agreement between two or more people to do or not to do any act enforceable by the law is deemed as a contract. The Supreme Court of Nepal in one of its decisions has described a contract as a deed where both parties agree for a commission or an omission of an act for a certain consideration of something. Hence, the contract includes of agreement with parties that are two or more people who agree to conduct or not to conduct any act. All the agreements signed between two people are valid and enforceable by law considered contracts.

Validity and voidness

For a contract to be valid, it should be free from the following mentioned things:

Section 517 of the Civil Code 2017 considers the contract not valid as a void contract. Sub-section 2 of the same section provides a list of contacts that are void. The following mentioned contracts are void contracts.

1. A contract that restraints anyone from exercising any profession, trade or business prohibited by law

2. A contract in restraint of a marriage other than one prohibited by the law

3.A contract restraining any one from enjoying the facilities being enjoyed by the public

4.A contract restraining legal right of any person from being enforced by a court

5. A contract concluded contrary to law or on a matter prohibited by the law in force

6. A contract made for an immoral purpose or against public order or public interest

7. A contract that cannot be performed because the parties thereto do not exactly ascertain or know about the matter in relation to which it has been concluded

8. A contract for the performance which is impossible at the time of its conclusion or a fictitious contract

9. A contract which is vague because of its subject matter being incapable of giving a reasonable meaning

10. A contract concluded by a person not competent to make the contract

11. A contract with an illegal purpose

12. A contract concluded by mistake of both parties as to the essential fact of the contract at the time of its conclusion.

Voidable contract

Further, section 518 of Civil Code 2017 discusses a voidable contract, which at the initiation of its party may be declared void by the court. The provision provides that the contracting party has a right to make a particular contract void or valid. In case the party chooses to enforce it, it will function as a valid contract and if the party declines to enforce it, it will be a void contract. Additional to this, sub-section 2 of the aforementioned section lists contracts which can be regarded as a voidable contract:

a. **Contract concluded by coercion:** When a person detains or threatens to detain any property of another person or threatens to put that other person's body, life or prestige in peril or commits or threatens to commit any other act forbidden by law, with the intention of causing that other person to enter into a contract against his or her will, the person is said to commit coercion.

b. **Contract concluded by undue influence:** Undue influence means an influence exercised by a person over another person who is under his or her influence or who may be employed, or in guardianship or curatorship according to his or her will with the intention of taking any unfair advantage for his or her interest or concern.

Evolution of Contract Law in Nepal

Contract law is a branch of business law. It is related with transaction of services and goods. Services and goods are very essential matter for human being. These are daily consuming commodity or service of human society. Though, there was not developed the formal contract law at the beginning stage of the human civilization, but there may be regulated contractual behavior in at any name. So, we can imagine, there was practice of contractual behavior at the very beginning of human civilization in Nepal.

Obviously, we have not long written legal history, but in practice we have long lasting customs and usages even till date. Still now, we are in initial stage of industrialization. So, we have not long written history of business law as well as the contract law.

Nepalese first formal written law was Civil Code, 1910 B.S. which was promulgated of the resign of King Surendra Bikram Shah. Such civil code was repealed in time to time and finally that was replaced by the Civil Code 2020. Civil Code 2020 is prevailing till now.

1. Civil Code 1910

This was the first codified law of Nepal. This code introduced the concept of contract on the name of Shahu- Aasami ko Mahal and Lenden Byabahar. (Section of Creditor and Debtor and Money Transaction of Civil Code 1910) Such code was repealed by the Civil Code 2020.

2. Civil Code 2020

First time, this code introduced the concept of agreement. Rule 37 of Lenden Byabahar first time incorporated the provisions in regard to the agreement of other transaction except the historical money transaction one. Rule 37 stated that; "Not belongs with other provisions of this code, any written agreement or the subject matter of such agreement is not against the prevailing law, could be in according with written agreement". Similarly rule 39 of that code was incorporated the provisions for the limitation of remedy of the breaching of an agreement. But there were not particular provisions about contract, contractual liability, contractual capacity, right and obligation, remedy for the breaching of contract etc.

3. Contract Act, 2023

Before the promulgation of this Act, there was introduced the only concept of contract under the general law. But contract Act, 2023 was the first and specific law in regard to control and regulated the contractual behavior in Nepal. The first time that Act defined about the terms contract, proposal and acceptance, qualification of parties, types of contracts, performance of contract, breach of contract and limitation of remedy, under the 19 sections of Contract Act, 2023. But

that was not complete law and there were some lacunas, ambiguity and not covered the overall subject matter of contract law.

4. Nepal contract Act, 2056

Contract Act, 2023 was replaced by the Nepal Contract Act, 2056. The contract Act, 2023 was not complete in different sense. There were not any provisions about the special contract like contract on indemnity, guarantee and bailment and so on. Similarly, there was not clarity about the various aspect of contract law. On this situation, Nepal Contract Act, 2056 was promulgated with various new concepts and provisions about the contract law. Nepal Contract Act, 2056 was divided into 13 chapters and 90 sections.

4.1 Majors Provisions of Nepal Contract Act, 2056

The law relating to the contract Act plays significant role to conduct the human behavior. Specially, in the business transactions, the contract law plays very important role by providing validity and enforceability. Any transactions to be regulated in reliable way the parties of it enter into an agreement and such agreement made by the business parties must be supported by the contract law. To carry any business transaction, person should enter firstly in some contract. Without law no person can carry out the business transaction.

Most of the countries of the world have made the laws relating to contract as their need for maintaining the business. Nepal is also not remaining in isolation in the modern context. Recently, she has entered into WTO as other country which is international treaty concerning to the international trade. As the need of nation and international obligation to the treaty, Nepal has to make or amend several legal frameworks to meet the standard of the treaty. Although Nepal has no long history of contract law but now-a-days, she has separate contract law as a special law "the Contract Act 2056". Including several specific areas of contract, Nepal Contract Act, 2056 has attempted to modify and remove the lacunas of previous Act by adopting different contemporary aspects of Contract Law. It seems highly influenced by the Indian Contract Act, 1872. The major provisions of Nepal Contract Act, 2056 are as below:

Contract Act, 2056 has made for the fulfillment of the requirement of the business environment. It was divided in 13 chapters and contained 90 sections including the several specific areas of contract. Most of the provisions seem similar to the Indian on Contract Act. The provision of the Act discussed under the relating headings. These are given below:

a. Provision relating to definitions:

The Act has defined various terms like contract, sale of goods, offer and

acceptance, agencies etc. which contain specific meaning in contract. They are defined under section 2, 15, 25, 35, 40, 56 and 65 of the Act respectively.

b. Provision relating to contractual capacity of the parties:

Section 3 of the Act has made the provision relating to the contractual capacity of the parties. According to this provision the person who is: (a) major by age (b) of sound mind and (c) not declared disqualified for contracting by any law prevalent in the country, are deemed to be competent to the contract.

c. Provision relating to the autonomy of the parties:

The parties to a contract are free to choose the form of the contract and its subject matter and determine:

- the consideration and its extent
- the terms and conditions of the contract
- the nature of the remedy in case the contract is breached and
- the measures for resolving disputes under the contract.

d. Provision relating to place of the contract:

Section 6 of the Act is relating to it. According to it, if the place is mentioned by the offer to make acceptance for his offer, the contract is supposed to be concluded in the same place, but if the place is not mentioned in the offer, the contract is supposed to be concluded at the place where he receives the consent from the offeree.

e. Provision relating to void and voidable contracts/agreements:

Section 13 and 14 of the Contract Act have made the provisions relating to the conditions that a contract becomes void and voidable at the option of aggrieved party.

f. Provision relating to contract of sale of goods:

The provisions relating to contract of sale of goods is new one for the Nepalese context. This provision was not comprised by the former Act and none of the current law comprises such provision. Under the chapter 7 sections 40 to 55 of the Act are concerned to this matter. Under which the provision regarding nature of property (goods) determination of price of goods, mode of selling and transferring goods, risk and examination goods, performance of sale, damage, conditions of invalidation of the contract etc are stipulated.

g. Provision relating to Contingent Contract:

The provision regarding contract made for performing or not performing any work if any event happens in some future time, rights and liabilities of the parties arising out there from in case event specified in the contract happens or not happens are mentioned under section 12 of the Act.

h. Provision relating to contract of bailment:

It is also a new provision incorporated under this new Contract Act 2056. Under the chapter 5, sections 24 to 34 of the Act are concerned to this provision. Section 25 has defined the term 'contract of bailment' and rest services have made the provision as regards to the rights and duties of the bailor and bailee and the conditions at which the contract of bailment becomes void.

i. Contract of agency:

This new Act of contract has made the provision in the area of contract of agency, in addition to the provision of Nepal Agency Act 2014 & Rules 2019. The Act has made the provision, under the chapter 8, sections 56 to 64, relating to the appointment, function, right and duties and liability of the agent, conditions of appointing sub agent, termination of agency etc.

j. Provisions relation to offer and acceptance:

Section 7, 8 and 9 of the Act, are relating to it. Likewise, sub-section 2 of this section has stated that the acceptance. And the other provisions are relating to revoke and lapse of the offer and acceptance.

k. Contract of guarantee and indemnity:

Section 15 to 24 of the Act, have dealt with the various rules regarding in this respect.

l. Provisions relating to contract of sale of goods:

Provision relating to breach of contract and remedies section 82 to 87, under the chapter - 12 have made the provisions for breach of contract and remedies available to the injured party in case of such breach.

m. Provisions of limitation period:

The limitation period means the period within which the case must be brought in the court, otherwise the court does not hear the case. This provision is formulated on the basis of doctrine of limitation, which provides certainty in the case, section 89 of the Act has made this provision.

1. Nepal contract Act, 2074

Contract Act, 2056 was replaced by the Nepal Contract Act, 2074. The contract Act, 2056 did not have complete solutions in different ways Although on this situation, Nepal Contract Act, 2056 was promulgated with various new concepts and provisions about the contract law. Nepal Contract Act, was 2056 divided in to 13 chapters and 90 sections.

The National Civil (code) Act, 2074, the sub section 2 of section 505 of the civil code 2074, contains that a contract can be made in written form, verbal form or by conduct parties to it. Part five chapter 1 to chapter 18, section 493 to section 691, there are different provisions about contract.

Conclusion

Muluki civil code, 2074 Section 504 has defined contract. To be a contract there should be an agreement between two or more persons to do or not to do something, which can be enforceable by law. To be a proper contract, some important components play vital roles. Contract can be classified in various types, but in Nepalese context contract is classified on the basis of validity and formation of it. Evolution of contract law in Nepal doesn't have a long history. The civil code 1910 is the first formally written law. Civil code 1910 was replaced by civil code 2020 which was further replaced by the contract act 2023. Not just stopping there, it was again replaced by contract law 2056 and later replaced by Muluki civil code 2074. It comes into force from the 17th August of 2018(first day of Bhadra of 2075).

Reference

- The National Civil code Act 2017(2074).
- Civil Code, 1910
- Civil Code, 2020
- Contract Act, 2023
- Contract Act 2056
- Nepalese Constitution, 2072
- Business Law, Thaneshwor Acharya 2nd edition
- Business Law, Ram Prasad Shrestha "Nirjan" 6th edition
- https://Lawscholarsnepal.com

❑❑❑

सञ्चयकर्ता घर सापटी

- १ वर्ष नियमित कोष कट्टी गरेका सञ्चयकर्ता यो सापटीका लागि योग्य हुने ।
- कोषले तोकेको स्थानमा नयाँ घर निर्माण गर्न, तला थप गर्न र घर खरिद गर्न समेत पाइने ।
- कर्जा अवधि बढीमा २० वर्ष सम्म ।
- धितो मूल्याङ्कनमा नबढ्ने गरी अधिकतम १ करोडसम्म प्राप्त गर्न सकिने ।
- अवकाश हुन २ वर्षदेखि ५ वर्षसम्म सेवा अवधि बाँकी भएका सञ्चयकर्ताको हकमा ८ वर्षको तलवमान बराबरको रकम, ५ वर्षदेखि १० वर्षसम्म सेवा अवधि बाँकी भएका सञ्चयकर्ताहरूको हकमा १२ वर्षको तलबमान बराबरको रकम र १० वर्ष भन्दा बढी सेवा अवधि बाँकी भएका सञ्चयकर्ताको हकमा १५ वर्षको तलबमान बराबरको रकम प्रवाह गरिने ।
- घर निर्माणको लागि बढीमा ४ किस्ता र घर खरिदको हकमा एकमुष्ठ प्रदान गरिने ।

The Digital Payment System in Nepal: Advantages and Challenges

Kumari Kanchan Shah*

1. Introduction

The digital payment system is the process of facilitating a transaction by transferring money or credit for goods or services from one party to another. It can be done through a web application or through a smart device connected to the internet. With just a few clicks, one can make transactions. The entities involved in the end-to-end processing of a digital payment transaction include the merchant (payee), the consumer (payer), the bank, and the payment network. 'Payee', in this context, refers to local Kirana stores, shopping malls, retail outlets, as well as e-commerce portals and service providers that provide the facility to transact or settle dues using digital payments. The bank that debits an amount from the payer is known as the issuer bank. On the other side is the acquirer bank, or the payee's bank, which credits the amount on the receipt. Therefore, both parties must have a bank account and digital banking method to transact digitally. To

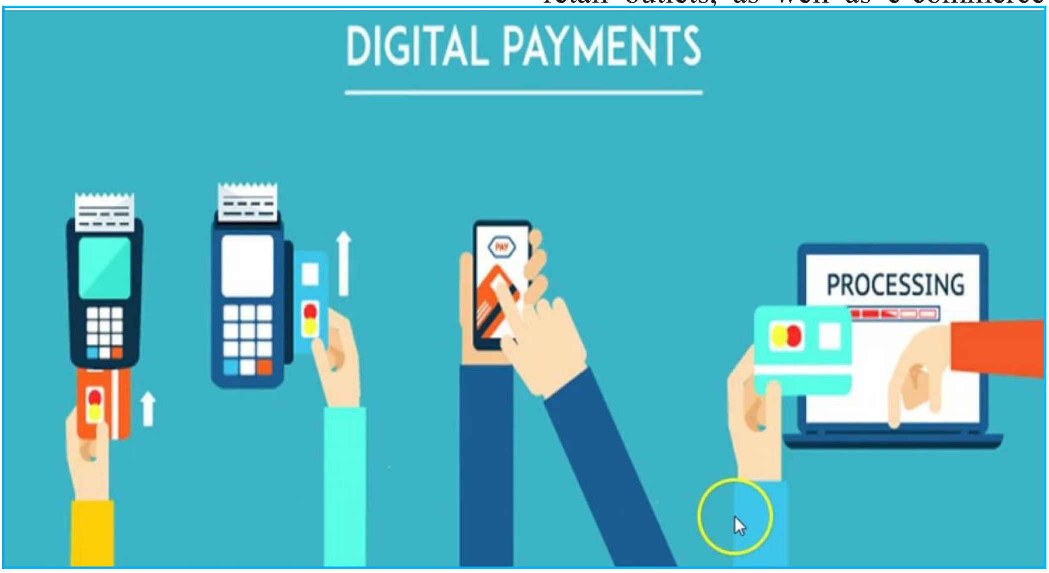

* Manager, Employees Provident Fund.

get digital payment gateway in Nepal it is needed to find a reliable website design company that can install payment gateways, the next step will be acquiring a merchant ID from the bank that provides online payment services. Every bank has their own policy of charges for this type of service, so it is always recommended to study a few banks before accepting their proposals.

Popular means of digital payment are Digital wallets and payment Gateway, e-banking, mobile banking, plastic cards, Automated Teller Machines, Point of Sales Machines and many more. Digital payment today has become a part of day- to-day life for most people in Nepal. As of now, one can use the digital payment for all the cash transactions. From paying your electricity bills, school fees, buying bus/airplane tickets to lending/ borrowing money, bank fund transfers, and topping up balances on the phone, everything is just about possible with digital payment and these are possible only with a few clicks on the phone.

2. The Revolution of Digital Payment

Although digital payment came to the scene quite some time ago, it had always been struggling to make an impact in the Nepali market. Whether it is the tough government regulations or the hesitance from the people to switch from the traditional cash payment methods due to trust issues, it couldn't make significant progress for quite a while. But that has changed in the past couple of years with digital payment gaining a considerable spike in the market. New players in the market such as Khalti, Fonepay, and IMEPay, ConnectIPS have made quite an impact, as well as the old undisputed gateway eSewa, putting in substantial efforts as well. It can be said that it has been a collective effort to make this happen. With the revelation of ConnectIPS, people now have access to highly sought functions such as payment of Loksewa, Passport, FCGO, IRD payments. Now users don't need to wait in lengthy lines or go through unwanted hassles for these procedures as well courtesy of a great initiative brought by ConnectIPS.

Digital payment is now available in Restaurants, Hotels, Hospitals, Educational Institutions, Retailers, tourism, and more. Complemented with promotional offers it makes it ever so appealing for users. Now, almost every cash transaction can be done digitally. There is hardly a bank that isn't connected with a digital payment gateway. Even finances and cooperatives are now connected with digital payment gateways through the

recent launch of 'mDabali'.

3. The COVID-19 Impact

While the COVID-19 outbreak has proven to be fatal to most industries and economies it has actually been an opportunity for digital payment to excel itself. We have already seen post-COVID-19 how from buying groceries, medical supplies to topping up the balance, sending/receiving money everything has turned from cash transactions to digital transactions. With cash being frozen in banks, finances, cooperatives, and with the need to practice social distancing digital payment has become the solution to these problems. There has been notable growth ever since the COVID-19 and more and more people have started to embrace digitalization.

4. Advantages of using Digital payments

Every business needs to maintain a higher cash flow for operating smoothly. That is why many businesses have started inclining towards accepting their payments digitally. Digital payment systems can help businesses to save their time and money.

4.1. Instant Payment

Digital payments are much faster than the traditional methods of payments such as cash or cheques. In the case of digital payments, we do not have any constraint of time or location. We can easily make payments at anytime from anywhere across the globe.

Digital systems have eliminated the need for going to the banks to make payments. Now customers do not have to waste their time standing in the long lines at banks. They can easily pay by using a digital payment app.

4.2. Higher payment security

Digital payment systems offer multiple ways of securing payments such as tokenization, encryption, SSL, etc. Now the customers do not have to enter their card details every time as they can save their card details or complete their transactions by using a One Time Password.

4.3. Better customer convenience

Digital payments can help to provide a convenient payment experience to the customers. It allows the customers to purchase goods on credit by offering with the pay later facility. Owner can automatically collect money after a specific period.

4.4. Saves processing costs

To provide payment services to the customers. The processor will provide a payment gateway for processing and in exchange, it will charge a fixed cost. This cost may be very high.

On the other hand, using digital payment systems in business, one does not have to incur such high charges but just have to pay a fixed subscription to the service provider.

4.5. Low risk of theft

If we are using cash for accepting

payments from customers, there can be the chances of it being stolen. But if we are using a secure digital payment system we do not have to worry about our payment record. We can easily get an accurate record of all our transactions at the end of the day.

4.6. Transparent

Transparency becomes an essential factor when it comes to payments. In the case of digital payments, we do not have to worry about the record of the payment details. Also, we can provide the payment details to the customers beforehand. So that there will be fewer chances of confusion.

4.7. Contactless

In the times of the COVID-19 pandemic, people have started finding ways of avoiding human touch to save themselves from getting affected by the coronavirus. Due to this, contactless payments have increased.

5. Challenges:

- From business to local stores, people are moving to cashless transactions with the demand to increase sales. This can be challenging for people who still use cash for transactions.
- Paying your vendors and sellers and managing cash flows can be a big challenge if the payment settlements don't happen in a timely manner.
- Users don't trust digital payments and they are worried about identity theft or being tracked. It could also be that they aren't sure how secure their information is.
- Due to server error or low bandwidth users have to face slow loading of pages or sudden closure of pages.
- Sometimes users are unable to complete payment and frequent failure of payments.
- Customers may claim they never made a purchase and this can happen for many reasons but usually occurs when they were not provided with an invoice at the time of purchase or the product was defective and they want to return it.
- Digital payments are vulnerable to technical disturbances. This is a common issue among systems that depend on technical infrastructure.
- Fraud is not new to the world but, shockingly, fraudsters have found and exploited loopholes in digital payments as well. This is one of the main reasons that many business owners, well established or small, avoid choosing digital modes for payment.
- Digital payment platforms are also vulnerable to hacking, Credit/ Debit Card frauds, cybercrime, data breach, identity theft etc.
- Users are negatively influenced by the lack of enough security protocols.
- Fraud incidents with increasing

victims and losses likely affect the trust of parties which are involved in the digital payment system.

- For businesses to accept digital payments, they need to integrate their bank accounts with payment processors. This process should not take a long time or be complicated. To ensure this, sellers and businesses must have an easy to use interface.
- Online payments face compliance issues. To build trust and deliver the best customer experience, payment processors adhere to high compliance standards.

6. Solutions:

- If hackers get into the system, they can use the information for identity theft or other malicious purposes. Therefore, the stored customer's data should be encrypted and protected.
- The most common digital payment problems are related to hacking and phishing scams. So the websites should be secured.
- If we're experiencing digital payment issues with the gateway of choice, it's best to look for an alternative that offers faster processing times and more reliable payouts.
- It's always good to have multiple options for accepting digital payments.
- Business and bank accounts need to be linked for easy fund transfer. Make sure this is done properly while setting up an account with a payment partner.
- Send the customers an invoice every time they make a purchase. This way, we'll be able to prove that they authorized each transaction.
- If a customer is unsatisfied with their purchase, they can always get a refund or exchange for another product. Make sure you have a clear policy on returns and exchanges in place before you begin selling anything digital.
- Digital payments can be made secure with a series of improvements. This includes usage of fingerprint recognition, increased level of encryption, regularly updated norms and passwords, along with awareness on fraud as well.
- Maintain a secure network that will help to secure from hacking and data breach.
- If users are worried about technical issues, they must maintain reliable tech support. The IT team can perform maintenance operations on digital payment gateways.
- Be aware of the changing compliance and regulatory environment so that users can make the right decision about digital payment.

7. Conclusion:

Digital payment systems are on the rise in Nepal. There are still a lot of improvements to be done to go

cashless. Growth in the digital payment platform has been quite impressive in recent years in Nepal. But as we move forward, there are a few factors that should be considered for a transition to a cashless economy.

A major factor that should be looked into for Nepal to move into a cashless economy is the pace of adoption of digital payment methods for people living in different parts of the country. Although people living in Kathmandu valley might feel like most sectors are digitizing their payment methods, it is a bit different for people living outside Kathmandu. Digital payment methods are not much prevalent in other cities and areas other than Kathmandu because the pace of adoption of cashless payment methods is slow in other parts of the country which is evident as digital payments only accounted for 30 percent of the total transactions outside Kathmandu valley.

To close the gap between Kathmandu and other parts of Nepal in the case of adoption of digital payment methods and to not limit the concept of cashless payment to certain places it is important to aware people and provide digital literacy about the digital payment systems and methods. Meanwhile, people can be informed about digital payment platforms through advertisements in social media and TV and virtual campaigns conducted by banks, e-commerce websites, and companies providing digital payment services.

References:

- https://www.nepalitimes.com/opinion/nepals-e-conomy-rapidly-goes-digital/
- https://customerthink.com/7-benefits-of-electronic-payments/
- https://umachhetri.com.np/2022/01/the-online-payment-system-in-nepal-advantages-and-challenges.html
- https://www.nepalitimes.com/opinion/nepals-e-conomy-rapidly-goes-digital/
- https://blog.esewa.com.np/about-eSewa/
- https://techsathi.com/7-things-you-need-to-know-about-digital-payment-in-nepal
- https://www.weblinknepal.com/blog/4/online-payment-gateway-in-nepal.html
- https://ictframe.com/digital-payment-challenges-possibilities-in-nepal/
- https://www.weblinknepal.com/blog/4/online-payment-gateway-in-nepal.html#how-does-a-payment-gateway-work
- https://okcredit.in/blog/common-challenges-faced-during-online-payments/
- https://nimbbl.biz/blog/online-payment-problems/
- https://www.gettrx.com/challenges-in-online-payment-processing/

Cyber Crime, Cyber threat, Cyber Security Strategies and Cyber Law in context of Nepal

Raju Shahi*

1. Introduction

One of the fastest growing areas of criminal activity, including Information and Communication Technology (ICT) and the Internet, is cybercrime. It is one of the major problems of any nation that affects the economic situation. It is essential to acquire cyber security knowledge and skills to help protect digital life. The potential development of ICT and the provision of services brings new challenges in the field of information technology security. Huge numbers of criminal activities are increasing day by day using ICT tools and applications. Government, businesses, citizens are facing problems like hacking, intellectual property theft, credit card cloning, phishing, software piracy, cyber terrorism, spyware, defamation, computer viruses, social violence using IT, cyber bullying, privacy issue and so on . Government organizations, citizens, businesses become victims of cyber attacks, crimes and threats.

Information and communication technologies (ICTs) are used for ongoing operations, control and monitoring, as well as for interactions involving the exchange of data from various sources including cloud computing. The cyber security of government systems has recently been gaining a lot of attention towards cyber attacks and threats. Intrusion Detection Systems (IDS) and Intrusion Prevention Systems (IPS) are technologies that help improve the security environment of government agencies, private sector companies, and citizens. Data protection is difficult today.

Hackers, cyber criminals and terrorists are now more technically sophisticated. Cyber-security is constantly evolving and updating to adapt to today's rapidly changing scenarios, and the security community must address the root causes of cyber insecurity. The goal of a cyber-attack includes four areas: loss of integrity, loss of availability, loss of confidentiality, and physical destruction. The internet and cyberspace revolution is changing workplace technology and the work environment. There is an ongoing citizen awareness and training program to ensure that

* Acting Manager, Employees Provident Fund.

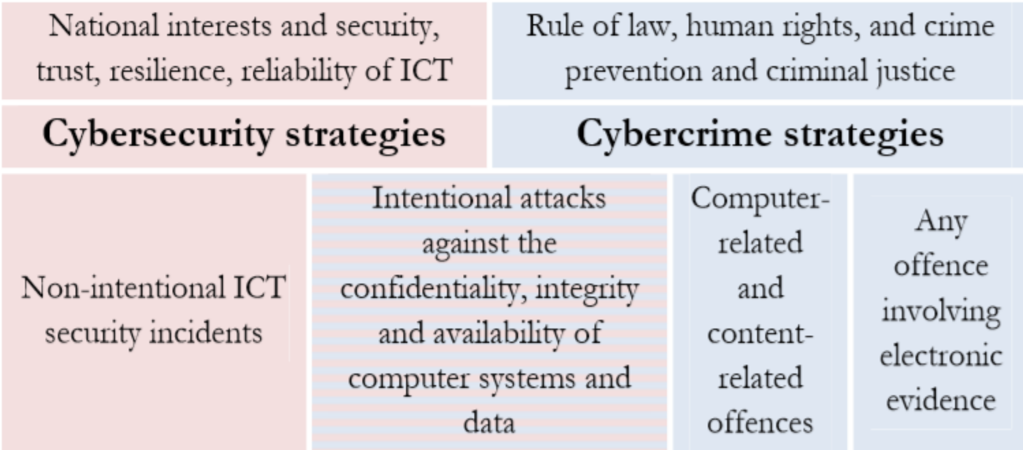

Image 1: Cybercrime and cybersecurity strategies

people understand security threats and potential issues and act accordingly to maintain secure eGovernment services. Nepal has seen ups and downs in its technology, but due to its limited policies and regulation, it faces huge threats and challenges in overcoming online activities.

2. Know how to Cyber security related terms:

2.1 Cyber crime:

Cybercrime is any criminal activity that involves a computer, network device or network. It is also defined as technological crime, IT crime, digital crime, electronic crime, virtual crime, network crime and high technology crime. It is one of the fastest growing crime areas in the entire world.

While most cybercrimes are committed to generate profit for cybercriminals, some cybercrimes are committed against computers or devices directly to damage or disable them. Others use a computer or network to spread malware, illegal information, images, or other materials.

The primary effect of cybercrime is financial. Cybercrime can involve many different types of criminal activity for profit, including ransomware attacks, email and internet fraud, and identity fraud, as well as attempts to steal financial account, credit card, or other payment card information.

Nepal is no exception to attract the threat of cybercrime. The growing number of internet and computer users and the growth of technology are fueling cybercrime. Nepal faces huge obstacles due to its limited policies and regulation. Cybercrime is increasing every day, individuals, organizations and governments are trying to find ways to defend themselves against cyber lures and threats. IT is changing all aspects of human activity and in such a case, cyber law is now essential.

2.2. Cyber threat:

A cyber or cybersecurity threat is a malicious act that seeks to damage data, steal data, or disrupt digital life in general. Cyber threats include computer viruses, data breaches, Denial of Service (DoS) attacks, and other attack vectors.

Cyber threats also refer to the possibility of a successful cyber-attack that aims to gain unauthorized access, damage, disrupt or steal an information technology asset, computer network, intellectual property, or any other form of sensitive data. Cyber threats can come from within an organizations by trusted users or from remote locations by unknown parties. Some of the internal sources of threat are the employees of private or public agencies, customers or end users of the programs. The external sources of threat may be hackers, criminal/terrorist groups or organizations, intelligence and investigating agencies.

Cybercrime threatens not only the security of a person or a nation and the financial health of an organization, but also victimize social reputation. Cyber Fundamentals help us protect against the most common cyber threats and demonstrate our commitment to cyber security.

2.3. Cyber Security

Cyber security is the practice of defending computers, servers, mobile devices, electronic systems, networks and data from malicious attacks. It's also known as **information technology security** or **electronic information security**.

In other words, the activity of protective information and knowledge systems like networks, computers database, data centers and applications with appropriate procedural and technological security measures is referred to as **cyber-security**. It is all about safeguarding networks, systems, devices, and confidential data from external malicious threats like phishing, scams, ransomware, viruses to name a few. Firewalls, antivirus computer code, and other technological solutions for safeguarding personal data and computer networks are essential but not sufficient to ensure security.

Cyber security is considered as a national security. An issue of each nation could impact the lives of citizens each day. Security helps to ensure the confidentiality, availability, and integrity of information systems by preventing Cyber security attacks. The public-private engagement may take a variety of forms and may address awareness, training, technological improvements, vulnerability remediation and recovery operations. Cybersecurity plays an important role in the development of IT, as well as internet services.

These five basic controls are essential for better cyber security in our organization

i. Use a firewall to secure your net affiliation,

ii. Choose the most secure settings for your devices and software,

iii. Control who has access to your data and services,

iv. Protect yourself from viruses and other malware and

v. Keep your devices and software up to date.

International cybersecurity recommendations often mention building and developing human and technological capacities. In developing countries, where IT has reached its peak, the security of compiled, stored and transmitted data is almost essential. No country could claim to have a full understanding of the possible cause of cybercrime and the potential harm that can result from it. No cyber knowledge can be fully under the control of security forces.

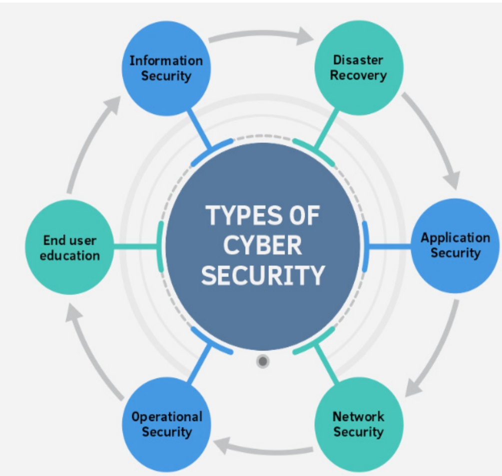

Image 2: Cyber Security Types

2.4. Cyber Security Strategies:

Cybersecurity strategy and cybercrime strategy (or cybercrime prevention) are terms that are used interchangeably. While cybersecurity and cybercrime strategies are complementary and include some areas of overlap, they are not identical. Cybercrime prevention strategies set out efforts to directly and indirectly address cybercrime, such as law enforcement responses and promoting national and international cooperation between governments, businesses, academic institutions, organizations and the public to control and/or reduce cybercrime. We can simply say that cybercrime strategies focus exclusively on crime prevention and criminal justice policies, programs and practices. In contrast, cybersecurity strategies provide advice on cyber security matters (which can include cybercrime prevention) and map out the objectives, action plans, measures and responsibilities of institutions in meeting these objectives. These strategies include legal, procedural, technical and institutional measures designed to protect systems, networks, services and data.

Cybersecurity strategies detail why the strategy is important and why it is needed (context), what it does (objectives), what it covers, and what and whom it impacts (scope)

The primary concern of every nation today is cyber security. A country's security situation is affected by i) the country's own strategy to maintain security and the implementation of the strategy, ii) the growing globalization

trends and iii) the use and abuse of ICT practices of the country and the global world. Safety and security have become the basic prerequisites and obligations of a sovereign nation. Scientific inventions and innovations have changed the world and Nepal.

The strategy's goals included reducing cyber threats, creating international support, building capacity and public-private collaboration. The strategy focused on three goals: (a) raise awareness, (b) improve government cybersecurity, and (c) build a strategic relationship to secure critical infrastructure. Cyber security helps protect government systems from attacks, detect abnormal activities of services.

2.5. Cyber Law:

Cyber law is the law governing the digital world and it governs the security and privacy of information, crimes relating to the damages. Cyber laws have become essential in view of the rapid developments in ICTs. The states can respond to computer crime and related criminal law issues associated with these developments. It is the law that has a spread of problems associated with the web and different communication technology.

In Nepal, cyber law is called as **Electronic Transactions Act (ETA) 2063** which was passed in 2004. Cyber law is a law that governs the facts that happen in the intangible digital world such as giving legal status to intangible information in cyberspace. The field of cyber laws is essential and valid for the control of cyber matters. The government must be transparent in its function. It is the responsibility of the state to introduce strong enough legislation to deter cybercrime, threats, attract and suppress the misuse of internet and other cyber media for any illegal activities. Security is primarily about securing the ICT tools of any organization. Assets can be internal or external, such as data, information, knowledge resources, programs, hardware and networks, and so on. Cyber warfare poses a major threat to highly computerized societies and culture. No country has been able to develop a security policy that would guarantee full security in communication practices in the context of the world. Different countries have completely different cyber laws and cyber law enforcement agencies. In Nepal, cyber law is referred to as Electronic transaction Act (ETA) 2063

Technology can threaten the nation with criminal activities. Cyber laws are very important. They provide security not only to the intellectual property of IT companies, but also help to preserve the privacy of Internet users. It helps us protect and strengthen the world's IT economy.

3. Cyber safety tips – protection against Cyberattacks

- While it may not be possible to completely eradicate cybercrime

and ensure complete internet security, businesses can reduce their exposure to this cybercrime by maintaining an effective cyber security strategy using a deep approach to system, network and data security.

- Cybercrime risks can be reduced with the following steps:
- Keeping software and operating system up to date ensures that we benefit from the latest security patches to protect our computer.
- Using anti-virus is a smart way to protect system from attacks. It allows us to scan, detect and remove threats before they become a problem. Having this protection in place helps to protect our computer and our data from cybercrime, giving peace of mind.
- Using strong passwords that people can't guess or record anywhere. Or use a reputable password manager to randomly generate strong passwords to make it easier.
- Do not open email attachments from unknown senders as they may be infected with malware.
- Do not respond to emails requesting personal information, credit card number, pin-code, password etc.
- Backup data and information regularly to reduce the damage in the event of a ransomware attack or data breach.
- Avoid using unsecure WiFi networks in public places as these unsecure network make us vulnerable to man-in-the middle attacks.
- Keeping word/ PIN codes safe and memorize. Read privacy and policy statements before any transaction.
- Keep in mind which website URLs we visit. Track the URLs we click. Do not click on links with unknown or spam URLs. Log out immediately after completing an online task.
- Monitor your bank statements and inquire about any unknown bank transactions. The bank can investigate whether they are fraudulent.
- Be careful when communicating with people met online. Remove inappropriate profile information.
- Do not post personal information on social media.
- While using the Internet in a public place, remember that Internet browsers save the password in this browser and the account can be hacked.
- Firewalls monitor open connections including email attachments, block unauthorized incoming and outgoing Internet traffic, and block Internet add-ons

such as cookies, pop-ups, etc.

Conclusion

Disruptive activities using ICT are more complex and dangerous in cyberspace. Hackers, cybercriminals and terrorists are now more technically sophisticated. It concludes that the security community must address the root causes of cyber security. Measures to secure information and information systems need to be implemented at different levels of e-Governance activities. It is the responsibility of the state to promulgate strong enough legislation to discourage the misuse of the web and other cyber media for any nefarious activities. Network Service Providers (ISPs), large enterprises and small/home users are also required to play their part in making the country's cyberspace more secure.

References

- Electronic Act 2063.Government of Nepal. Available at: www.lawcommission.gov.np Retrieved at 5 February, 2019.
- Lewis, James. "Economic Impact of Cybercrime - No Slowing Down" (PDF), (February 2018).
- Liu, L., Yu, E., Mylopoulos, J., Security and Privacy Requirements Analysis within a Social Setting, In Proceedings of the 11th International Requirements Engineering Conference, (2003) pp. 151- 161, IEEE Press.
- Pandey, B. P. (2017), Challenges of the grievance handling in public service delivery and the use of information technology, Journal of Personnel Training Academy. Lalitpur: PTA, Nepal. 5(l). 1, pp. 124-136
- Shrestha, T.M. and Ojha, S.K.(2017). Globalization, ICT and national security issues. Journal of Personnels Training Academy. Lalipur: PTA, Nepal. 5(1),5, 8-29.
- https://www.unodc.org/documents/organizedcrime/UNODC_CCPCJ_EG.4_2013/CYBERCRIME_STUDY_210213.pdf
- www.cyberessentials.ncsc.gov.uk/ Retrieved at: 05 March 2019.
- www.kaspersky.com/resource-center/definitions/what-is-cyber-security
- http://www.lawcommission.gov.np
- www.techtarget.com/searchsecurity/definition/cybercrime
- www. unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan021888.pdf

Provident Fund and Its Relevance

DWAIPAYAN REGMI*

A Provident fund is generally understood as the investment fund which would be voluntarily established through the employer along with employees for serving long-term savings for supporting the employee's retirement. It is the amount deducted from an employee's salary aiming to support an employee's security in the long run. Savings are used to smoothen consumption across one's lifetime in the face of any expected and unexpected fluctuation in income stream (Sukhdeve,2008). It comes within everyone's concern and choice, but what restricts is the inability that would restrict the entire flow here. Barro (1991) comes with a set of arguments that specifies how the growth-based differentials among nations can be attributed to differences in capital accumulation and savings. Friedman (1957) on the other hand explained that there remains high-income households are savers because their current income includes positive transitory components, whereas, transitory income is negative for dis-saving, lower-income households. Employees are satisfied with the features offered there for various reasons, but one prime reason is that they are admitted at any portion there through an additional ten percent which the employer would be obliged to pay on their behalf at any point thereby.

Opportunities that motivate savings

There certainly lies wide number of reason why any investor would be obliged to make savings in Provident Fund. They generally include:

- **Corpus for retirement:** Since a tiny portion of the salary would be deposited into the provident fund's account on regular basis, at the time of retirement this sum turns out to be big enough to facilitate pretty well for retirement purposes there.

* Deputy Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd,

There can be different planning that one can have after their retirement, and one may not wish to stay idle there - they might want to build a farmhouse, they might want to start some venture through their linkages and experience which will all be provided by this fund which was stored at the provident fund. This fund, therefore, acts as a beautiful mediator and source for starting something new after retirement there.

- **Emergency Fund:** The beauty of a provident fund is not just for saving, but it always acts as a backup for doing anything additional and new. The fund saved in provident fund will always reliee the relieve mind of depositor for any unforeseen financial obstacles in future. Emergencies can occur at any time, and they can remain unpredictable too; this provident fund always acts as space and beneficial elements that provide such funding at the time of requirement there. So, be it medical emergencies or anything, whenever funds would be required all of a sudden this provident fund comes and acts as a major helping agent for account holders.

- **Tax Saving:** Where it matters the most for the employees is to reduce the amount that they pay for the tax. While depositing the amount in such provident fund, the Government has created flexibility in tax issues because of which their tax can be saved. It is obvious for any employee to get maximum pay for his service offered. Saving in provident is beautiful way to exempts taxes – because there has been provision offered where saving in such funds up to three hundred thousand can provide tax benefits.. The reason why people are so attracted to these funds certainly is because they get to escape tax through one dimension or the next there.

- **Easy Premature Withdrawal:** The best thing about this fund is that they have been providing the feature of premature withdrawal there. So, if anyone would want the fund, they can make the best use of those savings by pre-maturing the fund that they deposited. The process is all hassle-free and there can be activities and things which would be related through such dimensions at any escape too. So, on the requirement of any fund there – they easily have access to obtain the fund back. Withdrawing such funds at the point of requirement

counts as the next crucial reason why they are obtaining popularity there.

- **Impressive ROI:** Although the interest rate that has been offered by such a provident fund there seems to be a normal rate at this point, it has to be accepted that the rate that it has been offering has always been an appreciable position. Even when the market rate would go low, the rate that these firms have been providing has remained at an appreciable position. Hence, at every up and low point – the depositor would get to enjoy an optimal rate of interest. This certainly would account for being some sort of impressive portion helping in providing appropriate ROI. It, therefore, helps the investor to invest there.
- **Other Benefits:** There also lies another set of benefits that remains hidden. The first benefit that it has been providing is that they do invest the sum on some place and they further work out to provide dividends for such returns there. These benefits might seem to be small, but they hold a certain advantage there for sure. The depositor in the provident fund has been enjoying the opportunity of investing in IPOs opened for such investors precisely, which counts to be the next crucial advantage-filled task there. This also counts as one important advantage that anyone would hold. So, it is not all about depositing and lending; but there are other benefits associated.

Limitations that discourage savings

It is not that employees will always be motivated towards saving just because Provident Fund exists, and hence there are different limitations that discourages too which would include:

- **Limits current fund:** An important reason why people don't get interested in saving in such institutions is that they hold the belief stating 'a bird in hand is better than in a bush'. This can be related in regard to money flow too, which would regard that cash in hand is better than cash that would be tomorrow. They would be requiring more money. People would be seeking funds right now rather than in the future, and when they deposit the fund there, it would restrict their current fund flow practice. While making future secured, their presence would be highly under budget restriction. Hence, it acts as one major hindrance here. People

would want to have a pocket full of money to make expenses today than seeking hopes in the future, which counts as one major limitation there.

- **Question on timely deposits:** Timely deposit has always been a problem there. While Provident Fund has been gathering funds from throughout the nation, what would matter there is something really important, and it seems to be lagging. Depositors from remote regions would be depositing in Provident Fund's account immediately during the time of their salary, but since they will have to submit physical copy describing whose amount and deposit holder name, that would be time taking. There have been cases in rural regions regarding how the responsible person took away the fund that had to be deposited there. Hence, the impact would be seen through a different perspective where the deposit had to be questionable on its own.
- **Accessibility:** What it seems normally from Kathmandu's vision is that Provident Fund is easy to access, as one should simply go around some rotation around the city to get their work done. But there are remote regions too, which restricts easy access anyway. One should travel for hours to reach the office just for some normal routine task; there still exists the practice of sending the physical document through courier – be that for bank deposit or other elements which somewhere restricts the process as a whole. Hence, the access level must be simplified for betterment. There is an online portal that provides the best service for it, but that is not the concluding remark anyway.
- **Competitive Interest rates:** The interest rate that the provident fund has been providing is attractive but not competitive. The interest rate that they have been providing here does not meet the competitive level anyway. For a deposit holder, provident fund is type of recurring fixed deposit scheme, where they keep on depositing fixed sum of money monthly till they retire or resign from the company. Hence, it is important that they be offered with fixed deposit interest rate that is prevailing in the market. Here the loan taker might be in privilege, but depositors seems to be victim.
- **Alternatives availability:** Another wide dimension that has been into existence has been restricting the routine or the flow in this

sector. There are other emerging alternatives which have been working day and night to increase their market base. This has widened the alternatives for the depositor which has somewhere been around to reduce the entire aspects dealing there too. When there appears some better set of alternatives, investors seem to be confused regarding their investment pattern and flow there.

Establishing Saving Culture

One can only make a saving when one manages to eliminate debt. After that, they will be able to make payments to themselves where they would be setting goals. An individual need to first set saving goals. Nepalese need to lower their spending if they focus on utility-based expenditure too; as we have been gradually inclined to utility-based saving there. One should seriously look over their monthly expenses, trying to compare them with their expected ones. What one must be pretty sure of is that they should seriously include their saving pattern or practice within their budget too.

There could be different unnecessary and unknown parts that would be increasing our saving pattern, and they would not be under consciousness. Hence, trying to figure out ways which would cut down the spending pattern would be one important way to reduce saving there. Meanwhile, what is also important is that there should be saving goals that should be set beforehand. Where Nepalese would spend much is in those areas where their financial priorities would not be within the impact. Hence they must be able to set financial priorities in such module too. There should be a right module of tools that would define savings and investments there and then. One has to be prepared for their life after retirement too. Because, saving habits have also been included as independent variables in studies of retirement adequacy (Malroutu & Xiao, 1995)

So, it would always be a wise move if they make a financial plan after retirement where tax-efficient savings would be under consideration there. One should also look after money which should be accessed quickly considering their FDIC insured deposit there for meeting their short-term needs. After all, household saving is important because it affects a family's level of living, emergency reserves, and the ability to meet financial goals such as making purchases using cash rather than credit (Anong & Devaney, 2010).

Provident Fund's Relevance at National level

There certainly lies various roles of pension funds within the economy

for which they would be playing a role. Hu (2012) queried the impacts of pension funds on the stock market development in Asian economies, Hu's findings showed that pension funds have a positive impact on market capitalization and the value of stocks traded. Zandberg and Spierdijk (2013) presented a two-way relationship as high market return enhances pension assets growth and vice versa. There was not any two-way direct impact on the fund anyway. So, whether or not there is any module - what can be tackled there is regarding such observations around because of which the fund would be accumulated. These funds that have been into access and touch would somewhere and somehow help in economic development too because when they have huge such fund, they can make the direct investment to any bigger projects for which banks had been just thinking of. So be it for the sake of big financing, or for making economic upliftment the funds that these provident funds accumulate would certainly be worthwhile making the strong position of the economy as a whole – because on doing anything the economy should not look after foreign remedies and borrowing sources. The domestic fund will be used for the domestic purpose which certainly counts as a positive factor.

Conclusion

It is no wonder that saving has been a culture in Nepalese perspective and they need some module. Although what it seems for Provident fund here is that it has imposed a forceful module of saving, that is not everything here – there rather remains different dimensions which would encourage the formation of saving in one aspect or the next. The module here would be differentiated and there would be a simple set of activities that would be growing for any fast task and activities there. Provident Fund does hold beautiful reasons why people would be compelled to save, where employees would happily save too. On receiving further support like tax waiver not keeping limited to three hundred thousand but making it five hundred thousand, there would be further charm of such funds. The policy can be revised as per the need of the time.

Provident Fund has always been into major priority ever since it was established. This body does have some huge role too because of which they would be somewhere playing a certain type of basis for the economic formulation of the economy at any point. Their viewpoint would not just be simplified, but can rather be prioritized with further enhancement in building

any developmental project anyway. Their contribution might not seem to be something huge, but when seen from the microeconomic point - they do hold some huge relevance and importance which should be accounted for. They should be somewhere regarded as crucial financial institution and should be seen with similar vision. On making best utilization of the funds that they hold, country can certainly prosper within the aspect there.

It can be an amazing element to boost the economy of the individual household to the nation anyway in the long run. Let the 10 percent not only be the reason why people would be attracted here, rather there may be other dimensions and aspects through which employers would be attracted here. So despite the fact that there would lie a reason why people would not be interested, there has to be seen at the brighter side too because of which saving would be something as normal routine there.

References

1. Anong, S. T., & DeVaney, S. A. (2010). Determinants of adequate emergency funds including the effects of seeking professional advice and industry affiliation. Family and Consumer Sciences Research Journal, 38(4), 405-419.
2. Arestis, P. and P. Demetriades (1997) „Financial Development and Economic Growth: Assessing the Evidence, Economic Journal, May, 107,783- 799.
3. Barro, R.J (1991). Economic Growth in a Cross-Section of Countries, Quarterly Journal of Economics, 106 407-443.
4. Fredman, M. (1957) The Permanent Income Hypothesis. In. A Theory of the Consumption Function. National Bureau of Economic Research (NBER):20-37.
5. Gurley, J.G and Shaw, E.S (1955). "Financial Aspects of Economic Development". American Economic Review, Vol 45, 515-538.
6. Hu, Y. (2012). Growth of Asian pension assets: Implications for financial and capital markets (ADBI Working Paper Series, 360). Asian Development Bank Institute. [Google Scholar]
7. Malroutu, Y. L., & Xiao, J. J. (1995). Perceived adequacy of retirement income. Financial Counseling and Planning, 6, 17-23.
8. Sukhdeve, M.L. (2008) Informal Savings of the Poor: Prospects for Financial Inclusion Cab Calling. January-March: 32-36.

9. Zandberg, E., & Spierdijk, L. (2013). Funding of pensions and economic growth: Are they really related? Journal of Pension Economics & Finance, 2(2), 151–167. https://doi.org/10.1017/S1474747212000224

अनलाइन मार्फत सापटी फिर्ता

- **KYC Update गरेका सञ्चयकर्ताले विशेष सापटी, घर सापटी, शैक्षिक सापटी, सरलचक्र कर्जा तथा घर मर्मत सापटीको साँवा तथा ब्याज NCHL connectIPS मार्फत् आफ्नो बैंक खाताबाट सोभै सञ्चय कोषमा तिर्न सक्ने ।**
- **यसका लागि www.connectips.com मा खाता खोली आफ्नो बैंक खाता Link गरी प्राप्त हुने Bank Verification form सम्बन्धित बैंकबाट स्वीकृत गराउने ।**
- **यो प्रणालीबाट साँवा–ब्याज जम्मा गर्दा रकम Transfer भएकै समयमा सम्बन्धित व्यक्तिको खातामा लेखांकन भई कर्जा रकम घट्ने ।**
- **यो प्रणालीबाट हाल प्रति कारोबार ५ हजार रुपैयाँदेखि अधिकतम् NCHL ले उपलब्ध गराउने सीमासम्म सापटी तिर्न सकिने ।**
- **सापटी/कर्जा चुक्ता गर्ने प्रयोजनको लागि भने रु. ५ हजारभन्दा कम रकम तिर्न सकिने ।**

कर्मचारी सञ्चय कोष

केन्द्रीय कार्यालय : पुल्चोक, ललितपुर

फोन नं.: ०१-५०१०१६५, ०१-५०१०१६६, ०१-५०१०१७२

ईमेल : info@epf.org.np

वेबसाइट : www.epf.org.np

मुख्य कार्यालय: त्रिदेवीमार्ग, ठमेल, काठमाडौं, फोन नं. ०१-५३५२१४०

सेवा प्रवर्द्धन महाशाखा : लगनखेल: ०१-५५२५७०७

विस्तृत जानकारीको लागि: www.epf.org.np, **कल सेन्टर:** ०१-५९७००४१

शाखा कार्यालयहरू:

नाम	फोन नं.	ईमेल
विराटनगर	०२१-४७२७८४	biratnagar@epf.org.np
जनकपुर	०४१-४२२१६६	janakpur@epf.org.np
हेटौंडा	०५७-५२४३७७	hetauda@epf.org.np
पोखरा	०६१-४६८०४९	pokhara@epf.org.np
बुटवल	०७१-५५४५१८	butwal@epf.org.np
कोहलपुर	०८१-५४१२८२	kohalpur@epf.org.np
सुर्खेत	०८३-५२३०६६	surkhet@epf.org.np
धनगढी	०९१-५२०६९२	dhangadhi@epf.org.np

सेवा केन्द्रहरू:

नाम	फोन नं.	ईमेल
धनकुटा	०२६-५२२०४९	dhankuta@epf.org.np
सिंहदरवार	०१-४२००४६६	singhadurbar@epf.org.np
लगनखेल	०१-५५२१६८०	

शाखा कार्यालय प्रमुखहरू

नगेन्द्र प्रसाद पौडेल

पोखरा शाखा

रमेशचन्द्र बेल्वासे

बुटवल शाखा

तेज प्रसाद खनाल

विराटनगर शाखा

राजेन्द्र लामिछाने

हेटौंडा शाखा

ध्रुव प्रसाद तिवारी

धनगढी शाखा

राम प्रसाद लामिछाने

सुर्खेत शाखा

कमल अर्याल

कोहलपुर शाखा

चिरन्जीवि पोखरेल

जनकपुर शाखा

सेवा केन्द्र प्रमुखहरू

कृष्ण बहादुर जी.सी.

सेवा केन्द्र, सिंहदरवार

दिपेन्द्र सापकोटा

सेवा केन्द्र, धनकुटा

राजेन्द्र बस्नेत

सेवा केन्द्र, लगनखेल

;'/lIft eljiosf]nflu lgj[Qe/0f tyf ;~ro sf]if

सञ्चयकर्ता सापटी
- विशेष सापटी
- घर सापटी
- शैक्षिक ऋण
- सरल चक्र कर्जा
- घर मर्मत सापटी
- जग्गा खरिद सापटी

सामाजिक सुरक्षा सुविधा
- काजक्रिया अनुदान खर्च
- दुर्घटना क्षतिपूर्ति
- सञ्चयकर्ता स्वास्थ्योपचार योजना
- सुत्केरी तथा शिशु स्याहार खर्च

संस्थागत ऋण
- औद्योगिक क्षेत्र
- उर्जा क्षेत्र
- पर्यटन क्षेत्र
- पूर्वाधार क्षेत्र

केन्द्रीय कार्यालय
पूल्चोक, फोन नं. ५०१०१६५, ५०१०१६६, ५०१०१७२
ठमेल कार्यालय
फोन नं. ५३५२१४०
शाखा कार्यालय
विराटनगरः ०२१-४७२७८४, जनकपुरः ०४१-४२२१६६, हेटौंडाः ०५७-५२४३७७, पोखराः ०६१-४६८०४९
बुटवलः ०७१-५५४५१८, कोहलपुरः ०८१-५४१२८२, सुर्खेतः ०८३-५२३०६६, धनगढीः ०९१-५२०६९२
सेवा केन्द्रहरू
लगनखेलः ०१-५५२१६८०, सिंहदरबारः ०१-४२००४६६, धनकुटाः ०२६-५२२०४९
www.epf.org.np
कल सेन्टर
०१-५९७००४१